Міністерство освіти і науки України
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

На правах рукопису

ТОМАЧЕНКО ОЛЕКСАНДР ВОЛОДИМИРОВИЧ

УДК 373.014(477)(091)“1991/2009”

ПОЛІТИКА УКРАЇНИ У ГАЛУЗІ ШКІЛЬНОЇ ІСТОРИЧНОЇ ОСВІТИ (1991–2009 рр.)

Спеціальність 07.00.01 – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник:
Гаврилюк Олександр Никифорович,
кандидат історичних наук, доцент

Луцьк – 2015

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ 3
ВСТУП 5
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА, МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ 13
1.1. Стан наукового вивчення теми 13
1.2. Джерельна база 32
1.3. Методологія 46
Висновки до розділу 1 56
РОЗДІЛ 2. ФОРМУВАННЯ ЗМІСТУ ТА ЗАКОНОДАВЧИХ ОСНОВ ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ 58
2.1. Причини, сутність, способи, результати переосмислення історичного процесу 58
2.2. Творення нормативно-правової бази шкільних курсів історії 83
Висновки до розділу 2 116
РОЗДІЛ 3. НАУКОВЕ ТА НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ В ШКОЛІ. РЕАКЦІЯ СУСПІЛЬСТВА 120
3.1. Оновлення змісту навчальних програм та його відображення у підручниках й посібниках 120
3.2. Сприйняття громадськістю нових підходів до викладання історії 153
Висновки до розділу 3 173
ВИСНОВКИ 176
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ 182
ДОДАТКИ 258

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АПН України – Академія педагогічних наук України

ВІППО – Волинський інститут післядипломної педагогічної освіти

ВОІПОПП – Вінницький обласний інститут післядипломної освіти педагогічних працівників

ВУАВІСД «Нова Доба» – Всеукраїнська асоціація викладачів історії та суспільних дисциплін «Нова Доба»

Держархів Волинської обл. – Державний архів Волинської області

Держархів Львівської обл. – Державний архів Львівської області

Держархів Рівненської обл. – Державний архів Рівненської області

ЄЕС – Європейське економічне співтовариство

ЄС – Європейський Союз

ЗОІППО – Запорізький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти

ЗОШ – загальноосвітня школа

Інститут історії України НАН України – Інститут історії України Національної академії наук України

«Інформаційний збірник МО України» – Інформаційний збірник Міністерства освіти України

«Інформаційний збірник МОН України» – Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України

КДПІ ім. М. П Драгоманова – Київський державний педагогічний інститут імені М. П. Драгоманова

ЛОІППО – Львівський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти

МАН – Мала академія наук

МНО України – Міністерство народної освіти України

МО України – Міністерство освіти України

МОН України – Міністерство освіти і науки України

ОІУВ – Обласні інститути удосконалення вчителів

ООІУВ – Одеський обласний інститут удосконалення вчителів

РОІППО – Рівненський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти

ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об’єднань України

ЦІППО АПН України – Центральний інститут післядипломної педагогічної освіти Академії педагогічних наук України

ЦІУВ – Центральний інститут удосконалення вчителів

ЦСПДТ «Соціополіс» – Центр соціальних та політичних досліджень і технологій «Соціополіс»

ЮНЕСКО – Організація Об’єднаних Націй з питань освіти, науки і культури

ВСТУП

Актуальність теми. Невід'ємним складником трансформаційних процесів сучасної України виступає оновлення освітньої галузі, у тому числі оптимізація змісту й викладання курсів історії у школі. Означений предмет – вагомий засіб вивчення та осягнення українською шкільною молоддю спадщини минулого, становлення духовно зрілої, творчої особистості, спроможної взяти на себе відповідальність за долю країни. У нинішніх вітчизняних реаліях яскравим проявом такої ролі шкільної історичної освіти можна вважати потужну молодіжну патріотичну діяльність – частину об'єднавчого руху української нації, що суттєво активізувався внаслідок військової агресії Російської Федерації проти України.

Питання змістового наповнення шкільних курсів історії новим баченням, нормативно-правового забезпечення їх викладання, пошуку найоптимальніших моделей цього процесу стали предметом уваги державних органів влади, наукових установ, педагогів, громадськості України відразу з часу здобуття нею незалежності. Впродовж майже двох десятиліть їх вирішення відзначалося загалом поступальним характером. Повернення до засад державної політики 1991–2009 рр. у галузі шкільної історичної освіти відбулося в Україні після Революції гідності. Тому вивчення цієї політики, зокрема, щодо переосмислення історії, творення нормативної бази вивчення цього предмета учнями, сприйняття процесу громадськістю має для сьогодення вагоме практичне значення.

Темі властива також наукова актуальність. Аналіз віднайдених та опрацьованих наукових публікацій з неї, що з'явилися у вітчизняній історіографії, засвідчує відсутність відповідного комплексного й узагальнюючого наукового дослідження. Між тим, його написання дає змогу збагатити наявні знання про складні процеси формування протягом 1991–2009 рр. вищеозначеної

політики України новими, нерідко маловідомими фактами. Це стосується, насамперед, ролі у цій справі багатьох представників академічної та вузівської історичної науки, педагогів загальноосвітніх шкіл, ставлення суспільства до змін, що стосувалися викладання історії в школі. Звернення до теми дозволяє висвітлити напрями, організаційні форми, сутність наукових та навчально-методичних пошуків, спрямованих на удосконалення змісту й викладання курсів історії у загальноосвітній школі, піднесення їх значення для формування у шкільної молоді історичної пам'яті.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана згідно положень Державної національної програми «Освіта» («Україна XXI століття»), проекту Концепції розвитку освіти до 2025 р., Регіональної комплексної програми розвитку освіти Волинської області на 2014–2017 рр., затвердженої рішенням Волинської обласної ради від 26 вересня 2014 р., № 30/19. Написання дисертації здійснювалося в межах програм історичного факультету Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки з вивчення історії України, зокрема, за програмою наукової теми «Україна за ранньомодерної та новітньої доби: суспільство, політика, культура» кафедри нової та новітньої історії України.

Мета дисертації полягає у тому, щоб на підставі виявлених та опрацьованих джерел, наукової літератури дослідити політику України протягом 1991–2009 рр. у галузі шкільної історичної освіти.

Для досягнення поставленої мети визначено такі **завдання:**

– узагальнити стан наукового вивчення теми, її джерельну базу та методологічні засади дослідження;

– висвітлити причини, сутність, способи, результати переосмислення історичного минулого України на початку її незалежності, роль цього процесу в системі взаємозв'язків «суспільство – влада – історична наука – шкільна історична освіта»;

– проаналізувати нормативно-правове підґрунтя викладання в українській школі нового бачення історії;

– розкрити діяльність державних органів, наукових, освітніх установ щодо оновлення протягом 1991–2009 рр. змісту шкільних навчальних програм з історії, його відображення у підручниках та посібниках;

– показати внесок представників академічної науки, педагогічної спільноти в оптимізацію змісту та викладання курсів історії у загальноосвітній школі;

– розглянути ставлення української громадськості до нових підходів стосовно змісту й подачі у школі історії України та всесвітньої історії;

– узагальнити досягнення та проблеми політики України 1991–2009 рр. у галузі шкільної історичної освіти, запропонувати практичні рекомендації щодо її удосконалення в сучасних умовах.

Об'єктом дослідження виступає шкільна освіта України 1991–2009 рр.

Предмет дослідження – політика України у галузі шкільної історичної освіти, тобто правові засади, напрями, форми, методи діяльності державних органів, наукових, освітніх установ щодо оптимізації змісту й викладання історії в школі відповідно до потреб та вимог українського суспільства.

Географічні межі роботи охоплюють адміністративно-територіальні кордони України. У ряді випадків більша увага акцентується на Вінницькій, Волинській, Запорізькій, Львівській, Одеській, Рівненській областях. Означений локальний аспект пояснюється тим, що на матеріалах вказаних областей за допомогою застосування низки методів прикладних досліджень відбувалися пошуки та накопичення вагомого масиву матеріалу, що став помітним складником емпіричної бази дисертації.

Хронологічні межі дослідження охоплюють 1991–2009 рр. Нижня межа окреслена проголошенням незалежності України. Для з'ясування передумов, змістових аспектів оновлення освітньої галузі допускалося звернення до явищ суспільно-політичного та культурного життя УРСР кінця 1980-х – початку 1990-х рр. Визначення верхньої межі дисертації обумовлено втратою

після 2009 р. загалом поступальних змін в означеній сфері (повернення до них стало можливим внаслідок перемоги Революції гідності).

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що:

Уперше:

– у вітчизняній історичній науці комплексно, на основі міждисциплінарного підходу досліджено політику України 1991–2009 рр. у галузі шкільної історичної освіти;

– з'ясовано та проаналізовано законодавчу базу, на підставі якої відбувалося оновлення освітнього процесу загалом та шкільної історичної освіти зокрема;

– вивчено діяльність державних органів, наукових, освітніх установ щодо оптимізації змісту шкільних навчальних програм, підручників та посібників з історії, викладання цього предмету у школі;

– узагальнено ставлення громадськості до нових підходів стосовно викладання історії у школі (у тому числі з урахуванням результатів емпіричних досліджень автора дисертації);

– до наукового вжитку введено значний масив джерел, зокрема, архівні документи, матеріали преси, інформація, отримана автором дисертації шляхом застосування методів спостереження, опитування, тестування, аналізу документів (контент-аналізу), ін.

Уточнено:

– причини, зміст, періодизацію, форми та методи оновлення шкільної історичної освіти в незалежній Україні як важливого чинника формування історичної свідомості суспільства;

– внесок окремих представників академічної науки, педагогів в оптимізацію змісту та викладання історії у школі.

Подальшого наукового розвитку у дисертації набули питання про:

– вплив державної освітньої політики на формування історичної пам'яті шкільної молоді;

– потребу формування й здійснення політики у галузі шкільної історичної освіти спільними зусиллями державних органів та громадськості;

– розширення співпраці України з країнами Європи щодо вироблення та реалізації плюралістичної й толерантної концепції викладання історії.

Практичне значення одержаних результатів полягає у можливості їх застосування для удосконалення сучасної політики України в галузі шкільної історичної освіти, у науково-дослідній та науково-педагогічній сферах. Висновки й рекомендації роботи можуть становити інтерес для державних органів, наукових та освітніх установ в контексті розробки розпорядчих документів, що стосуються шкільної історичної освіти, її нової концепції; при складанні навчальних програм з історії для загальноосвітніх шкіл; написанні шкільних підручників та посібників з історії; розробці конкретних освітніх проектів, ін. Вони стануть у нагоді при проведенні навчального процесу у вищій школі, роботи з педагогами, які підвищують кваліфікацію в обласних інститутах удосконалення вчителів та інших навчальних закладах системи післядипломної педагогічної освіти. Матеріали дисертації можуть використовуватися при написанні наукових праць з історії України новітньої доби, української культури. Оприлюднені джерела можуть стати складником збірника документів і матеріалів про розвиток освіти на межі XX–XXI ст.

Апробація результатів дослідження. Положення дисертації доповідалися на шістнадцятьох наукових конференціях, двох «круглих столах», семінарі та краєзнавчих читаннях, зокрема, *міжнародних*: IV Міжнародній науково-практичній конференції аспірантів і студентів «Волинь очима молодих науковців: минуле, сучасне, майбутнє» (м. Луцьк, 12–13 травня 2010 р.); XX Міжнародній науковій конференції «Історія релігій в Україні» (м. Львів, 12–15 травня 2010 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Мораль і освіта в полікультурному суспільстві: ідеали і цінності» (м. Київ, 22 жовтня 2010 р.); II Міжнародній науковій конференції молодих науковців, аспірантів, здобувачів «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії» (м. Рівне,

8–9 грудня 2010 р.); Міжнародній науковій конференції «Сучасні напрямки викладання гуманітарних дисциплін в середніх та вищих навчальних закладах: мова, література, історія» (м. Горлівка, 14–15 квітня 2011 р.); V Міжнародній науково-практичній конференції «Управління в освіті» (м. Львів, 14–16 квітня 2011 р.); V Міжнародній науково-практичній конференції студентів та аспірантів «Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень» (м. Луцьк, 10–11 травня 2011 р.); VIII Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Актуальні проблеми сучасної науки» (м. Київ, 24−26 жовтня 2011 р.); III Міжнародній науковій конференції молодих науковців, аспірантів, здобувачів «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії» (м. Рівне, 7–8 грудня 2011 р.); II Міжнародній науково-практичній конференції «Соціально-гуманітарні дисципліни у творчому ВНЗ: проблеми міждисциплінарних зв'язків у сучасному науковому дискурсі» (м. Луганськ, 16–17 лютого 2012 р.); VII Міжнародній науково-практичній конференції студентів та аспірантів «Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень» (м. Луцьк, 14–15 травня 2013 р.); *всеукраїнських*: XII Всеукраїнській науковій історико-краєзнавчій конференції «Освітянське краєзнавство: досвід, проблеми, перспективи», присвяченій 200-річчю від дня народження українських просвітителів І. Вагилевича та М. Шашкевича (м. Івано-Франківськ, 6–7 жовтня 2011 р.); XVII Всеукраїнській науково-практичній конференції студентів, аспірантів і молодих вчених «Соціально-економічні та правові аспекти трансформації українського суспільства» (м. Донецьк, 26–27 квітня 2013 р.); II Всеукраїнській науково-практичній конференції молодих вчених та студентів «Інтеграційні процеси в міжнародних відносинах: історія та сучасність» (м. Миколаїв, 7 квітня 2014 р.); *регіональних:* Волинській обласній науково-практичній конференції «Толерантність у навчанні суспільствознавчих предметів» (м. Луцьк, 24 травня 2012 р.); Волинській обласній науково-практичній конференції «Розвиток краєзнавства в загальноосвітніх навчальних закладах області: напрацювання, проблеми,

перспективи» (м. Луцьк, 30 листопада 2012 р.); Волинському обласному «круглому столі» вчителів історії «Український соціум та актуальні проблеми шкільної історичної освіти» (с. Боратин Луцького району Волинської області, 21 січня 2013 р.); Волинському обласному «круглому столі» викладачів та вчителів історії «Каразін Василь Назарович – ініціатор заснування Харківського університету та освіта в Україні в XIX ст.» (до 240-річчя від дня народження вченого-педагога та громадського діяча) (м. Луцьк, 20 лютого 2013 р.); Волинському обласному семінарі методистів районних та міських методичних кабінетів «Патріотичне виховання школярів на уроках історії та в позакласній роботі» (с. Підгайці Луцького району Волинської області, 15 травня 2014 р.); І Волинських обласних краєзнавчих читаннях, присвячених пам'яті Григорія Гуртового (смт Торчин Луцького району Волинської області, 26 грудня 2014 р.).

Матеріал дослідження апробовано на п'яти семінарах для вчителів історії загальноосвітніх шкіл Луцького району Волинської області (ініціатором їх проведення був автор дисертації): «Використання художньої літератури на уроках історії» (ЗОШ I–III ступенів с. Маяки, 16 березня 2010 р.); «Шкільне історичне краєзнавство: досягнення, проблеми, перспективи» (ЗОШ I−II ступенів с. Промінь, 17 листопада 2011 р.); «Громадянська освіта як чинник розвитку демократичного суспільства» (ЗОШ I–III ступенів смт Торчин, 22 лютого 2012 р.); «Проблеми і перспективи викладання історії у 2012–2013 навчальному році» (ЗОШ I–III ступенів с. Підгайці, 27 серпня 2012 р.); «Вивчення мемуарів як історичного джерела щодо проблем соціальної сфери життя Волині» (ЗОШ I–III ступенів с. Липини, 28 квітня 2014 р.).

Результати дослідження оприлюднювались під час днів та фестивалів науки у Східноєвропейському національному університету імені Лесі Українки, обговорювались на засіданнях кафедри нової та новітньої історії України цього університету впродовж 2010–2015 рр.

Публікації. Основні положення дисертації викладені у семи статтях, опублікованих в українських наукових фахових виданнях, та одній статті, опублікованій в зарубіжному науково-теоретичному журналі «Вісник Гродненського державного університету імені Янки Купали : Науковий часопис. Серія 1. Історія і археологія. Філософія. Політологія» («Веснік Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы : Навуковы часопіс. Серыя 1. Гісторыя і археалогія. Філасофія. Паліталогія») (Республіка Білорусь), а також у 13 статтях, вміщених в інших наукових виданнях та матеріалах конференцій.

РОЗДІЛ 1
ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА, МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукового вивчення теми

Процеси трансформації в пострадянській Україні знайшли прояв у різних сферах, зокрема, й у галузі освіти. Тому не випадково цей вагомий складник життя українського суспільства став предметом уваги фахівців, освітян-практиків. Освітянська тема, в тому числі й шкільної освіти 1991−2009 рр., не сходила зі сторінок узагальнюючих та спеціальних робіт з історії України, українознавства, ролі держави і українського суспільства в освітніх процесах, краєзнавства, педагогіки, правознавства, ін. Наявність таких праць спричинила появу окремих оцінок і узагальнень в історіографічних дослідженнях [629; 243; 205; 264], певних розділах монографій [398; 235; 134; 234; 127; 38; 39; 68], статтях [611; 311; 596; 610; 203]. Серед друкованих інформаційних ресурсів бібліографічного характеру вирізняються щорічники «Українська педагогічна бібліографія», які видаються з 1992 р. Національним педагогічним університетом імені Михайла Драгоманова. У випусках щорічників подаються відомості про книги, статті з часописів, наукових збірників, матеріалів наукових конференцій, автореферати дисертацій з питань освіти, у тому числі й шкільної історичної освіти [630–644].

Для ґрунтовнішого аналізу наукові дослідження з теми дисертації поділені (відповідно до їх тематично-змістової спрямованості) на кілька груп. Це насамперед ті, що стосуються історії України від межі 1980–1990-х рр. до початку 2010-х рр., окремих аспектів її суспільно-політичного й культурного життя. Акцент зроблено на працях, які розкривають причини та сутність переосмислення історичного процесу. Наступну групу складають роботи про державну політику в галузі освіти загалом та її управлінські аспекти зокрема.

Окремо характеризуються дослідження про здобутки й проблеми формування змісту шкільної історичної освіти, роль у ній краєзнавчого сегменту, матеріалу з історії повсякденності. Завершальну групу складають роботи, у яких мова йде про проблемні питання шкільних програм з історії та відповідних підручників й посібників.

Дослідження політики України у галузі освіти за доби незалежності, в тому числі шкільної історичної освіти, спираються сьогодні на узагальнюючі колективні та індивідуальні дослідження провідних українських науковців, що базуються на новітніх наукових та методологічних засадах [205; 694; 420; 349–351; 182; 232; 59; 215]. У них розповідається, зокрема про нові умови історичного розвитку України наприкінці 1980-х – на початку 2000-х рр., пов'язані з крахом комуністичної тоталітарної системи, розвалом СРСР та проголошенням власної незалежності, тодішнє становище у галузі культури, в тому числі й освіти, перші здобутки й труднощі у розвитку означеної галузі, її актуальні проблеми, ін.

У наступній групі об'єднані дослідження, де подається матеріал щодо ролі нинішньої Української держави й українського суспільства в освітніх процесах, зокрема, оновленні шкільної історичної освіти. Серед праць, де розкриваються означені теми, варто виокремити дослідження колективу авторів, куди увійшли В. Литвин, В. Андрущенко, С. Довгий, В. Зайчук, В. Кремень [350]. Книжка знайомить з проблемами розвитку інтелектуального потенціалу нації, які розглядаються в історичному, соціально-економічному, політичному і соціокультурному контекстах. Автори трактують державну освітню політику як таку, що формується у вигляді системи законів і регулюється підзаконними нормативно-правовими актами.

Питання освітньої політики періоду розбудови незалежної України розглядають вітчизняні вчені та освітяни-практики В. Андрущенко [6–8; 10−14; 16–17], І. Дригус [175], В. Лутай [304], В. Луговий [303], І. Каленюк [235],

Л. Губерський, В. Андрущенко та М. Михальченко [134], В. Кремень [275–280], Ю. Терещенко [563], Є. Красняков [273; 274], Г. Стасюк [548–554], О. Савченко [534], ін. Так, І. Каленюк розглядає місію держави у сфері освіти як суспільне благо. При цьому автор зазначає, що непросто не тільки коригувати і спрямовувати розвиток цієї сфери, а й формувати її зміст, структуру, визначати стратегічні напрями розвитку [235; 195]. Основні періоди та зміст розвитку державної освітньої політики в Україні впродовж 1991–2002 рр. розглянув Є. Красняков. Він вважає, що на освіту загалом значний вплив має соціальний клімат та його складники, якими виступають економічні, правові, соціально-психологічні, етнічні, екологічні, демографічні, культурні, духовно-ідеологічні, галузеві та інституціональні фактори [273; 4–5].

Вагомим значенням для розуміння низки узагальнюючих аспектів освітньої політики вирізняються дослідження Г. Стасюка. Тут здійснено філософський аналіз основних характеристик освіти як впливового чинника процесу державотворення. Автор зауважує, що освітня політика є одним з центральних складників загальної політики держави. В демократичному суспільстві вона охоплює людину як цілісність, спрямовану на реалізацію інтересів людини у всіх сферах її суспільного й індивідуального буття, має за мету забезпечити реалізацію національних і загальнолюдських гуманістичних пріоритетів, викристалізованих нацією, усім людством у ході їх історичного поступу [552; 13].

У праці В. Лугового на основі великої кількості теоретичного матеріалу всебічно розглянуто стан освітньої галузі України, розкрито принципи національної освітньої політики, основні напрями реформування освіти в 1990-х рр. [303]. Тут також узагальнено та систематизовано здобутки українських та зарубіжних вчених, які досліджували питання управління освітою. Позаяк з моменту виходу роботи в світ сфера освітньої політики зазнала значних змін, то останні потребують нових оцінок та аналізу.

Досягнення і нереалізовані можливості реформ в українській освіті впродовж періоду, що розглядається у дисертації, проаналізували В. Кремень [279] та О. Савченко [534]. Дослідники зазначають, що основними недоліками є відсутність послідовної і відповідальної державної політики у цій сфері. Одночасно ними виокремлено основні напрями та тенденції, які визначають пріоритет освітньої діяльності в сучасному світі. Так, В. Кремень вважає, що головними тенденціями розвитку освітнього простору є перехід від індустріального виробництва до науково-інформаційних технологій; глобалізація світу; національне єднання [279; 5–8]. Він акцентує увагу на інноваційній державній політиці в галузі освіти і науки, а також на активному переході від авторитарної педагогіки до педагогіки толерантності, так як вони (освіта і наука) впродовж багатьох років не мали належної підтримки й уваги ні з боку суспільства, ні з боку держави [279; 12].

В охарактеризованих вище дослідженнях вживаються поняття «державна політика в галузі освіти», «державна політика у сфері освіти», «державна освітня політика», «освітня і наукова політика держави», ін. По різному трактуючи їх зміст, дослідники одностайні у тому, що такі поняття почали використовуватись в науковій літературі 1960–1970-х рр. Тоді освіта почала розглядатися як важливий фактор економічного розвитку й соціального прогресу суспільства, сфера, що потребує особливої уваги на загальнодержавному, регіональному та місцевому рівні. Необхідно підкреслити, що в Україні з початку 1990-х рр. ці та подібні їм поняття почали використовувати не лише в науковій літературі; вони міцно увійшли до вжитку й в офіційних документах [484].

Аналізуючи наукову літературу з теми, доводиться констатувати, що у ній відсутні такі означені вище поняття, які б задовольнили усіх без винятку дослідників та освітян-практиків. Це є доказом того, що освітня політика держави характеризується як складне мінливе явище. Тому ці терміни, зокрема, термін «державна політика в галузі освіти» мають постійну тенденцію до

розширення. З огляду на це для науковців і до сьогодні предметом дискусії залишається також пояснення такого терміну як «державна політика в галузі шкільної історичної освіти». Ю. Терещенко наголошує, що поняття «освітня політика» може бути інтерпретоване як цілеспрямована діяльність держави в руслі реалізації громадянського права на освіту [563; 13].

На наш погляд, своєрідним консенсусом у першому і другому випадках може слугувати бачення терміну «освітня політика України» В. Гальпєріною [91]. Авторка розглядає її як складну взаємодію держави, органів управління і громадянського суспільства. Дослідниця зазначає, що державна освітня політика – це цілеспрямований, відносно стабільний офіційний курс уряду, спрямований на забезпечення функціонування системи освіти. Під ним розуміється практика мистецтва керування галуззю освіти, яка поєднує у собі основоположні засади, правові норми, напрями, форми й методи діяльності органів державної влади, також наукових та освітніх установ (звичайно, при підтримці суспільства) [91; 8].

Наукова цінність зазначених позицій полягає в систематизованому підході до розкриття змісту освітньої політики. Разом з тим авторами закладено основи для подальшого дослідження цієї проблематики.

Вагоме значення для розуміння низки аспектів теми мають дослідження таких вітчизняних науковців та освітян-практиків, як В. Майборода [306], С. Майборода [309], Г. Дмитренко [174], М. Дарманський [139], В. Луговий [303], В. Огнев'юк [356], Ю. Алексєєв [4], О. Жабенко [186–188], І. Лікарчук [300], ін. Окрім звернення до теоретичних і практичних аспектів освітньої політики держави, вони увагу акцентують на особливостях державного управління галуззю в умовах незалежної України. Зокрема, О. Жабенко в контексті аналізу особливостей державного управління освітою України впродовж 1946–2001 рр. розглядає цей процес протягом першого десятиріччя існування незалежної України. Вчений стверджує, що під ним розуміється організована самостійна частина загального процесу державного управління,

яка включає цілеспрямоване вироблення, прийняття та реалізацію організуючих, контролюючих і мотивованих впливів на освітню сферу [187; 43].

Для того, щоб ґрунтовніше дослідити розвиток державної освітньої політики в Україні впродовж вищенаведеного періоду незалежності, В. Огнев'юк запропонував періодизацію цього процесу. Він виокремив два головних етапи: перший (1991–1995 рр.) – існування проблеми як соціального завдання українського державотворення; другий (1995–2002 рр.) – нерозривна її єдність з системою національних потреб та інтересів українського народу і водночас з міжнародними вимогами цивілізованого розвитку людства [356; 80].

Разом з тим в умовах повноцінного визнання прав людини та розвитку громадянського суспільства почала використовуватись державно-громадська модель управління в галузі освіти України. Цій проблемі приділили увагу С. Вдовенко [73], В. Кремень [275], С. Крисюк [282; 283], Н. Сурма [561], В. Грабовський [128; 129], В. Бесчастний [56], Л. Грицяк та Л. Калініна [132], ін. Науковці єдині у тому, що метою державно-громадського управління розвитком освіти є оптимальне поєднання державних та громадських засад в інтересах особистості, суспільства і держави. Зокрема, Л. Грицяк та Л. Калініна зазначають, що в основі такої моделі є цілеспрямована діяльність суб'єктів управління державних і громадських інституцій на розвиток освіти, що ґрунтується на добровільному встановленні державою та громадянами соціально значущих обов'язків в управлінні освітою з урахуванням специфіки регіону та наявного ресурсного забезпечення [132; 61].

З вище охарактеризованими дослідженнями про державне управління освітою тісно поєднуються декілька колективних робіт, де подаються матеріали з питань освітнього менеджменту і розглядаються організаційно-методичні засади управління загальноосвітніми навчальними закладами впродовж періоду, який розглядається у дисертації [405; 20].

Зокрема, привертає увагу колективне наукове видання під загальною редакцією С. Ніколаєнка та В. Тесленка, де зроблено детальний аналіз різних

аспектів функціонування освітньої галузі України у 2000–2007 рр. [697]. Для цього члени авторського колективу залучили широкий, в тому числі статистичний матеріал. Констатується, що важливою ланкою перетворень у сфері освіти був їх зміст та напрями, за якими вони реалізовувались у той час і не втратили своєї актуальності сьогодні (стандартизація; гуманізація; осучаснення; оптимізація пропорцій між суспільно-гуманітарною, природничо-математичною та оздоровчо-технологічною складовими освіти; адаптація до нових умов та потреб полікультурного та полі етнічного суспільства) [697; 29]. Одночасно автори виокремили шляхи реформування викладання історії в Україні, що зберігають значущість і на сучасному етапі функціонування її освітньої галузі. Це подолання стереотипів моноідеологічного підходу до вивчення історії; формування відповідних загальнолюдських цінностей, таких, як терпимість, толерантність, відкритість і повага до інших народів, прав людини і демократії; переосмислення розбудови історичної освіти періоду незалежності (1991–2006 рр.); зменшення впливу партій, політичних сил на історичну науку та освіту; приведення навчально-методичного забезпечення та методів викладання у відповідність із європейськими нормами, стандартами, критеріями та підходами [697; 49].

Іншу групу праць складають ті, у яких мова йде про проблеми формування змісту шкільної історичної освіти та розробки й удосконалення методів навчання історії в контексті європейського досвіду. Тематика формування змісту шкільної історичної освіти на засадах зарубіжного досвіду розглядається у роботах С. Терно [566], О. Удода [595], Л. Калініної та О. Пометун [237], В. Потульницького [420–424], Я. Грицака [131], Н. Захарова [202], О. Реєнта [521], В. Сотниченка [545].

Зокрема О. Реєнт звертає увагу на важливість розвитку української історичної науки та її зв’язку з світовою та європейською історичними науками. Він відзначає, що своєрідність геополітичного становища України диктує більш уважне і ретельне вивчення історії наших континентальних сусідів,

з’ясування специфічних і загальних спільних рис розвитку тих держав і народів, які в різні часи були пов’язані з долею народу України [521; 21]. В. Сотниченко вважає, що формування цілей та завдань шкільної історичної освіти має відбуватись саме через призму європейського досвіду. Це дасть можливість по-іншому побачити себе, своє місце, роль і призначення в контексті тих проблем і завдань, які ставить перед нами сьогоденне життя [545; 6].

У вужчому контексті проблеми формування змісту шкільної історичної освіти, її місце та роль в розбудові України, вихованні українського суспільства, насамперед молоді, висвітлені у низці інших досліджень. Це монографії, статті, дисертації. що належать таким авторам, як О. Пометун [398; 397], Л. Калініна [236], Р. Пастушенко [376–379], О. Пометун та Г. Фрейман [402; 409; 404], К. Баханов [38; 39; 33; 20; 41], В. Власов та М. Мороз [87], Г. Фрейман [655], В. Мисан [319; 317; 322], Н. Харківська [656], ін.

Серед названих праць повнотою та ґрунтовністю вирізняється монографія «Школьное историческое образование в Украине: пути развития и проблемы» О. Пометун [398], що стала основою для захисту її докторської дисертації. Дослідниця подала ретроспективний аналіз генезису шкільної історичної освіти в Україні у ХХ ст., виокремила етапи її розвитку, висвітлила форми і методи діяльності щодо реалізації освітніх завдань. У книжці охарактеризовано зміни в змісті та організації навчання історії в школі у першій половині 1990-х рр. Привертає увагу посібник О. Пометун та Г. Фреймана, що стосується методики навчання історії в школі [409]. Тут автори розповідають насамперед про основи теорії та методики навчання історії. Особливістю посібника є викладення авторами теоретичних засад інтерактивного навчання в школі, опис відповідних методів і технологій, прийомів, пізнавальних завдань тощо. Водночас у посібнику широко окреслені цілі та завдання шкільної історичної освіти в Україні, охарактеризовано систему шкільної історичної освіти, названі основні компоненти змісту історичної освіти.

Методичній організації (технології) навчання історії в школі присвятила й окремі статті О. Пометун [408; 407; 402; 406; 410]. Зокрема, вона зазначила, що під час реформування шкільної освіти на принципах плюралізму ідеологій і демократії, відбувалося відновлення об'єктивності подій вітчизняної історії. Завдяки цьому почала розвиватися національна самосвідомість, повага до історичної і культурної спадщини України і всього світу, до особистості та її прав [402; 7].

Широкого кола питань загального характеру, що стосуються історії як науки та шкільної історичної освіти, торкається І. Гирич [111]. Основу його книжки склали статті, що друкувались у різних періодичних виданнях протягом 2000–2010 рр. Вони стосуються низки проблем української історіографії, висвітлюють питання формування історичної пам'яті й функціонування конструктивних та деструктивних міфів. Тут аналізуються витоки української суспільної і суспільно-політичної думки у XIX ст., викладено концепцію викладання історії в школах та інших навчальних закладах України.

Проблеми оновлення шкільної історичної освіти торкається К. Баханов у двох ґрунтовних монографіях [38; 39]. У них розглядаються такі злободенні питання, як нові підходи до визначення мети, завдань та організації навчання історії в загальноосвітній школі, оновлення нормативної бази цього процесу; модернізація шкільних підручників. Автор також торкається питань практики викладання історії в інноваційних педагогічних системах і за різними технологіями й моделями навчання, ступеня поширеності нововведень та ін.

До вищеозначеної проблематики К. Баханов звернувся й у статтях, що з'явилися до і після виходу монографій [24–37; 41].

Серед праць, що стосуються переосмисленню природи історичної науки, суцільної проблематизації її предмету та розвитку критичного мислення, варто виокремити працю Н. Яковенко «Вступ до історії» [690]. Авторка приділила увагу виникненню історії як науки та розвитку історичних

поглядів від античності до наших днів, а також дає практичні поради викладачам, студентам, історикам-початківцям, науковцям різних галузей гуманістики та широкому читацькому загалові шанувальникам минулого щодо розв'язання освітніх і спеціально методологічних завдань в історичній науці.

Широкого кола питань загального характеру, що стосуються новітніх методологічних підходів (цивілізаційний, культурологічний, психоаналіз, усна історія) щодо історичного пізнання, торкається Г. Бондаренко в навчальному посібнику «Теорія та методологія історії. Програма й тестові завдання, основи курсу, словник понять і категорій» [59]. Автор охарактеризував і теоретично виважено розкрив значення загальнометодологічних, конкретно-історичних принципів для проведення дослідження. Науковець зосередив увагу на двох сторонах історії: історичному процесі та процесі історичного пізнання, як важливих складових наукового осягнення історії. Він переконаний, що крізь призму класифікацій наукових робіт, необхідно використовувати методологічний плюралізм й віддавати перевагу тим підходам, які сприяють об'єктивному дослідженню різних епох, регіонів і напрямів розвитку суспільства [59; 108].

Потреба української нації опертися у сучасному державотворенні на досвід минулого, відчути причетність до великої історичної спадщини, яка залишилася нам, неможлива без вивчення історії різних регіонів України, їх минулого і сьогодення. У цій справі неоціненна роль належить краєзнавству, зокрема, історичному. Значення теоретичних основ та ролі краєзнавства у навчальному процесі загальноосвітньої школи, зокрема, в шкільному курсі історії висвітлили П. Тронько [589; 590], С. Куделко та С. Посохов [285], Я. Треф'як [587], Г. Бондаренко [58], Л. Жук [192], Л. Перелигіна [383], Н. Харківська [657], В. Бугрій [62–67] та інші науковці.

Зокрема, організаційно-діяльнісні компоненти системи шкільного краєзнавства стали предметом вивчення В. Бугрія. Він комплексно дослідив систему шкільного краєзнавства в Україні у другій половині XX – на початку

XXI ст., пояснив його педагогічне і соціальне значення відповідно до різних етапів національної історії. У ґрунтовній монографії цього автора, охарактеризовано теоретико-методичні засади шкільного краєзнавства та вплив краєзнавства на реалізацію завдань загальної освіти (оволодіння підростаючого покоління когнітивним, практичним та ціннісним досвідом у процесі краєзнавчої діяльності) [68]. В. Бугрій у низці статей на основі аналізу нормативно-правових актів, інструктивних матеріалів, шкільних програм прослідкував зміни, що стосувались змісту шкільного краєзнавства та зв'язку з шкільною історією [62–64; 67].

Матеріал дисертації був би не повним без врахування досліджень освітян-практиків з середовища педагогів загальноосвітніх навчальних закладів. Виходячи з власного досвіду, вони переконливо доводять, що історико-краєзнавча робота в школі є важливим напрямом діяльності, а краєзнавчий матеріал викликає в учнів інтерес до вивчення предмета та сприяє активізації їх пізнавальної діяльності. Вчителі у власних розвідках зауважують, що краєзнавча робота сприяє вихованню громадянської самосвідомості, любові до рідного краю [520; 54; 577; 284]. Зокрема, Т. Раєвська (вчитель історії гімназії № 178 «Освіта» м. Харкова) наголошує: оскільки в ході вивчення рідного краю в розпорядження школи надходить зібраний краєзнавчий матеріал (витяги з місцевих газет, спогади, листи учасників історичних подій, малюнки, карти-схеми, тощо), то він може широко використовуватись у навчальній роботі. Вона підкреслює, що історико-краєзнавча робота в школі не лише сприяє розвитку пізнавальної активності учнів, а й навчає їх основам наукової діяльності [520; 144–145].

У статтях науковців та вчителів, опублікованих у збірнику матеріалів XII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції «Освітянське краєзнавство: досвід, проблеми, перспективи» (м. Івано-Франківськ, жовтень 2011 р.) [370], наскрізно проходить думка, що краєзнавство є важливим складником шкільної історичної освіти; його взаємозв'язок із шкільною

історією упродовж тривалого часу було і залишається надалі стійким педагогічним явищем.

В період становлення української шкільної історичної освіти постало питання про її безпосередній зв'язок з історією повсякденності як методологічного підходу, де об'єктом пізнання є сама людина у взаєминах з світом природи і соціуму, що її оточують. На це звернули увагу Г. Прохорова [518], І. Гирич [108], О. Удод [598–601], І. Романюк [529], В. Качмар [246], О. Томаченко [576], інші дослідники.

Зокрема, І. Гирич зазначає, що в процесі вивчення історії важливим для учнів має бути відчуття того, як жив городянин чи селянин кілька віків тому, які книги читали його пращури, про що мріяли, що зі скарбниці людської мудрості витримало випробовування часом [108; 53]. З огляду на це, історія для учнів стає цікавою, з'являється невимушена мотивація до вивчення історії як навчального предмета. О. Удод вважає, що історія повсякденності – це насамперед процес олюднення побуту, психологізація щоденного життя, ставлення людини до побутових проблем, до влади, держави і суспільства загалом через призму особистісного сприйняття умов життя [599; 41]. Вчений звернув увагу на людиноцентризм у вітчизняних історичних дослідженнях 1991–2009 рр. [600].

Тематика повсякденності, зокрема, повоєнних десятиліть присутня у шкільних навчальних програмах та підручниках й посібниках з історії України для 11 класу. Якісний матеріал для ґрунтовного висвітлення повсякденного життя та соціального статусу вчительства України тієї доби, що є складовою частиною означеної теми, подає монографія І. Романюка [529]. Для її розкриття автор залучив вагому джерельну базу, підготував дослідження на сучасних методологічних засадах історичної науки. Ця праця може слугувати доброю ілюстрацією показу учнівській молоді рис побуту минулих поколінь, зусиллями яких здійснювалися повоєнна відбудова України, навчання та виховання тодішніх школярів. Принагідно зауважимо,

що професор І. Романюк є співавтором підручника з історії України для 8 класу, у якому звернена належна увага на історію повсякденності [558].

Тотожну проблематику, щоправда, на матеріалах повсякденного життя студентської молоді Львівського державного університету імені Івана Франка за радянської доби, розкриває В. Качмар [246]. Дослідження органічно вписується у зв'язок шкільної історичної освіти з історією повсякденності, позаяк знайомить з такими життєвими аспектами побутування, граней яких багато школярів незабаром торкнуться на власному досвіді. Автор висвітлив також освітньо-наукові трансформації у Львівському університеті за роки незалежності України – тему, опосередковано пов'язану з проблематикою нашої дисертацією [245].

Публікації науковців, що стосувалися проблем повсякденного життя людей в різні історичні періоди, вміщені в збірці матеріалів Всеукраїнської наукової конференції «Історія повсякденності: теорія та практика» (м. Переяслав-Хмельницький, 14–15 травень 2010 р.) [227].

Однак доводиться констатувати, що у період, який досліджується в дисертації, в Україні не було створено цілісної узагальнюючої праці з історії повсякденності українського народу. Такий стан в історичній науці знаходив не надто широке привабливе віддзеркалення у курсах шкільної історії.

Шкільна історична освіта формує матрицю історичної пам'яті учнівської молоді. Вона покликана не стільки давати знання фактів, скільки навчити учнів розуміти історичний процес та осмислювати його, виховувати в них повагу до рідної мови, історії, культури, до всього того, з чим пов'язана історична пам'ять. З огляду на це історичній пам'яті та її ролі у духовності людини присвячена значна кількість історичних та історико-філософських досліджень. Цю тему висвітлювали В. Андрущенко [9], В. Барановський [21; 22], А. Потапова [413], О. Удод [597], С. Кульчицький [290], В. Вашкевич [72], І. Степаненко [555], В. Жадько [189], Ю. Зерній [207–211], С. Єкельчик [185], І. Симоненко [538], Ю. Шаповал [681], ін. Зокрема В. Андрущенко стверджує,

що «…людина живе не лише сьогоденням, а й історією. Вона спадкоємно залучається і сама ж створює (відтворює) могутній пласт народної (національної) культури. Він передається з покоління до покоління, від матері до дитини, із вуст в уста, зі звичками і традиціями, побутом, способом життя.» [8; 28].

Нові грані історичної пам'яті висвітлив С. Єкельчик – український історик, який проживає і працює у Канаді. Цю тему він порушив у книжці «Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві» [185]. Робота присвячена репрезентаціям минулого в українській науці й культурі сталінського часу. Автор на основі численних джерел з архівів України та Росії відстежив, якими були тогочасні російсько-українські стосунки. Науковець дещо по-іншому трактує такі поняття, як «історична пам'ять», «соціальна пам'ять», «колективна історична пам'ять», «історична пам'ять індивіда». Зокрема, він зазначає, що «сучасна колективна пам'ять охоплює як історичну пам'ять – наші знання про минуле, так і соціальну пам'ять прожитого нами досвіду; але остання приречена зникнути, а на її місці в наступних поколіннях постане наукова історична пам'ять про наші часи» [185; 26–27].

Вплив держави на формування історичної пам'яті як визначального чинника національної ідентичності стала предметом вивчення Ю. Зерній [210]. Вона комплексно дослідила властивості історичної пам'яті та основні механізми її функціонування. Також дослідниця проаналізувала становлення та сучасний стан державної політики пам'яті в Україні, визначила її місце у системі національної безпеки.

Впродовж 1991–2009 рр. у середовищі науковців та освітян-практиків активно дискутувалася тема про зміст шкільних навчальних програм, які зазнавали постійних змін. Їх автори намагались цей зміст удосконалити, розвантажити від другорядного і надто складного матеріалу, перерозподілити

кількість навчальних годин на ті, чи інші теми, підвищити їх науковий рівень, забезпечити реалізацію міжпредметних зв'язків.

Ця важлива проблема стала предметом висвітлення таких авторів, як Р. Євтушенко [184], В. Мисан [324], А. Жив'юк [191], І. Гирич [109; 93], К. Баханов [41], С. Баханова [49], ін. Особливої уваги заслуговує дослідження К. Баханова [41]. Автор акцентує увагу на наступних важливих питаннях історичної науки та шкільної історичної освіти: «Що змінилося у висвітленні національної історії?»; «Як із здобуттям Україною незалежності змінилася структура шкільної історичної освіти?»; «Чи має плюралізм в історичній науці позначатися на змісті шкільних підручників?»; «Чого очікує методика навчання історії від історичної науки?»; «Які зміни у періодизації історії відбулися у шкільних програмах початку 1990-х років?», ін. К. Баханов простежив трансформацію змісту шкільних програм з історії впродовж 1989−2005 рр. Він вважає, що вивчення змін у шкільних програмах з історії дає змогу зрозуміти тенденції трансформацій в історичній науці, простежити еволюцію свідомості українського суспільства. К. Баханов дотримується думки, що шкільна програма завжди має віддзеркалювати найновіші досягнення в історичній науці [41; 6].

З темою дослідження пов'язані монографії, статті, дисертації, у яких висвітлюються важливі проблемні питання, що стосуються шкільних підручників з історії України та всесвітньої історії. Такими роботами є праці В. Власова [85–87], О. Данилевської [138], О. Пометун [346; 359; 353], А. Зякун [212], Я. Муценка [344], К. Баханова [29; 28; 31–36], С. Терно [564; 565], Н. Яковенко [691; 692; 695] Н. Харківської [658], І. Гирича [94–107; 110], В. Дятлова [178], О. Майбороди [308], О. Радзивіл [519], О. Удода [603–605; 609; 610], В. Мисана [321; 320; 326; 323; 325], Н. Гупана [137], Ю. Мицика [329], Т. Андріяш [5], О. Кожем'яки [252], ін. Науковці вважають, що найсуттєвішими проблемними питаннями в означеній галузі були: роль підручників у формуванні вмінь і навичок учнів з історії; нові підходи до вибору і

структурування змісту підручників з історії України; методичні можливості підручників з історії XXI ст.; підручник історії України, як засіб виховання справжніх патріотів та громадян України; висвітлення подій новітньої історії в шкільних підручниках, ін.

Декілька статей щодо шкільної навчальної літератури вміщено у збірнику матеріалів Робочої наради з моніторингу шкільних підручників з історії України [686]. Дванадцять відомих науковців з різних міст і наукових середовищ – Н. Яковенко, О. Удод, К. Баханов, В. Верстюк, В. Гриневич, Л. Зашкільняк, Г. Касьянов, О. Лисенко, В. Мороз, М. Мудрий, О. Павлишин, В. Хмарський – проаналізували тексти більше, ніж десяти шкільних підручників з історії України. У підсумковому протоколі наради учасники підсумували результати проведеного моніторингу шкільних підручників з історії України. Основний акцент був зроблений на їх недоліках. Констатувалося, що в підручниках домінує політична та мілітарна (військова) історія; їх зміст формує «песимістичне» уявлення про історичне минуле України; присутність пропагандистського викладу матеріалу; відсутність різних точок зору на події і явища, ін. [686; 43–45].

Навчальна література з історії для загальноосвітніх шкіл та вищих навчальних закладів за період 1989–2000 рр. стала предметом дослідження А. Зякун [212]. Автор охарактеризувала зміни, що відбулися у змісті підручників і посібників за ці роки, розкрила їх значення для розвитку системи історичної освіти, обґрунтувала основні методологічні орієнтири, на яких має створюватись нове покоління навчальної літератури. Варто відзначити, що А. Зякун у співавторстві з Б. Корольовим уклала бібліографічний покажчик навчальної літератури з історії України, що побачив світ у 1989–2000 рр. [345]. Він інформує, що впродовж зазначеного періоду в Україні було видано 1136 назв навчальної літератури з історії. Дослідниця простежила складний процес формування національної концепції шкільної історичної освіти, який відбувався в Україні у 1990-х рр. [213].

Процес конструювання шкільного підручника історії стародавнього світу висвітлив П. Мороз з середини XIX і початку XXI ст. Він також проаналізував чинні підручники з цього навчального курсу. На основі результатів педагогічного експерименту він вказав на шляхи подальшої теоретичної розробки методичних засад шкільного підручника історії стародавнього світу згідно з оновленим змістом історичної освіти [337]. Окремі матеріали з вище означеної тематики дослідник представив в опублікованих статтях [339; 341; 332]. П. Мороз є автором та співавтором шкільної навчальної та методичної літератури з історії стародавнього світу, виданої у 1998–2001 рр. [333; 334; 336; 340; 335].

Питання, що стосувалися відображення в шкільних підручниках історії України за 1991–2009 рр. процесів державотворення 1917–1922 рр., розглянула С. Баханова [47]. На основі аналізу наявного тут матеріалу показано рівень висвітлення подій, пов'язаних з діяльністю Української Народної Республіки доби Української Центральної Ради, Української держави П. Скоропадського, Української Народної Республіки доби Директорії, Західноукраїнської Народної Республіки, Української Соціалістичної Радянської Республіки. Аналогічну тематику С. Баханова оприлюднила у статтях, які були видані до і після виходу вищезгаданої монографії [42–46; 48–53].

На початку 90-х рр. XX ст. в шкільних навчальних програмах та підручниках був закладений новий методологічний підхід – цивілізаційний, який прийшов на заміну марксистському баченню історичних процесів, ідеологічному нашаруванню попередньої радянської доби. З огляду на це заслуговує уваги монографія М. Горєлова, О. Моця, О. Рафальського [127]. Автори дослідження простежили розвиток протоцивілізацій та цивілізацій, які існували на території сучасної України, з античних часів до Радянського Союзу та виникнення сучасної української цивілізаційної доби незалежності.

Вищезгадані публікації про історичну освіту незалежної України загалом та шкільну історичну освіту зокрема, що з'явилися у вигляді монографій,

наукових статей у фахових виданнях, доповнювалися розробками цих проблем у матеріалах наукових конференцій. Так, корисною для осмислення процесів, що відбулися в історичній науці та освіті, стала Всеукраїнська наукова конференція «Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи» (Харків, листопад 1995 р.) [225]. Її учасники основну увагу звернули на зміни, що мали місце у розвитку історичної науки, освітньої галузі в першій половині 1990-х рр., окреслили деякі підходи до аналізу вітчизняної історії, проекції її нового бачення на трансформації у змісті історичного освітнього процесу.

На проблемах методології та змістові історичної науки в умовах її тодішньої кризи була зосереджена увага учасників IV Міжнародного конгресі україністів (Одеса, серпень 1999 р.) [676]. Цієї тематики торкнулись у своїх виступах З. Когут [676; 3–9], О. Реєнт [676; 9–23], Л. Таран [676; 23–27], І. Колесник [676; 27–32]. Також в збірнику вміщені доповіді та повідомлення науковців, що стосуються питань історії України XX ст.

Актуальні проблеми історичної освіти були порушені на наукових конференціях, присвячених М. Грушевському в зв’язку з ювілейними датами у його житті та діяльності (Львів, жовтень 1994 р.; Харків, серпень 1996 р.; Львів, вересень 1996 р.) [327]. Матеріали конференції опубліковані в повному обсязі, що надає можливість користуватись ними для аналізу становлення нових підходів у розвитку вітчизняної освіти впродовж першої половини 1990-х рр. На інформаційному міжнародному семінарі «Викладання історії XX ст. на прикладі України та інших європейських країн» (Дніпропетровськ, листопад 1996 р.), організаторами якого виступили Рада Європи і тодішнє Міністерство освіти України, були порушені невирішені проблеми історичної освіти: про межі плюралізму, про державні стандарти в історичній освіті, про доцільність уніфікації змісту навчального процесу та змісту підручників тощо [78]. В ході дискусії семінару більшість науковців підтримали ідею централізованої уніфікації змісту навчально-виховного процесу з історії [524].

На всеукраїнській науково-практичній конференції «Трансформація гуманітарної освіти» (Ужгород, травень 1998 р.) було розглянуто філософсько-методологічні, психолого-педагогічні, соціо-культурологічні, історико-етнологічні, соціолого-політологічні та еколого-економічні основи трансформації гуманітарної освіти у навчальних закладах України [135]. Рубіжною подією стала німецько-українська конференція стосовно шкільних підручників під назвою «Особистість та суспільство як проблема нової й новітньої історії. Спірні питання та їх висвітлення в підручниках з історії та соціології». Вона відбулася у грудні 1998 р. у Києві; її матеріали опубліковані у збірнику «Українська історична дидактика: Міжнародний діалог (фахівці різних країн про сучасні українські підручники з історії)» [628]. Книга містить статті учених і педагогів різних країн з аналізом новітніх підручників з історії України, матеріали з принципово важливих питань історичної дидактики. Тут також наявні публікації, що торкалися міжнародного досвіду створення шкільних підручників.

Узагальнюючі й тематичні матеріали про актуальні проблеми в освіті, історичній освіті України подали на сторінках збірників міжнародних та всеукраїнських конференцій загалом Г. Атамась, Л. Томська [19], О. Новосад [354], М. Шевченко [684], Н. Шеленоква [685], О. Онофрійчук [357], О. Федорчук [648]. Також у цих збірниках вміщені публікації про шкільну історичну освіту (О. Томаченко [579; 581; 582; 578; 575], С. Бухтіярова, Г. Докашенко, Т. Хлюпко [70], Євсюкова [183], П. Касперович [240], Є. Рябкіна [531], ін.). Дослідники, зокрема, звернули увагу на зміст шкільних програм та підручників з історії, інтеграційні процеси шкільної історії з історичною наукою, правові засади щодо шкільної історичної освіти, європейські орієнтири у викладанні історії в школі, ін.

Цінність матеріалів конференцій полягала в оперативнішому оприлюдненні на їх сторінках – порівняно з статтями та монографіями, актуальних відомостей про стан й перспективи розвитку шкільної історичної освіти. Проблематика

конференцій, їх кількість засвідчила, що у середовищі академічної історичної науки, освітян-практиків зберігався високий рівень зацікавленості до питань розвитку освіти загалом та шкільної історичної освіти зокрема. Недоліками матеріалів конференцій було те, що вони нерідко містили неточності, неперевірені факти, часто дублювали один одного.

Підсумовуючи історіографічні напрацювання з теми можна зробити висновок, що вивчення її аспектів відбувалося епізодично. У більшості наявних праць подано переважно інформаційно-рекомендаційний матеріал, що не розкриває у комплексі суті аналізованої політики України. Низка публікацій містить фрагментарні відомості, є неоднаковою за глибиною змістового наповнення й висновками. Недостатня увага звернена на взаємозв'язок цієї політики із напрямами державної політики загалом, тенденціями розвитку освітянської галузі у той період. Потребують висвітлення такі питання як: співпраця академічної науки, вищих навчальних закладів, педагогічної спільноти з громадськими інституціями щодо вдосконалення шкільної історичної освіти; запозичення у цій справі європейського досвіду; розробка нормативно-правової бази означеного процесу місцевими органами державної влади, ін.

Таким чином, дослідження політики незалежної України в галузі шкільної історичної освіти впродовж 1991–2009 рр., її вплив на суспільство та пошук нової моделі такої освіти і надалі зберігає актуальність.

1.2. Джерельна база

Дослідження політики України у галузі шкільної історичної освіти впродовж 1991–2009 рр. здійснювалося шляхом опрацювання джерельних матеріалів, які знаходяться у вітчизняних архівах, поточних архівах місцевих державних органів, бібліотеках, доступні у мережі Internet. Залучалася також інформація, отримана автором дисертації шляхом застосування методів

практичних (емпіричних) досліджень. Джерела розрізняються за походженням, інформативними можливостями, повнотою відображення тих чи інших аспектів вищеозначеної державної політики тощо. Вагомий їх масив насамперед той, що стосується оновлення шкільних навчальних програм, підручників та посібників, діяльності місцевих державних органів з оптимізації змісту й викладання курсів історії у школі, ставлення українського суспільства до цих процесів, вводиться до наукового вжитку вперше.

З метою ґрунтовної характеристики використані джерела розділені на кілька основних груп. До першої групи відносяться архівні матеріали. Наступну складають друковані джерела у вигляді публікацій документів і матеріалів. До джерельної бази увійшли шкільні навчальні програми, підручники та посібники з історії України та всесвітньої історії, що з'явилися у 1991–2009 рр. Виокремлена група джерел, якою є матеріали періодики. Складником джерельної бази стали електронні ресурси мережі Internet, а також інформація, здобута автором дисертації за допомогою анкетування.

Вагома інформаційна насиченість властива матеріалами центральних та обласних державних архіві України, поточних архівів місцевих державних органів. З-поміж центральних архівів такими установами є ЦДАВО України та ЦДАГО України. Щодо обласних архівів, то опрацьовано документи державних архівів Волинської, Львівської та Рівненської областей. Використано також матеріали поточного архіву управління освіти і науки Волинської обласної державної адміністрації, управління освіти і науки Рівненської обласної державної адміністрації, відділу освіти Луцької районної державної адміністрації Волинської області.

Помітною складовою архівної джерельної бази стали матеріали ЦДАВО України. Тут опрацьовано збірку фонду 166 (Міністерство освіти України); описи 17 і 18 цього фонду містять перелік справ, що стосуються 1991–2009 рр. До змістового наповнення входять протоколи засідань колегій міністерства, накази, програми, доповідні записки, інструкції, листи, повідомлення тощо

[659–674]. Так, важливу інформацію містять матеріали листування міністерства з Верховною Радою України, Кабінетом Міністрів України та Прем'єр-міністром України за 1991–1992 рр. [665; 666; 670].

Зокрема, вони дають змогу простежити скрутне становище, що склалося в галузі освіти на початку 1990-х рр. Це насамперед, засвідчує лист тодішнього міністра освіти І. Зязюна до Президента України Л. Кравчука. У документі подається детальний аналіз стану освіти в Україні за 1991–1992 рр., та пропонуються заходи щодо стратегічних напрямів розвитку галузі [666, арк. 17–19]. Інший лист розкриває незадовільний стан друкування підручників іншої навчальної літератури, проблеми у забезпеченні ними шкіл. З опрацьованих документів можна зробити висновок, що таке, явище було пов'язане з недостатнім фінансуванням видавництва шкільних підручників, посібників, інших видів навчальної літератури [665, арк. 50–51]. Матеріали фонду 166 ЦДАВО України дають змогу також проаналізувати підходи міністерства до переосмислення змісту навчального процесу в умовах незалежності, ролі у ньому шкільних курсів історії, пов'язаних з ними навчальних предметів, ін. Ці аспекти містяться в протоколах засідань Міністерства освіти України «Про початок нового 1991/1992 навчального року в загальноосвітніх школах, професійно-технічних і педагогічних навчальних закладах України» та «Про початок нового 1992/1993 навчального року в навчально-виховних закладах України [664; 8–10]. Зокрема в протоколі від 12 вересня 1991 р. акцентується увага на тому, що новий навчальний рік розпочинається в умовах становлення української держави. Головними завданнями й перспективами розвитку школи є: відродження національної самобутності незалежної України та відновлення культурологічної функції навчальних закладів; відображення у змісті навчання й виховання традицій національної культури, демократизації і гуманізації освіти; звернення уваги на індивідуалізацію та диференціацію навчально-виховного процесу і його

розвиток з урахуванням національних традицій; інтеграція зусиль всіх освітніх інститутів для поліпшення виховання підростаючого покоління. В іншому документі (доповідній записці) знаходимо інформацію про те, що заняття 1 вересня 1991 р. у всіх загальноосвітніх школах України розпочинались уроком «Мій край – моя історія жива». Тут також зазначається, що у 1991/1992 навчальному році збільшено кількість годин на вивчення історії, введено в навчальні плани предмети за вибором – «Рідний край», «Народознавство», «Мистецтво та культура України», «Етнографія і фольклор України» та інші, які логічно пов'язані з історією [664, арк. 14–16].

У матеріалах фонду 166 ЦДАВО України віднайдено інформацію про створення у 1992 р. Міністерством освіти конкурсної комісії для оцінки рукописів шкільних підручників, посібників, програм іншої навчальної літератури, утому числі й з курсів шкільної історії. Підкреслено, що такий відбір відбуватиметься згідно з державними планами оптимізації змісту викладання історії України та всесвітньої історії у загальноосвітній школі. Зазначено, що до роботи комісії залучено 11 висококваліфікованих науково-педагогічних працівників та методистів. Тут же наводяться відомості про перспективи видавництва шкільних підручників в першій половині 1990-х рр. [668].

Загалом документи ЦДАВО України дають змогу дослідити організаційні засади становлення у 1990-х рр. системи освіти в Україні, в тому числі шкільної історичної освіти, основні напрями й аспекти оновлення її змісту та викладання.

Певні відомості для розкриття теми почерпнуто з матеріалів фонду 1 (Центральний комітет комуністичної партії України) ЦДАГО України [675]. Тут опрацьовано листи та звернення громадськості стосовно переосмислення історичного минулого України, необхідності відображення його нового бачення в освітньому процесі. Зокрема, листи громадських організацій дають уявлення про незадовільний стан вивчення історії в навчальних закладах на

передодні проголошення незалежності. Так, члени науково-громадської асоціації істориків «Істина» зазначали, що упродовж багатьох десятиліть об'єктивна історія українського народу була об'єктом тотального замовчування та брутального перекручування. Із її вузівських та шкільних курсів виявилися виключеними твори корифеїв української історичної науки, зокрема, М. Грушевського. Їх місце зайняли підручники, далекі від потреб історичної освіти української нації. За таких умов шкільний вчитель, викладач вузу, технікуму виявився недостатньо, або взагалі непідготовленим до викладання історії України в нових умовах [675, арк. 55].

Щодо обласних архівів, то найоб'ємніший масив документів було почерпнуто з Державного архіву Волинської області. В процесі написання дисертації опрацьовано збірки фонду – Р-59 (Управління освіти і науки Волинської обласної державної адміністрації), Р-25 (відділ освіти Луцької міської ради), Р-296 (відділ освіти Ковельської міської ради), Р-1283 (відділ освіти Маневицької районної державної адміністрації), Р-1285 (відділ освіти Володимир-Волинської районної державної адміністрації), Р-1550 (відділ освіти Горохівської районної державної адміністрації), Р-1573 (відділ освіти Старовижівської районної державної адміністрації), Р-2551 (відділ освіти Турійської районної державної адміністрації). У вказаних фондах знаходяться численні документи: накази з основної частини (основних видів діяльності); протоколи засідань колегій управління освіти та відділів освіти; протоколи нарад директорів шкіл, вчителів, засідань секцій, методичних комісій; протоколи, рішення, інформації про роботу рад з освіти та вивчення й впровадження передового досвіду; інформації, довідки про роботу відділів освіти та про роботу шкіл; інформації про виконання нормативно-правових актів; протоколи, доповідні записки, плани про проведення конференцій вчителів; листи до державних органів, керівників районних та міських відділів освіти, керівників навчальних закладів, ін. Перераховані документи стали цінним джерелом вивчення процесу становлення національної школи,

відродження її культуротворчої функції та оновлення змісту шкільної історичної освіти в області впродовж 1991–1999 рр. [142–163].

Матеріали фонду Р-2 (Управління освіти Рівненської обласної державної адміністрації) Державного архіву Рівненської області містять розпорядження, постанови МОН України, накази, інформаційні листи управління освіти, протоколи засідань його колегії, доповідні записки інші документи за 1991−1998 рр. [165–169]. За їх допомогою вдалося проаналізувати процес вдосконалення викладання суспільних дисциплін та вивчення історичного минулого рідного краю в загальноосвітніх школах. Документами, які сприяли дослідженню справи реалізації політики України у галузі шкільної історичної освіти на обласному рівні є інформаційні листи, надіслані державним органам, посадовим особам про виконання нормативно-правових актів України (Закону України «Про освіту»; постанови Кабінету Міністрів України «Про Державну національну програму “Освіта” (“Україна XXI століття”)»; постанови Президії Верховної Ради України «Про відзначення 75-річчя Української демократичної революції 1917–1918 рр.», заходів Кабінету Міністрів України щодо вшанування пам’яті жертв депортації з Криму, ін.) [165; 166; 169]; наявну інформацію доповнює зміст довідок, складених працівниками управління освіти Рівненської області за результатами перевірок, проведених в загальноосвітніх школах.

Окремі матеріали використані з фонду Ф. 3207 (Львівська обласна рада) Державного архіву Львівської області. Серед численних документів організаційного характеру є протоколи засідань постійних комісій обласної ради з питань освіти, науки, культури медицини та спорту за 1998–1999 рр., 2000–2002 рр., в яких міститься інформація про становище та розвиток освіти у Львівській області [164].

Опрацьовані документи фондів обласних архівів дали змогу дослідити рівень виконання управліннями освіти обласних державних адміністрацій, міськими і районними відділами освіти рішень, наказів, письмових вказівок,

інструкцій центральних органів державної влади щодо розвитку освіти. Таким чином вдалось простежити взаємодію владних структур різних рівнів стосовно проведення відповідної політики в галузі освіти загалом та шкільної історичної освіти зокрема.

Використано також матеріали поточних архівів: управління освіти і науки Волинської обласної державної адміністрації [416–418] та управління освіти і науки Рівненської обласної державної адміністрації [419], відділу освіти Луцької районної державної адміністрації [414; 415]. В них містяться протоколи засідань колегій управлінь та відділів освіти, протоколи нарад директорів шкіл та секційних засідань вчителів суспільствознавчих дисциплін шкіл Луцького району, накази, доповідні записки, листування, ін. Ці джерела дали змогу висвітлити різні аспекти роботи державних органів, представників педагогічної спільноти, громадськості щодо оптимізації змісту й викладання курсів історії у школі, її сприйняття вчителями, батьками та учнями.

Отже, залучення архівних матеріалів мало своїм наслідком введення до змісту дисертації маловідомих фактів, що стосувались здійснення політики держави стосовно становлення та розвитку шкільної історичної освіти в Україні протягом 1991–2009 рр., і які не були вміщені у друкованих виданнях. Одночасно вдалося з’ясувати чимало аспектів, пов’язаних з діяльністю та відношенням органів державної влади, наукових, освітніх установ, громадськості до історії як науки і як навчального предмету в школі.

Важливу групу джерел, залучених для написання дисертації, склали публікації документів і матеріалів. Визначальне місце тут належить, нормативно-правовим актам та іншим документам органів законодавчої та виконавчої влади, що стосувалися галузі освіти України загалом та шкільної історичної освіти зокрема. Вони побачили світ на сторінках «Відомостей Верховної Ради України», «Офіційного вісника України», «Урядового кур’єру», ін., виходили окремими виданнями.

З метою розкриття теми опрацьовані наступні види таких документів: закони України, що стосуються галузі освіти; укази та розпорядження президентів України; постанови Кабінету Міністрів України, та підпорядкованих йому центральних органів виконавчої влади; національні програми, доктрини, концепції та державні стандарти в галузі освіти; розпорядчі інструктивно-методичні та інші матеріали МОН України (накази, інструкції, навчальні програми тощо).

За період, що досліджується у дисертації, конституційні засади освітньої політики держави знайшли свій розвиток у низці законів, тим самим створили правове поле освіти як основи інтелектуального, культурного, духовного, соціального, економічного розвитку суспільства і держави. Це Конституція України [266], закони України: «Про освіту» (23 травня 1991 р.) [488], «Про професійно-технічну освіту» (10 лютого1998 р.) [492], «Про загальну середню освіту» (13 травня 1999 р.) [465], «Про позашкільну освіту» (22 червня 2000 р.) [491], «Про дошкільну освіту» (11 липня 2001 р.) [464], «Про вищу освіту» (17 січня 2002 р.) [431], ін.

Вивчення Конституції України, Законів України «Про освіту», «Про загальну середню освіту» (із внесеними змінами до закону у 2000 р., 2001 р., 2002 р., 2003 р.) дало змогу з’ясувати правові, організаційні та фінансові засади функціонування і розвитку системи загальної середньої освіти, спрямованої на вільний розвиток особистості в Україні, формування цінностей демократичного суспільства. Звернена увага на те, що в законі України «Про загальну середню освіту» наголошувалося на необхідності учнями за допомогою засобів пізнавальної і практичної діяльності оволодіння систематизованими знаннями про природу, людину, суспільство, культуру та виробництво. Закон водночас визначив завдання і для шкільної історичної освіти – формувати в учнів вільні політичні і світоглядні переконання, виховувати громадянина України, який би шанобливо ставився

до народних традицій і звичаїв, державної та рідної мови, національних цінностей українського народу та інших народів і націй, ін. [466; 27].

Невід'ємним складником групи джерел законодавчого характеру стали укази та розпорядження президентів України Л. Кравчука, Л. Кучми, В. Ющенка, які стосувалися знаменних та пам'ятних подій в історії України, національної культурно-історичної спадщини, вшанування видатних історичних осіб. Проаналізовано й залучено до дисертації 50 таких нормативно-правових актів [432–449; 453–463; 466–478; 486; 487; 490; 493–496; 499]. Встановлено, що їх використання мало помітний вплив на оновлення змісту шкільної історії, формування історичної пам'яті учнівської молоді.

До цієї ж групи джерел відноситься Державна національна програма «Освіта» «Україна XXI століття» [141], Національна доктрина розвитку освіти (затверджена Указом Президента України від [484], в яких викладена система концептуальних ідей та поглядів на стратегію і основні напрями розвитку вітчизняної освіти у першій чверті XXI ст. Стратегічними цілями визначено гуманізацію і гуманітаризацію навчального процесу, виховання школярів на засадах національних, загальнолюдських цінностей і морально-естетичних ідеалів гуманістичного світогляду. Із змісту програми та доктрини почерпнуто матеріал про роль у цій справі й історичної освіти, як вагомого складника національної системи освіти. Використано положення документів, що історична освіта (а, отже, й шкільна історична освіта) має стати могутнім чинником розвитку духовної культури українського народу, відтворення інтелектуальних і продуктивних сил суспільства, запорукою громадянського миру і майбутніх успіхів у зміцненні й утвердженні авторитету України як суверенної, незалежної, демократичної, соціальної та правової держави – повноправного члена європейської та світової спільноти.

Цінними джерелами, де висвітлювалася стратегія розвитку освітньої політики загалом та досліджуваної нами проблеми зокрема, які забезпечували нормативно-правову основу розвитку шкільної історичної освіти впродовж

1991–2009 рр. є інформаційні збірники МОН України [218–223; 251; 252; 314–316; 524; 525]. До 1999 р. вони виходили двічі на місяць як видання Міністерства освіти України. Після 1999 р. вони почали з'являтись тричі на місяць як інформаційні збірники Міністерства освіти і науки України. Інформаційні збірники публікували офіційні документи міністерства: накази, розпорядження, рішення колегій, ін. Ними міністерство інформувало суспільство про державну освітню політику, стратегію реформ, доводило до широкого освітянського загалу зміст заходів стосовно інтеграції освітньої галузі в європейське співтовариство. У збірниках містяться відомості, що стосуються оновлення змісту викладання історії як навчального предмета в школі. Їх подають методично-інструктивні листи, рекомендації щодо викладання історії у відповідному навчальному році, програми та плани, перелік програм, підручників та навчально-методичних посібників рекомендованих МОН України для викладання шкільних курсів історії України та всесвітньої історії.

Вагоме значення для написання дисертації мають використання збірників документів і матеріалів. Зокрема, це такі збірники як «Законодавство України про загальну середню освіту. (Бюлетень законодавства і юридичної практики України)» [201], «Освіта України. Нормативно-правові документи» [369], «Державне управління освітою в Україні: тенденції і законодавство» [170], «Освіта в Україні. Нормативна база» [361], «Книга вчителя історії, етики, основ правознавства: Довідково-методичне видання» [249], «Освіта в Україні: збірник законодавчих і нормативних актів: (відповідає офіційному текстові)» [361], «Освіта України. Інформаційні матеріали до ІІІ Всеукраїнського з'їзду працівників освіти» [368]. Вони дали змогу прослідкувати становлення нормативно-правової бази української системи освіти та її адаптацію до європейських стандартів як головної умови реалізації інтеграційної політики держави в галузі освіти, динаміку її розвитку впродовж періоду, що

досліджується у дисертації. У темі роботи увага акцентувалася також на змістових положеннях збірників, що стосувалися історичної освіти.

Важливими джерелами для написання дисертації стали збірки матеріалів дискусій науковців щодо змістових проблем шкільних підручників з історії України. Це такі збірки, як «Шкільна історія очима істориків-науковців» [686], «Пропозиції до концепції історичної освіти в Україні» [517]. Вищезгадані дискусії були організовані Українським інститутом національної пам'яті. У збірках вміщені стенограми виступів науковців, систематизовані відгуки на шкільні підручники, підсумковий протокол Робочої наради (2007 р.) з моніторингу шкільних підручників історії України [686; 43–45] .

Згодом за результатами засідань Робочих нарад при Українському інституті національної пам'яті з моніторингу шкільних підручників історії України був виданий ще один збірник – «Концепція та програми викладання історії України в школі (проект)» [270]. Проекти цих документів відрізнялись від попередніх як за змістом, так і за структурою і були розраховані на 12-річну шкільну освіту молоді. Проект концепції викладання історії України в школі розробили О. Удод та Н. Яковенко. Авторами проектів програм викладання історії України в школі були: Н. Яковенко (5–9 клас); В. Верстюк, І. Гирич та Н. Яковенко (10 клас); О. Павлишин та Н. Яковенко (11 клас).

Складовим елементом джерельної бази дисертації стали навчальні програми з історії України та всесвітньої історії, які були створені в період формування й реалізації політики України у галузі шкільної історичної освіти [503–505; 507–510; 512; 513; 515; 228; 229]. Також проаналізовані програми з історії, якими користувались загальноосвітні навчальні заклади на перехідному етапі – від останніх років існування УРСР до проголошення України незалежною державою (кінець 1980-х – початок 1990-х рр.) [514; 516; 506].

Звернення до цього виду джерел дозволило прослідкувати становлення нових методологічних засад в історичній науці, охарактеризувати процес

ліквідації «білих плям», різного роду фальсифікацій і спотворень, а також утвердження нового змісту шкільної історичної освіти. З методичної точки зору тексти програм є тим цінним джерелом, де відображені вимоги до знань учнів, передусім складу знань, їх поділу на види й елементи, послідовності подання навчального матеріалу у підручниках. З іншого боку, оскільки навчальні програми з історії є нормативними документами, затвердженими Міністерством освіти і науки України, як державною структурою то через їх зміст можна відстежити ставлення держави до явищ, подій, фактів національної та світової історії, трактування історичного процесу, а, отже, дослідити один з вагомих аспектів її політики у галузі шкільної історичної освіти.

До джерел зараховано також підручники та посібники з історії для загальноосвітньої школи, що вони почали з'являтися одночасно із складанням навчальних програм і стали вагомим елементом оновлення змісту шкільної історичної освіти [293; 331; 535; 592; 679; 1; 305; 308; 321; 593; 69; 682; 85; 680; 281; 536; 540; 389; 557; 522; 558]. Їх вивчення дало змогу виокремити періоди створення, особливості змістового наповнення, тенденцію до удосконалення.

Багато цінної інформації для розкриття теми почерпнуто з такого виду джерел, як періодика. Увага зверталась на опрацювання насамперед фахових освітянських видань. Так газета «Освіта України» (заснована в 1996 р. як єдине офіційне періодичне видання Міністерства освіти і науки України), окрім офіційних матеріалів, вміщувала аналітичні статті, відомості про основні тенденції освітнього і виховного процесу в Україні та за кордоном [68; 201]. На підставі значної кількості наявної тут інформації з досліджуваної проблеми вдалося окреслити напрями освітньої політики держави в галузі шкільної історії, зокрема, щодо творення її нормативно-правової бази, наукового та навчально-методичного забезпечення курсів історії в школі [6; 286; 562].

Всеукраїнський громадсько-політичний тижневик «Освіта» публікував велику кількість матеріалів, присвячених розвитку загальної середньої освіти

та шкільній історичній освіті. На сторінках друкувались матеріали в яких зверталась увага на особливостях, проблемах та перспективах загальноосвітніх навчальних закладів України [206; 310; 312; 141].

«Педагогічна газета» (офіційне видання Національної академії педагогічних наук України) друкувала матеріали щодо основних аспектів розвитку освіти і науки в Україні. Особливий акцент газета робила на пріоритетах освітньої політики, підсумках реалізацій програм спільної діяльності Міністерства освіти і науки України й Національної академії педагогічних наук України, обговоренні найактуальніших проблем сучасної загальноосвітньої школи, такого компоненту її діяльності як викладання історії України та всесвітньої історії [652].

Ще одним видом періодики, залученим для написання дисертації, стали фахові періодичні видання для вчителів історії. Це науково-методичний журнал «Історія в школах України» (заснований у 1995 р. Міністерством освіти і науки України, Академією педагогічних наук України, видавництвом «Педагогічна преса», видавався 10 разів на рік); Всеукраїнська газета для вчителів «Історія України» (заснована у 1996 р. за сприяння Міністерства освіти і науки України, видавалась 4 рази на місяць); науково-методичний журнал «Історія в школі» (заснований у 1998 р. Національним педагогічним університетом імені М. Драгоманова за сприяння Інституту історії України НАН України, Інституту педагогіки АПН України; Київського міжрегіонального інституту удосконалення вчителів, Творчої спілки вчителів України, Міжетнічної педагогічної асоціації України, видавався один раз на місяць); науково-методичний журнал «Історія та правознавство» (заснований у 2003 р. Харківським національним педагогічним університетом імені Г. С. Сковороди, Київським міським педагогічним університетом імені Б. Д. Грінченка за сприяння Міністерства освіти і науки України).

На сторінках цих видань вчені-історики та вчителі-практики розглядали актуальні проблеми історичної науки, здобутки й труднощі оновлення в

Україні шкільної історичної освіти. Зокрема, в журналах «Історія в школах України» були вміщені публікації, що стосувались методологічних підходів в історичній науці; методики, практики та досвіду викладання історії в школі; трансформаційних змін щодо змісту, форм та методів у шкільній історичній освіті, тощо. Інформація групувалась за тематичними рубриками, які існували впродовж багатьох років – «Суспільствознавча освіта: зміст, форми, методи», «Методика, практика, досвід», «Наука – вчителю», «Офіційна інформація», «Історична освіта: зміст, форми, методи», ін. [263; 324; 31; 32; 137].

У періодичних виданнях «Історія України» та «Історія та правознавство» основна увага зверталася на методичні аспекти викладання історії України та всесвітньої історії в школі. Також тут були вміщені статті науковців про окремі історичні поді та факти, на які, згідної переконання, зверталося недостатня увага у шкільних підручника та іншій навчальній літературі. Видання інформували вчителів суспільствознавчих дисциплін про особливості викладання історії та використання програм, підручників, навчально-методичних посібників, рекомендованих Міністерством освіти і науки України у загальноосвітніх навчальних закладах у відповідному навчальному році. На сторінках зазначених педагогічних видань чітко проводилась думка, що історія є важливим складником навчального процесу в загальноосвітній школі [379; 376; 390; 383; 178; 320; 519].

До списку джерел дисертації увійшли також електронні ресурси мережі Internet та інформація, здобута автором дослідження за допомогою анкетування. Щодо електронних ресурсів, то підмогою при написанні роботи став насамперед офіційний сайт Міністерства освіти і науки України. Тут з його змістового наповнення використанні нормативно-правові документи (закони України, укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів України, накази, розпорядження та листи МОН України, накази та листи інших міністерств України), інші матеріали, що стосувалися розвитку освіти в Україні загалом і шкільної історичної освіти зокрема у 1991–2009 рр. [330].

Були залучені також сайти наукових установ та громадських організацій, асоціацій України [217; 372; 374; 89].

Щодо анкетування, то воно проводилось автором дисертації у 2008–2009 рр. у середовищі вчителів, учнів та батьків різних регіонів України і це дозволило з'ясувати їх ставлення до історії як науки і до шкільної історичної освіти як складника навчального процесу [Додаток Ж, Додаток К].

Таким чином, наявна джерельна база є достатньо представницькою для наукового дослідження теми дисертації, опрацьовані джерела дали змогу повно висвітлити її, вирішити поставлені в дослідженні завдання.

1.3. Методологія

Спираючись на існуюче в науковому середовищі визначення, що методологія є вченням про спосіб діяльності як такий, включає принципи, методи діяльності і знання, що відображає їх [560; 23–25], нами виокремлено та охарактеризовано відповідні принципи (засади) та методи (сукупність певних правил, прийомів, норм пізнання або оцінки), застосування яких дало змогу вирішити поставлені у дисертації завдання.

Теоретико-методологічною основою дослідження стали принципи історизму, об'єктивності пізнання, системності і комплексності, цілісності і всебічності, ін. [560, 31−33]. При написанні дисертації використовувався перш за все принцип історизму. Відомо, що за допомогою цього принципу будь-яке сучасне чи минуле явище розглядається, по-перше, у його виникненні, розвитку і змінах, по-друге, у взаємозв'язках з іншими явищами та умовами періоду, що характеризується, по-третє, з урахуванням попереднього історичного досвіду. Принцип історизму дозволив на засадах конкретно-історичного підходу аналізувати явища та процеси, що відбувались у галузі шкільної історичної освіти [59, 108]. Саме завдяки принципу історизму її розвиток розглядався як природно-історичний процес. Принцип історизму сприяв розглядові фактів у динаміці їх причино-

наслідкового розвитку, з урахуванням особливостей історичної освіти, в тому числі й шкільної історичної освіти, яка є складником системи національної освіти України.

Важливим принципом в дослідженні став принцип об'єктивності пізнання, і не тільки в розумінні нескінченності процесу, його наближення до дійсності, але й як безліч теоретичних варіантів її висвітлення. Стосовно цього К. Поппер зауважив, що дослідник не повинен перекручувати та ігнорувати факти, якщо вони не будуть утискуватися в рамки наперед визначених ідей; всі доступні свідчення, які мають значення для відповідного кута зору, повинні бути зважені обережно й об'єктивно [411, 168]. Застосування цього принципу сприяло виявленню факторів, що впливали на розвиток шкільної історичної освіти. Це дало змогу простежити тенденції, що характеризували означену галузь в Україні впродовж 1991–2009 рр.

У дисертації предмет дослідження розглядався також із застосуванням принципів системності і комплексності. Вони дали змогу реалізувати стосовно нього наступні підходи: системний – виявлення під час здійснення політики у галузі шкільної історичної освіти різноманітності зв'язків і взаємовідносин між державними органами, науковими установами та організаціями, громадськими об'єднаннями, педагогічною спільнотою; системно-діяльнісний – визначення компонентного складу людської діяльності (державні діячі, науковці, вчителі, учні, батьки), а також їх взаємодії у сфері освіти, виявлення спільних інтересів особистості, суспільства та держави у галузі шкільної історичної освіти; соціокультурний – сконцентрованість зусиль на стратегічних освітніх цілях історичного відтворення суспільства з його національною культурною специфікою і системних характеристиках культурноціннісних комплексів; аксіологічний (ціннісний) – цінність історії як навчального предмета для особистості (учня) з позицій ознайомлення з історичним минулим, розвитку історичного мислення, формування історичної свідомості, виховання патріотизму і громадянської позиції тощо.

Принципи цілісності та усебічності забезпечили різноаспектність у дослідженні політики України щодо шкільної історичної освіти, надали можливість охарактеризувати зазначені категорії не як окремо взяті, а у взаємозв'язку з іншими категоріями, явищами та процесами у сферах економіки, права, культури, що стосуються освіти. Застосування принципів цілісності та усебічності дозволило використати, окрім історичного бачення, точки зору таких наук, як педагогіка,психологія, філософія, соціологія, ін. на цілі, завдання, зміст шкільної історичної освіти.

При дослідженні пізнавального рівня структурних частин соціальних груп, що мали відношення до галузі освіти, їх вмотивованості при визначенні інформаційно-пізнавальних потреб, використовувався пізнавальний (когнітивний) принцип. Цей принцип виявився особливо ефективним у вивченні динаміки історичної науки і освіти та її співвідношення з суспільством, в обґрунтуванні провідного значення знання в поведінці індивіда. У центрі досліджуваних проблем знаходилися особи (учні, вчителі, науковці, батьки учнів) як члени соціуму. Завдяки цьому принципові було з'ясовано ставлення та вмотивованість названих соціальних груп до шкільної історичної освіти.

Термінологічний принцип використовувався для з'ясування змісту термінів і позначуваних ними понять, уточнення їх обсягу, встановлення взаємозв'язку і субординації, місця в масиві категоріально-понятійного інструментарію, що стосується сфери політики та освіти. Формулювання понять і термінів здійснювалось відповідно до тлумачних та професійних словників, глосаріїв, довідників.

Для написання дисертації використовувалися два взаємопов'язані рівні наукового дослідження: теоретичний і емпіричний. На теоретичному рівні, оперуючи фактами, визначено і сформульовано причини, суть, способи та результати переосмислення історії, охарактеризовано творення нормативно-правових засад викладання її нового дискурсу, показано процес трансформаційних змін, що відбувались у галузі шкільної історичної освіти.

Тому під час реалізації цих завдань дослідження важливим підґрунтям стали опрацьовані джерела, зокрема, нормативно-правові акти 1991–2009 рр., інструктивно-методичні вказівки, навчальні програми, інші види документів.

На емпіричному рівні за допомогою методів прикладних досліджень (спостереження, анкетування учнів, учителів, батьків) виявлено нові факти, відсутні в опрацьованих джерелах. Вони дали змогу подати деякі невідомі кількісні та якісні характеристики явищ і об'єктів, що досліджувалися.

Такий підхід до вирішення завдань роботи зумовив залучення загальних філософських, загальнонаукових, міждисциплінарних та спеціальних історичних методів дослідження.

Щодо загальних філософських методів дослідження, то провідне місце у цій групі посів діалектичний метод. Згідно з ним усі явища (предмети) вивчаються в єдності та суперечності їх протилежностей. Він дав змогу розкрити основні напрями становлення і розвитку нормативно-правової бази, на підставі якої провадилася державна політика у галузі шкільної історичної освіти. Означений метод дав змогу обґрунтувати причинно-наслідкові зв'язки, процеси диференціації та інтеграції, постійну суперечність між сутністю і явищем, змістом і формою, об'єктивність в оцінюванні дійсності. Він дозволив розглянути взаємозумовлені процеси, що визначили роль і місце в системі освіти шкільного курсу історії.

При дослідженні також використано логічний метод з притаманним йому аналізом і синтезом. Аналіз – органічна складова будь-якого наукового дослідження, що виступає його першою стадією, коли дослідник переходить від нерозчленованого опису предмета, що вивчається, до виявлення його побудови, складу, а також властивостей і ознак. В основі аналізу як методу наукового пізнання лежить процедура уявного або реального поділу предмета на його складові частини. Метою аналізу є перехід від вивчення цілого до вивчення його частин, що здійснюється шляхом абстрагування від зв'язку частин одна з одною. Так, відповідно до вказаного методу шкільна

історична освіта розглядалась за такими ознаками: «Історія України» і «Всесвітня історія» – навчальні предмети, що викладаються як самостійні курси у загальноосвітній школі; кількість виділених навчальних годин на предмети відповідно до навчальних планів і програм; структура навчального матеріалу в програмах та шкільних підручниках, ін.

Наукове пізнання предмета неможливе без синтезу – методу, в основу якого покладено процедуру з'єднання різних елементів в єдине ціле, систему. Синтез виступає не як метод конструювання цілого, а як метод представлення цілого у формі єдності та знань, отриманих за допомогою аналізу. Під час застосування методу синтезу відбувається не просте об'єднання, а узагальнення аналітично виділених і вивчених особливостей предмета дослідження. Узагальнення, одержані в результаті синтезу, включаються в теорію предмету, яка, збагачуючись й уточнюючись, визначає шляхи нового наукового пошуку. Використання цього методу дало змогу з'ясувати особливості здійснення державної політики у галузі освіти загалом та у сфері шкільної історичної освіти шляхом їх об'єднання за профільним спрямуванням [560, 126].

Використання методу аналізу і синтезу при вивченні й оцінці документів та опублікованих робіт дало змогу виявити й проаналізувати фактичні дані різноманітного походження: у виявлених архівних матеріалах, періодиці, фаховій літературі, ін. Мова, зокрема, йде про архівні документи, які стосуються діяльності МОН України щодо оновлення шкільної історичної освіти, роботи на місцях в означеній галузі наукових та освітніх установ.

Вагомим засобом вирішення завдань дисертації став метод індукції та дедукції. Метод індукції дозволив рухатись від неповного, часткового, фрагментарного до більш повного, цілісного і всебічного знання. У свою чергу дедуктивний метод дав змогу здійснити перехід від загальнотеоретичних положень освітньої політики України до показу практичних кроків щодо її впровадження у життя. Метод індукції та дедукції використовувався для розуміння концептів «державна освітня політика», «політика України щодо

шкільної історичної освіти», «суспільство – влада – історична наука – шкільна історична освіта», а також для моделювання схеми «Чинники формування в особистості історичної свідомості». У ході дослідження були з'ясовані складові історичної свідомості (побутова історична свідомість та наукова історична свідомість, які також мають свої складові). Даний метод дозволив перейти від окремих категорій та історичних фактів до ряду узагальнень і навпаки – від теорії до показу практичних дій. Це дало можливість відтворити реальну дійсність, яка стосується предмета дослідження. Іншими словами, завдяки цьому вдалося простежити процес реалізації політики держави щодо курсів шкільної історії, виявити закономірності їх розвитку, який відбувався одночасно з логікою розвитку суспільства в часі і просторі.

Метод періодизації дозволив виокремити своєрідні етапи формування та реалізації основних напрямів державної політики щодо шкільної історичної освіти, простежити їх певну еволюцію, яка була реакцією на відповідні зміни в державі та суспільстві. Метод систематизації і узагальнення дав змогу визначити результати переосмислення історичного процесу, здобутки та невирішені проблеми у галузі шкільної історичної освіти 1991–2009 рр.

До міждисциплінарних методів, застосованих у дослідженні, належать такі операційно-прикладні методи як метод аналізу ситуації (порівняльний, вивчення документів) та метод аналізу змісту (контент-аналіз). Метод аналізу ситуації використовувався для збирання системним невипадковим шляхом інформації про предмет дослідження, перевірки певних припущень щодо її достовірності. Метод аналізу змісту застосовувався для збирання й аналізу первинної інформації на основі проведення представницької вибірки документів, обов'язково з урахуванням надійності й достовірності документальної інформації про історичну освіту в Україні загалом і шкільну історичну освіту зокрема [560, 199−201].

Серед міждисциплінарних методів застосовано також структурно-системний. Його залучення дало змогу розглянути предмет дослідження з

усіма його основними і похідними рисами як єдине ціле. Статистичний метод застосовувався в ході аналізу навчальних програм, планів та навчальної літератури. Він дав можливість визначити їх параметри (обсяг, тематику, спрямованість, кількість, рівень забезпечення ланок освіти, тощо).

Для розв'язання дослідницьких завдань залучено й спеціальні історичні методи – проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, історико-генетичний, ін. Так, проблемно-хронологічний метод дозволив простежити розвиток шкільної історичної освіти у хронологічній послідовності. Щодо порівняльно-історичного методу, то він дав можливість досліджувати події та аналізувати факти становлення державної політики стосовно шкільної історичної освіти в зазначений період у тісному зв'язку з історичними обставинами. Будь-яке історичне явище існує не саме по собі, а як складовий елемент історичного процесу, поза яким воно не може виникнути. Зрозуміло, історик іноді має справу і з окремою одночасною подією чи фактом, які позбавлені довготривалого періоду. Але і в цьому випадку його пояснення можливі тільки при врахуванні всіх обставин, чому допомагає порівняльно-історичний метод.

Цей метод дав змогу виділити зміни, що відбувалися в процесі створення шкільних навчальних програм та написання підручників і посібників з історії України та всесвітньої історії. Він також сприяв окресленню кола рекомендацій, спрямованих на подальше покращення справи складання шкільних програм з історії та написання відповідної навчальної літератури, удосконалення шкільної історичної освіти України загалом в сучасних умовах. Порівняльно-історичний метод дозволив виявити схожі і відмінні риси української і радянської шкільної історичної освіти, визначити їх генетичну спорідненість (зв'язок за походженням), яка особливо прослідковувалась в перші роки незалежності України. Завдяки цьому методу вдалося також структурувати і згрупувати великий масив джерел і наукових праць відповідно до завдань дослідження.

Історико-генетичний метод дав змогу показати послідовність і закономірності розвитку політики України, що досліджується у дисертації, участі в ній не лише державних структур, а й широких кіл громадськості. Застосування історико-генетичного методу пізнання дало змогу встановити, що означена політика здійснювалася з певних позицій і засад, маючи на меті певні конкретні результати; виявити різновекторну єдність усіх суб'єктів такої важливої освітньої сфери України, якою була і залишається шкільна історична освіта; визначити напрями та тенденції участі громадськості у її оновленні.

При написанні дисертації відбувалося також звернення до окремих граней просопографічного (біографічного) методу. Йдеться про висвітлення насамперед наукового шляху низки особистостей – представників академічної науки, професорсько-викладацького складу вищих навчальних закладів, вчителів – в сукупності їх індивідуальних якостей як науковців, дослідників, практиків, яким не байдужа справа вітчизняної шкільної історії. Використання цього методу дало змогу з'ясувати обставини та результати участі окремих дослідників у діяльності щодо оптимізації складників шкільної історичної освіти України, досягнення того чи іншого рівня успіхів у цій галузі, внесок у показ на сторінках наукових та публіцистичних публікацій потреби турботи про її удосконалення.

Для збору інформації, яка не завжди була відображена в документальних джерелах про предмет вивчення, використовувалися емпіричні методи [560, 122]. Це спостереження, бесіди і особливо анкетування вчителів, учнів загальноосвітніх шкіл України, а також батьків учнів. Базою для цього були насамперед загальноосвітні навчальні заклади Волинської області. Щодо учнів та їх батьків, то анкетування проводилося у школах Луцького району. На різних етапах дослідження охопило 301 учня 8–11 класів та 185 батьків. Стосовно педагогів, то до анкетування залучалися вчителі історії м. Луцька, Володимир-Волинського, Ківерцівського, Локачинського, Луцького,

Ратнівського, Старовижівського районів Волинської області. Учасниками анкетування були також слухачі курсів підвищення кваліфікації вчителів історії при Вінницькому, Волинському, Запорізькому, Львівському, Одеському, Рівненському обласних інститутах післядипломної педагогічної освіти. В загальноукраїнському анкетуванні взяли участь 503 вчителі історії. Анкетування проводилося за допомогою анкет, розроблених автором дисертації та науково-дослідною лабораторією соціологічних досліджень та розвитку освіти Волинського інституту післядипломної педагогічної освіти. У ході підготовки дослідження були проведені також бесіди з учасниками навчально-виховного процесу (учнями, вчителями історії, батьками). З'ясовувалось їх ставлення до історії як науки і як до навчальної дисципліни в загальноосвітній школі.

При написанні дисертації як складник емпіричних методів дослідження використовувався візуальний (графічний) метод. Останньому властивий специфічний спосіб відтворення результатів, отриманих під час здійснення анкетування. Цей метод дав змогу завдяки комп'ютерним технологіям побудувати таблиці, схеми та діаграми і таким чином подати у графічній формі відомості про ставлення учнів, вчителів, батьків до оновлення шкільної історичної освіти.

У сукупності охарактеризовані принципи та методи наукового дослідження дали змогу з'ясувати зміст, виявити хронологічну послідовність подій та взаємозв'язок різних складників державної політики стосовно вітчизняної шкільної історичних освіти у 1991–2009 рр.

Написання дисертації базувалося на використанні відповідного категоріально-понятійного інструментарію, необхідного для розуміння вищеозначеної політики. Найсуттєвішими термінами є:

– політика – діяльність державних органів, установ, правлячих партій з керування життям країни, підтримання певного порядку та врахування інтересів суспільства;

– шкільна історична освіта – процес і результат засвоєння учнем (ученицею) певної системи знань з історії, практичних умінь та навичок і пов’язаного з ними того чи іншого рівня розвитку його (її) розумово-пізнавальної і творчої діяльності в означеній сфері;
– парадигма – сукупність методологічних, світоглядних, наукових, управлінських та інших настанов, що сформувалися історично і прийняті у своїй спільноті як зразок, норма, стандарт вирішення проблем;
– історичний процес – об’єктивно-суб’єктивне протікання життєдіяльності людини, спільноти, народу, нації, країни, регіону, світу шляхом послідовних змін у соціокультурній та суспільно-економічній сфері у часовому та просторовому вимірах;
– історична пам’ять – категорія історичної науки, сутність якої полягає у здатності людської свідомості відтворювати історію суспільства шляхом успадкування минулого досвіду, що опредметнений у відповідних культурних формах (традиціях, пам’ятках, мемуарах тощо), а також існує у вигляді історичної свідомості народу, нації, іншого виду етнічної спільноти;
– історична свідомість – система знань, уявлень, поглядів, ідей, концепцій, традицій, звичаїв, на основі яких у людей, соціальних груп, народів, націй формується відповідне розуміння свого походження, найважливіших подій своєї історії, її співвідношення з історією інших осіб, народів і людства загалом, складається оцінка видатних діячів минулого;
– оптимізація – процес пошуку як найкращої альтернативи, що забезпечує максимальне або мінімальне значення функцій системи;
– концепція – певний спосіб розуміння, трактування якого-небудь предмета, явища, процесу, основний погляд на предмет тощо, загальний задум, керівна ідея для систематичного освітлення;

– шкільна навчальна програма з історії – відкритий для всіх суб'єктів освітнього процесу документ, який визначає зміст навчальної діяльності, спрямованої на реалізацію задекларованих в ньому мети і завдань. Програма складається відповідно до вимог навчально-виховного процесу, має власну структуру, за змістом повинна відповідати специфіці курсу історії («Історія України», «Всесвітня історія»);
– шкільний підручник (посібник) з історії – книжка, в якій викладаються основи знань з історії на рівні найсучасніших досягнень історичної та інших наук, яка відповідає навчальній програмі з предмету, завданням навчального закладу, віковим та іншим особливостям учнів [126; 115; 119; 688; 687; 382; 74; 412; 560; 118; 381; 352].

За допомогою означених вище термінів у дисертації з'ясовано й розкрито умови становлення, здійснення, зміст, форми, методи, досягнення та невирішені проблеми політики України у галузі шкільної історичної освіти впродовж 1991–2009 рр.

Висновки до розділу 1

Наведений у розділі матеріал дає підстави у підсумку говорити про наступне. Опрацювання наукових досліджень з теми дисертації показало існування низки праць, що тією чи іншою мірою висвітлюють окремі грані політики України 1991–2009 рр. щодо шкільної історичної освіти. Поява перших з них співпала з проголошенням незалежності України і була співзвучна переосмисленню історичного процесу, справі оновлення історичної науки та освіти, що набрали поступального руху вже у 1990-ті рр. Ґрунтовніше звернення до досліджуваної теми виявилося притаманним для наукових праць другої половини 1990-х – 2010-х рр. Цей період відзначився активізацією дослідницького інтересу до проблеми, що стала предметом вивчення у дисертації, суттєвим збільшенням публікацій, помітним залученням різновидової джерельної бази, розгляду теми на основі міждисциплінарного

підходу до її висвітлення. Як засвідчує опрацювання цієї наукової літератури, розкриття певних аспектів проблеми здійснювалося головним чином на тлі показу стану справ в українській освіті загалом, відзначалося фрагментарним характером. Спеціально політика України у галузі шкільної історичної освіти впродовж 1991–2009 рр. комплексно не досліджувалась.

Таким чином, вивчення теми дисертації зберігає наукову актуальність. Потребують висвітлення такі питання, як співпраця академічної науки, вищих навчальних закладів, педагогічної спільноти з громадськими інституціями щодо вдосконалення шкільної історичної освіти, запозичення у цій справі європейського досвіду, розробка нормативно-правової бази означеного процесу місцевими органами державної влади, ін. Загалом виглядає доцільним написання комплексної праці, де на підставі залучення ширшого масиву джерел та наукової літератури були б висвітлені усі грані політики України щодо шкільної історичної освіти впродовж 1991–2009 рр.

Тема, що досліджується, має ґрунтовну й різноманітну джерельну базу: архівні документи, публікації матеріалів, періодику, інформацію з електронного ресурсу, ін. Такий її обсяг дав змогу виокремити та розкрити основні аспекти теми. Особливістю методології дисертації є розгляд означеної у її назві теми як міждисциплінарної проблеми. У зв’язку з цим написання дисертації ґрунтувалося на відповідних принципах, залученні й поєднанні загальних філософських, загальнонаукових, міждисциплінарних та спеціальних історичних методів дослідження. Це дало змогу у комплексі розкрити зміст, основні тенденції становлення й здійснення політики України у галузі шкільної історичної освіти впродовж означеного періоду.

РОЗДІЛ 2
ФОРМУВАННЯ ЗМІСТУ ТА ЗАКОНОДАВЧИХ ОСНОВ ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ

2.1. Причини, сутність, способи, результати переосмислення історичного процесу

Розробка та втілення державними, науковими, освітніми структурами, громадськістю незалежної України політики щодо шкільної історичної освіти стали наслідком кардинальних змін у суспільно-політичному та культурному житті українського суспільства наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. Наріжною теоретичною основою цієї політики слугувало положення про необхідність переосмислення історичного процесу, національної історії як її складника. Причини, що спонукали до потреби такого переосмислення у всеукраїнському масштабі, були зумовлені закономірною кризою комуністичної системи та її ідеології, крахом комуністичних тоталітарних режимів у Східній Європі, розвалом Радянського Союзу.

Ще напередодні цих подій природною реакцією здорових сил у керівництві СРСР на зростаючу загрозу кризи тоталітарної системи стала«перебудова». В Україні тоді спостерігалися не лише загальні тенденції до демократизації усіх сфер суспільного буття, але й передусім ріст національного чинника, що ставав щораз вагомішим у політичному житті республіки. З проголошенням курсу на гласність все гостріше почали обговорюватися національні проблеми, такі трагічні і заборонені для дослідження, замовчувані сторінки української історії, як, зокрема, колективізація та голодомор 1932–1933 рр., репресії 1930–1940-х рр., а також період застою. Особливого звучання набула тема катастрофи на Чорнобильській АЕС та її наслідків.

Саме національний чинник став тим фундаментом, що, по-перше, активізував не лише діяльність творчої інтелігенції, а й пробудив до

суспільно-політичної активності широкі верстви населення. По-друге, він сприяв появі людей, які, пройшовши школу в самодіяльних формуваннях, почали заявляти про себе голосніше й невдовзі виступили на політичній арені як політики [264, 176–177].

Наприкінці 1980-х рр. в Українській Радянській Соціалістичній Республіці (УРСР) почали створюватися і діяти громадські організації: добровільне історико-просвітницьке правозахисне товариство «Меморіал», Товариство української мови імені Тараса Шевченка, науково-громадська асоціація істориків «Істина», громадсько-політичне об'єднання Народний рух України за перебудову (НРУ), ін. Своєю діяльністю вони привертали увагу громадськості до культурно-освітніх процесів в Україні, порушували пекучі питання національної історії, принципово висловлювалися за її об'єктивне висвітлення на засадах докорінного переосмислення.

В той час, коли українському суспільству ще бракувало моральної та інтелектуальної відваги, історико-просвітницьке правозахисне товариство «Меморіал» імені Василя Стуса (у 1991 р. товариство долучило до назви «Меморіал» ім'я Василя Стуса) вбачало свою роль у відновленні історичної правди та збереженні пам'яті жертв політичних репресій в УРСР, розслідуванні масових репресій та фактів порушення законності, подоланні тоталітарних стереотипів та утвердженні прав особистості у політичній практиці та суспільному житті. З самого початку існування товариство брало участь в організації перших «чорнобильських» мітингів, проведенні пошукової роботи щодо з'ясування місць масових поховань жертв політичних репресій, акціях, спрямованих на легалізацію Української греко-католицької церкви, відновлення Української автокефальної православної церкви [572].

Товариство української мови імені Тараса Шевченка було створене як всеукраїнська громадська спілка, що на хвилі національного піднесення об'єднала численні організації та гуртки з метою відродити й утвердити

українську мову в Україні й серед українців зарубіжжя. Ідеологію організації формувала національна інтелігенція, передусім письменники, науковці, освітяни. Товариство проводило велелюдні заходи, які впливали на події в країні та державні рішення [573]. Таким чином, воно послідовно формувало думки та ідеї, без яких було немислиме вільне суспільство, в тому числі й про необхідність переосмислення української історії.

На незадовільний стан вивчення історії України звернули увагу професіонали історики, що входили до асоціації «Істина». Вони у зверненні-листі до вищих керівних організацій держави та освітянської галузі відмічали, що упродовж багатьох десятиліть історія українського народу була об'єктом тотального замовчування, або й брутального перекручування. Із вузівських та шкільних курсів були виключені твори корифеїв української історичної науки, місце яких зайняли підручники, далекі від потреб історичної освіти народу. За таких умов шкільний учитель, викладач вузу, технікуму виявився недостатньо або зовсім непідготовленим до викладання історії України [675, арк. 55].

Народний рух України як громадсько-політичне об'єднання відстоював принципи економічного, політичного та ідеологічного плюралізму. Головною ідеєю Руху була побудова незалежної, суверенної України. З огляду на це організація у 1990 р. провела масові суспільно-культурні акції – «живий ланцюг» між Львовом і Києвом, присвячений річниці проголошення дня Злуки УНР і ЗУНР, святкування 500-ліття запорізького козацтва на Нікопольщині та Запоріжжі, ін.

Усі вищезгадані й чимало інших громадських організацій вважали одним із важливих завдань українського суспільства, його інтелігенції в умовах розпаду Радянського Союзу подбати про переосмислення, тобто, переоцінку, інтерпретацію, трактування по-своєму, з українських позицій, національної історії, або, як пізніше зазначав І. Гирич, про «повернення до несфальшованої української історії, на якій має виховуватись нова генерація українців» [96, 32].

З усією відповідальністю вирішення завдання вибору пошуку нових підходів до історичних подій, фактів та їх переоцінки постало перед українською нацією після появи у 1991 р. власної держави. Успадковані від попередніх поколінь уявлення про історичний процес здебільшого виявили свою неспроможність і потребували рішучого переосмислення [390, 41]. Насамперед потрібно було досягти суспільного компромісу в переосмисленні своєї (національної) історії, подолати викривлені стереотипи, які не лише в роки тоталітаризму, а й задовго до цього насаджувалися у суспільній свідомості. Виникла потреба ґрунтовніше розібратися у собі, пізнати самих себе, усвідомити свою сутність, що можливо було зробити при умові вивчення власної історії [92, 4].

Народ без історії є історичним безбатченком. Такий народ не лише втрачає основи національної свідомості, свої генетичні корені та витоки, а й бачення перспективи. Я. Грицак зазначив:«Символ “Україна 1991” зламав усі старі способи мислення щодо українського суспільства. Не те, щоб усі старі парадигми повністю позникали – насправді, і в теперішній Україні ще можна зустріти прихильників старих схем. Просто всі ці схеми втратили свою переконану силу і не можуть сприйматися на віру. Не можна також сказати, що не було спроб переоцінки цих старих способів писання української історії перед 1991 р. Якби навіть Україна у 1991 р. не проголосувала за свою самостійність, навряд чи це привело б до затримання старих схем. Можна думати,що просто їхня агонія тривала б набагато довше – бо ще перед 1991 р. дедалі голосніше в академічному середовищі, спочатку поза Україною, а з кінця горбачовських часів – і в самій Україні чулися вимоги «передумати українську історію» [131, 65]. О. Удод зауважив, що українські політики, історики, еліта (якщо вона хоче й спроможна бути такою) повинні повсюдно утверджувати право на власну історію, на власне політичне життя, на власну, врешті-решт, революцію (Помаранчеву, а якщо треба, то й чергову), – поки український народ не доб’ється повного утвердження своєї національної ідеї [608, 219].

Тенденції історичного розвитку 1990-х рр. нагально вказували на необхідність вироблення нових теоретичних і методологічних підходів щодо вивчення історичних процесів в Україні. Методологічна перебудова мала відбутися через інтелектуальну здатність фахівців осягнути інші теорії, принципи, освоїти інші методи науки, інші жанри історичних творів. Головною передумовою такої внутрішньої методологічної перебудови істориків повинно було стати подолання тоталітарного стилю мислення. Якщо в попередні роки вчені заявляли про наявність історичних шкіл, наукових напрямів, концепцій у висвітленні історичного процесу, стверджували прагнення осмислити ті чи інші події відповідно до рівня розуміння явищ суспільного життя та світогляду, то у підсумку рівень осягнення ними істинності історичних реалій обмежувався визначальними чинником, яким була єдина марксистсько-ленінська методологія.

Демократичні процеси в українському суспільстві вже від кінця 1980-х рр. підштовхували істориків до пошуку не тільки нових сюжетів, але й нового теоретичного осмислення. Через те, що тодішнє суспільство вимагало від дослідників насамперед інформаційного матеріалу, розкриття білих плям в історії, з'ясування їхнього наповнення документальним, а інколи публіцистичним матеріалом, висвітлення епопеї національно-визвольної боротьби українського народу, то вирішення проблем методологічного інструментарію дослідника або відкладалася на потім, або вчені лише декларативно стверджували про власний перехід від радянських стандартів написання історичних праць до їхнього створення у національному річищі. При цьому вони найчастіше співвідносили власну наукову творчість з позитивістськими підходами [264, 200–201].

Нерідко під тиском нових обставин замість продекларованого переосмислення історичного минулого відбувалася проста перестановка знаків: герой – зрадник (і навпаки), націоналіст – патріот, інтернаціоналіст – шовініст тощо. Переосмислення історії мало починатися з її теоретичних

основ – самого предмета історичної науки, її функцій, принципів, основних напрямів тощо [599, 40]. Мав змінитися погляд на суть самої історичної науки, наукові історичні знання (знання, які історики отримували внаслідок дослідження). Раніше такі знання ототожнювалися з реальними історичними подіями, а оцінки та висновки істориків нав'язувались суспільству як істина в останній інстанції. Це особливо прослідковувалось в період становлення та утвердження політичного ладу з радянською ідеологією, що ґрунтувалася на псевдонаукових принципах. Тут були відсутні найголовніші постулати – історія повинна бути правдивою, історія повинна бути логічною. Згідно ж новими поглядами, історичні наукові знання – це знання, що утворилися під час обмірковування і тлумачення історичних фактів сучасними істориками-науковцями [651, 2].

Переосмислення історичного процесу пов'язане з свідомістю. Свідомість як внутрішній світ людини має складну структуру, котру традиційно досліджували й досліджують філософія та психологія [387, 304]. Структура (архітектоніка) суспільної свідомості включає в себе: індивідуальну свідомість; емпіричну свідомість; теоретичну свідомість; суспільну психологію (масова свідомість); ідеологію [15, 299–300]. Індивідуальна свідомість – це духовний світ кожної особистості, що формується на основі засвоєння сукупності знань, культури, цінностей, норм, здобутих людством у процесі історичної еволюції.

Емпіричну свідомість часто називають повсякденною свідомістю, або «здоровим глуздом». Вона включає емпіричний досвід та знання, норми та уявлення, що складаються у повсякденному житті тощо. Теоретична свідомість – сукупність поглядів, що узагальнюють широкий спектр явищ і фактів дійсності, узгоджених між собою певним рівнем систематизації, послідовності, логіки та пов'язаних з філософсько-світоглядними принципами і настановами.

Суспільна психологія (масова свідомість) постає як сукупність почуттів, настроїв, емоцій, навичок, звичаїв, особливих рис характеру, що притаманні певній групі людей або суспільству. Суспільна психологія – явище багатовимірне

з досить помітними й відносно самостійними її формоутвореннями (суспільні настрої і звичаї, громадська думка, національний характер).

Ідеологія – систематизована, теоретично оформлена сукупність ідей, поглядів, переконань. Різноманітні шари свідомості (політичний, естетичний, моральний, релігійний тощо) одержують в ідеології певну інтерпретацію і оцінку. Вони, так би мовити, розкладені по полицях відповідно до потреб суб'єкта. Виходячи з цього, весь цілісний світ людського духу можна уявити у вигляді трьох великих сфер: мислення, емоцій та почуттів, волі. Ядро свідомості становить мислення – оперування предметним змістом, який свідомість має у вигляді знання. Формою представлення предметного змісту дійсності в свідомості людини є знання, бо саме в знанні дійсність постає перед людиною як сукупність буттєвих одиниць. Тому взаємодію свідомості людини з дійсністю можна виразити так: свідомість – знання – дійсність. Це означає, що отримавши нові знання про той чи інший факт, подію, предмет, людина у своїй свідомості переосмислює відоме. З огляду на це, без знання свідомості не існує, бо саме у знанні виявляється ідеальний статус її буття [387, 306].

Всі вище названі складові суспільної свідомості мали місце в Україні і кардинально почали змінюватись наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. в результаті отриманих нових знань.

Кінцевим результатом розуміння особистістю, соціумом власної історії є формування історичної свідомості, що виступає як інструментарій їх соціологізації. Як зазначав у своїх дослідженнях І. Лернер, історична свідомість – це частина суспільної свідомості, яка є системою історичних знань та методів пізнання, що стали переконаннями, інструментом розумової та практичної діяльності особистості, соціуму і спрямовані на усвідомлення та оцінку минулої та сучасної дійсності [296, 19].

З огляду на це історична свідомість може бути побутовою та науковою (Додаток А). Побутова історична свідомість задовольняє повсякденні

потреби людини у знаннях про минуле, але без проникнення в сутність подій та явищ. Слід відзначити, що побутова історія – це несистематизована форма засвоєння світу і має мозаїчну структуру. Вона містить у собі різноманітні знання про минуле, ілюзії, уявлення, думки (погляди), побудовані науково-популярною та художньою літературою, публіцистикою, мистецтвом, засобами масової інформації, усною історією та безпосереднім особистим життєвим досвідом людини, які і виступають її джерелами [61, 70]. Люди у своїй повсякденній діяльності керуються виключно прагматичними цілями [18, 100]. Тому можна припустити, що у звичайній (побутовій) історичній свідомості переважає повсякденність. У ролі пізнавального компоненту в ній виступає звичайне знання про минуле, яке має практичний характер. Воно є результатом безпосереднього особистого життєвого досвіду людини, породженого її взаємодією із зовнішнім світом. В побутовій історичній свідомості найбільше відкладаються події повсякденного життя в минулому, що є її специфічною рисою. Адже людей завжди цікавило і вони хотіли відчути, як жив городянин чи селянин кілька віків тому, які книги читали його пращури, про що мріяли, що зі скарбниці людської мудрості витримало випробовування часом [108, 53]. Сама історія повсякденності звертає увагу на процес олюднення побуту, психологізацію щоденного життя, ставлення людини до побутових проблем, до влади, держави і суспільства загалом через призму особистісного сприйняття умов життя [533, 41].

Наукова історична свідомість є складовою суспільної свідомості і має певну структуру, яка включає в себе сукупність історичних знань та уявлень, усвідомлення методології історичного пізнання, історичне усвідомлення сучасних подій під кутом історії, емоційно-ціннісне (критичне) ставлення до історії своєї країни, інших народів у відповідності з існуючими ідеалами суспільства. Формування історичної наукової свідомості можливе тільки шляхом історичного мислення та пізнання [650, 32]. Предметом, на якому виникає історична свідомість, є історична реальність, історичний процес,

явище, події, традиції. Історична свідомість є освоєння цієї реальності, її усвідомлення.

Вагомими способами (засобами, чинниками) переосмислення історичного процесу, подій в Україні на початку 1990-х рр. і пізніше, формування історичної свідомості суспільства виявились становлення нової держави і її політики,введення до наукового обігу невідомих документальних джерел і як наслідок цього – накопичення фонду конкретних історичних фактів для переосмислення,відмова від ідеологічних парадигм марксистської історіографії та методологічна переорієнтація вітчизняних істориків, вплив діяльності Ради Європи як міжурядової політичної організації щодо формування єдиного європейського історичного та культурного простору, оновлення змісту історичної освіти, у тому числі шкільної, ін.

Щодо нагромадження історичних знань, то на початку 1990-х рр. цей процес був пов’язаний насамперед із відкриттям для дослідників нових архівних фондосховищ і заборонених раніше історичних праць, в основному видань західних авторів і книг вчених української діаспори. Разом з тим суттєво активізувалася діяльність академічних наукових установ історичного профілю. Координатором створення наукової історії України виступив Інститут історії України НАН України (директор – академік НАН України В. Смолій). Впродовж досліджуваного періоду в цій науковій установі творчо працювали такі відомі історики, як П. Тронько, С. Білокінь, В. Верстюк, С. Кульчицький, О. Реєнт, В. Даниленко, С. Віднянський, В. Горбик, М. Котляр, О. Лисенко, Р. Пиріг, Ю. Пінчук, О. Гуржій, О. Рубльов, Г. Касьянов, ін. В цей час українські науковці посилену увагу виявляють до історії ХХ ст.: вони активно переосмислювали відомі факти, відновлювали історичну справедливість щодо сфальсифікованих або замовчуваних раніше подій, незаслужено репресованих діячів минулого у галузі культури та політики тощо [214, 27].

Дослідження, здійснені впродовж кінця1980-х – 2009 рр. науковими працівниками Інституту історії України НАН України, Інституту української

археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського, Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса, Інституту археології, Інституту українознавства імені І. Крип'якевича, інших установ соціогуманітарного профілю, дозволили вийти на принципово вищий рівень концептуального осмислення минулого України. Як відзначалось в постанові Президії Національної академії наук України від 25 квітня 2001 р. [2], на цьому шляху вітчизняною історичною наукою пройдено кілька важливих етапів. Це дослідження «білих плям» – замовчуваних раніше імен, подій і явищ минулого, що допомогло переосмислити основні історичні закономірності, відмовитися від застарілих стереотипів, зокрема від формаційного підходу до періодизації історії, аналізу подій і явищ з вузькокласових позицій, від площинного бачення історичного процесу; опановано наукову методологію історичного аналізу і успішно реалізовано у комплексі праць – наукових монографіях, археографічних виданнях, науково-популярних книгах, підручниках і посібниках для вищої і загальноосвітньої школи; у перші роки незалежності Інститутом історії України НАН України, як провідною установою історичної науки, видано фундаментальні збірники документів, серед яких книги про голодомори 1921–1923 рр. [120], 1932−1933 рр. [253; 122; 125], 1946–1947 рр. [121].

З плином часу не зменшився, а, навпаки, поглибився інтерес дослідників, науковців до однієї з найбільших у світі трагедій – штучного Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Розкриття цієї замовчуваної багато десятиліть, маловивченої та страшної сторінки історії українського народу стало можливим лише в умовах державної самостійності, демократизації українського суспільства та потреби у знанні історичної правди. Цьому процесу сприяло відкриття архівів, збирання свідчень очевидців трагедії. Так, у 2001 р. історіографічний, публіцистичний та літературний доробок з теми становив понад 6 тис. джерел [123], з кожним роком їх кількість зростала [124]. В першому десятилітті XXI ст. вийшли в світ книги «Командири великого

голоду: поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ 1932–1933 рр.» (вміщує 76 документів) [262]; «Голод 1932–1933 рр. в Україні: Причини та наслідки» [122]; «Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали» (вміщує 681 документ) [125]; «Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД» (55 документів) [528], «Голодомори в Україні 1921–1923, 1932–1933, 1946−1947. Злочини проти народу» [77], ін.

Побачили світ видання, присвячені й іншим замовчуваним або фальсифікованим подіям національної історії. Це двотомники документів і матеріалів, що стосувалися Української Центральної Ради [645; 646] та Директорії УНР [172; 173] (вміщує 622 документи); «Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року. Документи і матеріали» (вміщує 529 документів) [647]. Здійснено напрацювання нових матеріалів у численних статтях, наукових збірниках та індивідуальних монографіях, написаній з нових позицій узагальнюючій колективній праці вчених Інституту історії України НАН України «Історія України: нове бачення» (відповідальний редактор – академік В. Смолій) [230; 231]. Остання була видана у 1995–1996 рр. і перевидана у доповненому вигляді у 1997 р. та 2000 р. Зокрема, монографії відрізнялися від багатьох курсів вітчизняної історії, які пропонувалися читачам різними видавництвами, відсутністю старих і нових історичних міфів. Вони були рекомендовані Міністерством освіти і науки України як посібники широкого профілю. Закладені в них концепції широко використовувалися і нині використовуються у науково-дослідній роботі, навчальному процесі, у просвітницькій діяльності.

Осмислення вітчизняного минулого від найдавніших часів і до кінця XX ст. викладено у 15-томному видавничому проекті «Україна крізь віки» (відповідальний редактор – академік НАН України В. Смолій). Проект реалізовано Інститутом історії України НАН України та видавничим домом «Альтернативи» у 1998–2000 рр. [613–627]. Інститут історії України

НАН України видав також спочатку п’ятитомну, а згодом десятитомну «Енциклопедію історії України» [179; 180; 182]. Видання містить підсумки тривалого переосмислення історичного процесу на основі нових методологічних підходів. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України під керівництвом академіка НАН України І Ф. Кураса підготував праці з проблем історії України. Це «Етнополітика: Історія та сучасність. Статті, виступи, інтерв’ю 90-х років» [291], «Українська революція: концепція та історіографія (1918–1920 рр.)» [544], «Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні (1917–1920 рр.)» [292], «Політична історія України. ХХ ст.» у 6-ти томах [391–396], «Галицька армія у Наддніпрянській Україні» [543], ін. Утверджено методологічні новації в працях вчених академічних інститутів України [570; 571; 117; 375; 421; 422; 423; 424; 420].

Здобутки колективів національних академічних установ істотно вплинули на науково-дослідний процес у сфері вітчизняної історії, відкрили перед вченими-істориками нові перспективи її дослідження. Реалізовувалося головне життєве покликання не одного покоління українських істориків: «…наблизити українців до їхньої власної історії, пробудити національну самосвідомість, ствердити історичну самобутність одного з найчисленніших народів Європи» [608, 119]. Було створено також повноцінні програми, підручники, посібники з історії для школи. Відбувався обмін досвідом з вченими і педагогами Росії, Польщі, Німеччини, інших країн стосовно створення підручників нового покоління з історії.

В таких сприятливих умовах шкільні програми з історії, а слідом за ним й шкільні підручники та посібники однозначно були спрямовані на досягнення «виховного моменту» – легітимізацію Української державності та формування національної самосвідомості молодого покоління українців. Це було надзвичайно важливо з огляду на те, що через відомі суспільно-історичні обставини український народ упродовж століть зазнавав посиленої асиміляції і денаціоналізації, які призвели до виникнення загрози його

зникнення як самостійного етносу [204, 99]. Однак такий підхід зумовив появу перших дискусійних моментів міжнародного характеру стосовно сприйняття переосмислення в Україні історичних процесів. На початку 1990-х рр. це було викликане обопільним нерозумінням країнами ЄС, Україною та Росією стратегій поступу в духовній сфері.

Зрозуміло, що члени Європейського Союзу будували «спільний дім» для всіх європейських націй. Україна ж, заманіфестувавши слідування європейським стандартам шкільної освіти, спочатку продовжувала трактувати своє минуле в категоріях суспільних реалій за взірцями XIX – початку XX ст. Дещо пізніше новітня ж українська історіографія, а також історична освіта обрали шлях «надолуження втраченого» [204, 98]. Європейці не могли зрозуміти превалювання національного пріоритету над національними пріоритетами європейських цінностей. Адже такий шлях європейські країни проминули в кінці XIX – на початку XX ст. Освітні реформи, що проводились в XX ст. у Європі, були підпорядковані так званому «європейському виміру». В освіті він означав вивчення традицій, культури, мови, економічного стану країн для отримання комплексного уявлення про Європу, багатоманітності в її рамках [302, 63].

З огляду на це Рада Європи впродовж 1950-х – 1990-х рр. організовувала різноманітні наукові форуми, які стосувались проблем історичної освіти («Європейська ідея у викладанні історії» (Кальв, 1953 р.); «Середні віки» (Осло, 1954 р.); «XVI століття» (Рим, 1955 р.); «XVII та XVIII століття» (Роямонт, 1956 р.); «Період з 1789 по 1871 рр.» (Шевенінген, 1957 р.); «Період з 1870 до 1950 рр.» (Стамбул, Анкара,1958 р.); «Історія релігії в європейських шкільних підручниках» (Лувейн, 1972 р.), «Співробітництво в Європі з 1945 р. і його висвітлення в джерелах з історії, географії та громадянської освіти в середній школі» (Брауншвейг, 1979 р.); «Вивчення історії в Новій Європі» (Брюгге, 1991 р.), «Викладання історії з 1815 р. з особливим акцентом на проблему зміни кордонів» (Ліівардeн, 1993 р.);

«Історія, демократичні цінності та толерантність в Європі» (Софія, 1994 р.); «Реформування історичної освіти в школах європейських країн, що перебувають на перехідному демократичному етапі» (Гриз, 1994 р.) [574, 40–41].

На цих наукових симпозіумах та конференціях основна увага зверталась на методологічні основи історичної освіти,зокрема, шкільної. До кола проблемних питань, що стосувались шкільної історичної освіти у країнах Європи на рубежі XX–XXI ст. можна віднести: створення нових навчальних програм з історії; створення підручників та навчально-методичних посібників з новими національними історичними концепціями бачення та викладання історії; досягнення балансу між місцевою, регіональною, європейською і світовою історією; співвідношення в підручниках національного і загального; створення загального для всіх країн підручника з історії Європи; об'єктивне вивчення історичного матеріалу та його взаємозв'язок з вихованням національної самосвідомості, національної гордості та патріотизму; спільне і відмінне в історії як в навчальному предметі та в історії як науці, ін.

З українського боку такі пріоритети виглядали логічними нарівні з подачею матеріалу про власний національний пріоритет. Потрібно було лише узгодити ці два вектори, що загалом позитивно сприйняла європейська спільнота. Щодо Росії, то вона намагалась надати переосмисленню історичного процесу в Україні яскраво вираженого домінування російських цивілізаційних вартостей. Робились спроби переписати історію,тим самим впливати на її викладання в школах України. Це означало поновити своє панування над частинами колишньої Російської імперії та недавнього Радянського Союзу, що цілком вписувалося в постімперську традицію.

Неоднозначно до переосмислення власного минулого віднеслась й українська нація. Зрозуміло, що це залежало від ментального цивілізаційного вибору нації. Перебування на межах двох світів: хліборобського і номадного (традиційного), європейського і азійського – наклало відбиток на історико-культурні уподобання українців. Європейська цивілізація за століття своєї

історії виробила рівновагу державних і суспільних інтересів, на чому і ґрунтується громадянське суспільство. Натомість євразійська традиція засновується на цілковитому пануванні держави над суспільством і особистістю. Таким чином, мешканці західних і центральних регіонів України, що упродовж століть були частиною Європи (перебуваючи у складі Речі Посполитої та Австро-Угорщини), позитивно сприймали заклики до засудження тоталітарних практик комуністичного режиму ХХ ст. Натомість інша частина України (східні та південні області), що протягом останніх століть була частиною російського ментального простору, продовжували тоталітарний час своєї історії сприймати як неминучий, «нормальний» час свого історичного буття [111, 126–127]. На такому ґрунті в деяких регіонах України виникло нерозуміння і навіть несприйняття чималої кількості явищ та подій історичного минулого, що відбувались на її теренах.

В таких умовах надзвичайно зростала роль шкільної історичної освіти, зміст якої окремі дослідники подають як сукупність кількох основних елементів: навчально-історичної інформації (історичні факти, поняття, закони суспільного розвитку та наукові історичні теорії); досвіду способів діяльності (викладачів, вчителів), у двох його різновидах: а) досвіду відомих способів діяльності; б) досвіду творчої діяльності; емоційно-ціннісного ставлення людини до навколишнього світу (етичне, естетичне та інше виховання) [263, 9].

Оновлення шкільної історичної освіти України 1991–2009 рр. супроводжувалося істотними змінами в теорії та практиці, що базувалися й базуються на нових підходах академічної науки до висвітлення багатьох суперечливих питань вітчизняної історії. Адже кожен проект освітньої науки з висвітлення таких питань повинен ґрунтуватися на певних загальнотеоретичних положеннях та передбачуваних наслідках для освітньої системи. Тому сукупність таких положень і висновків, що випливають із них стосовно передбачуваного розвитку освітньої системи, становить парадигму освітніх реформ [71, 20]. Як зауважує польський дослідник Я. Гнітецький,

повинен вималюватися тип педагогічної рефлексії, окреслений як педагогіка освітніх реформ. Він визначив своєрідну типологію парадигм освітніх реформ: парадигми, що ґрунтуються на різних моделях щодо освітніх змін; парадигми, орієнтовані на стратегії освітніх реформ, що ґрунтуються на структурних та програмних дослідженнях; парадигми реформ інституціоналізованого навчання й виховання, що ґрунтуються на структурно-організаційних та програмно-методичних змінах; парадигми, що ґрунтуються на функціях освітньої системи (навчання, шкільна та професійна орієнтація, добір, опіка); парадигми, які враховують різні типи освіти (формальна й неформальна); парадигми, які підносять характер освітніх змін (кількісні, якісні); парадигми, які відображають певне ставлення до школи; парадигми, які звертаються до метареалізму та універсальних прав і засад, згідно з якими функціонує цілісна дійсність [699, 105–109].

З огляду на це Україна шукала свій шлях розвитку освіти, у тому числі шкільної. Нагальною потребою нової освітньої парадигми на початку 1990-х рр. став перехід до іншого змісту освіти, інших підходів, іншого наукового та педагогічного менталітету, перехід до так званого інноваційного типу реформування освітньої системи, яка включає механізми свого постійного оновлення. Така нова парадигма повинна була поєднати завдання культурної реконструкції із завданням виховання людей до зміни реального світу в ідеологічно і змістовно окресленому напрямі. Тому вихідним пунктом освітньої реформи ставало окреслення бачень освіти завтрашнього дня і навіть майбутнього [71, 23].

В результаті наукових досліджень і теоретичних узагальнень науковців, практичної діяльності вчителів, не виключаючи при цьому впливу учнів та їх батьків, в Україні у 1990-х рр. склалася нова трансформаційна (критично-креативна) парадигма освіти. Характерними ознаками її стала скерованість системи освіти на пріоритети особистості, широку демократизацію (необхідні для побудови громадянського суспільства). На відміну від старої

(адаптивної) парадигми, вона запропонувала кардинально нові погляди на роль освіти в житті людини, її зміст, принципи, мету, завдання. Це стосувалося й шкільної історичної освіти [651, 2].

Завдяки новій освітній парадигмі, основою якої стали нормативно-правові акти – Закон України «Про загальну середню освіту», Державна національна програма «Освіта» («Україна XXI століття»), Національна доктрина розвитку освіти, Державний стандарт загальноосвітньої школи, інші, були визначені концептуальні основи та принципи розвитку шкільної історичної освіти. Ними стали гуманізація, гуманітаризація та демократизація навчального процесу, діалогічність взаємодії вчителя й учнів, розвивальної зорієнтованості, полікультурність та інші.

На початку 1990-х рр. були окреслені завдання сучасної шкільної історичної освіти на державному, предметному рівнях, а також на рівні уроку (методичні аспекти): переосмислення учасниками навчально-виховного процесу історичних подій, процесів; кардинальна перебудова змісту та структури шкільної історії; інтеграція до європейського та світового освітнього просторів; набуття школярами ключових та предметних компетентностей; виховання громадянина-патріота України та формування загальнолюдських та національних цінностей; розвиток історичного, творчого та критичного мислення, оволодіння базовими знаннями з історії України та світу; розвиток загальної культури учнів, прилучення їх до духовних і культурних надбань українського та інших народів.

В контексті обговорення актуальних проблем національної шкільної історичної освіти двох перших десятиліть незалежності вчені висловлювали одностайність щодо наступних положень [376, 1–2]. По-перше, навчання історії в українських загальноосвітніх закладах має забезпечувати відповідальне ставлення молоді до свідомої суспільно корисної діяльності й гнучкого реагування на динаміку завдань, які стоять перед українським суспільством. По-друге, слід виробити нову модель загальної історичної

освіти, де було б зведено до мінімуму заміну однієї низки фактів іншою, збільшення або зменшення фактологічної наповненості програм. По-третє, збалансувати цілі в когнітивній і ефективній сферах навчання, цілі, що орієнтують на засвоєння історичної інформації (знання), й ті, що спрямовані на володіння процедурами діяльності (вміння). По-четверте, зміст навчального матеріалу має відображати розуміння історичного процесу не тільки як прогнозованого, а і як імовірнісного й варіативного, що дасть змогу формувати історичне мислення в учнів. По-п'яте, забезпечити баланс основних галузей історичного знання: історії політики, культури, економіки, релігії, соціальної та інтелектуальної історії. По-шосте, ефективно поєднати методологічні підходи соціальної еволюції (формаційний підхід) і рівень суспільного розвитку (цивілізаційний підхід). По-сьоме, повною мірою відобразити принципи організації українського суспільства, проблему національної ідентичності. По-восьме, змінити хронологічно-лінійну та репродуктивну методику викладу навчального матеріалу рівневим та проблемним навчанням.

Жваво обговорювався в суспільстві, викликаючи чимало суперечок, й зміст шкільної історичної освіти [233, 76]. Головним питанням дня були: «Чи потрібно переписувати історію, оскільки історія може бути написана раз і назавжди?», «Яка повинна бути шкільна історія у її змістовому наповненні?», «Як пояснювати вчителю суперечливі події та факти української історії учням?», «Якими джерелами мають користуватись вчителі і учні?», ін. З цього приводу І. Гирич зазначив, що у будь-якій країні історія переосмислюється і переписується інколи кілька разів на століття, і це нормально. Україна тут не є винятком із правил [111, 128].

Завдяки поєднанню теорії та практики більшість науковців й вчителів дійшли до спільної думки щодо наступних пріоритетів у змісті шкільної історичної освіти. Це насамперед визначення рівнів узагальнень вітчизняної історії: *перший рівень узагальнення* – в основі історичної освіти повинна лежати історія України, передусім закономірності формування українського етносу,

народності, нації; *другий рівень узагальнення* – виклад вітчизняної історії повинен розгортатись на тлі історичних подій, що відбувалися на всій території сучасної України; *третій рівень узагальнення* – звернення уваги на ті історичні процеси, що відбувалися у державах, до яких входили українські землі; *четвертий рівень узагальнення* – висвітлення історичних події, які мали безпосередній зв'язок України з європейським континентом; *п'ятий рівень узагальнення* – показ подій, що відбулися, на тлі світового історичного процесу.

Зазначалося, що потрібно також здійснити антропологізацію (олюднення) історичного минулого. У цьому контексті Інститут історії України НАН України, науковці О. Вільшанська [82; 83], О. Удод [599; 606; 601; 600; 598], Т. Заболотна [199; 198; 194; 196; 197], О. Боряк [60], О. Коляструк [255; 259; 257; 254; 256; 260; 261], І. Савченко [532; 533], В. Качмар [246], І. Романюк [529], інші підготували низку публікацій. Прикладом того, що дослідників зацікавив такий напрям в історичній науці, стала Всеукраїнська наукова конференція «Історія повсякденності: теорія і практика» [227].

Науковці й вчителі зауважили, що необхідний збалансований виклад політичної, соціальної, економічної та духовної складових історичного процесу. Слід дотримуватись оптимальних пропорцій між загальнонаціональною історією, історією регіонів та історичним краєзнавством, висвітлювати поліетнічні і багатокультурні процесів (в цьому сила, а не слабкість історії). Ігнорування інших культур на державному рівні загальмовує становлення громадянського суспільства, яке є політичною запорукою життєздатності країни, її національної незалежності. Не потрібно оминати складних подій минулого, що існували чи існують у стосунках між сусідніми народами; однак ця інформація має бути виваженою і коректною, аби не виховувати у молодого покоління упередженого ставлення до сусідів. Важливими чинниками тут повинні виступати плюралізм і толерантність.

Процес оновлення змісту шкільної історичної освітив Україні як елемент і чинник переосмислення історичного процесу частково розпочався ще 1989 р.

(перші кроки в цьому напрямку були прописані в навчальній програмі з історії, побудованої, однак, на формаційному та партійно-класовому підходах) [514]. Починаючи з 1989/1990 навчального року в школах України історію республіки почали вивчати як самостійний курс. Відповідно до навчального плану у 8–11 класах на історію України відводилось 102 години; це дозволило збільшити обсяг навчального матеріалу з шкільного курсу вітчизняної історії [41, 31].

У 1991/1992 навчальному році Міністерством освіти України було запроваджено нову структуру історичної освіти, яка передбачала паралельне вивчення у 7–11 класах двох самостійних курсів – історії України та всесвітньої історії – за лінійним принципом. Останній означав послідовність подачі матеріалу від простого до складного, нове будується на основі вже відомого і в тісному зв'язку з ним, в основі лежить послідовність, систематичність, доступність [483, 33]. Відповідно виклад навчального матеріалу було суттєво розширено та подано під кутом зору державотворчих та національних процесів. Цим самим були закладені основні дидактичні принципи вивчення і засвоєння історії. Ними стали системність, безперервність та наступність, тобто спадкоємність національної історичної освіти, яка охоплює всі сходини формування історичної свідомості, починаючи від родинного виховання, дошкільного та шкільного навчання і закінчуючи вищою та післядипломною освітою, а також самоосвітою. Одночасно передбачалось, що національна шкільна історична освіта набуде українознавчої спрямованості, її зміст, характер і спрямованість буде об'єктивно віддзеркалювати загальні тенденції самобутнього і самодостатнього українського історичного процесу, особливості формування українського етносу, української нації, їх життєдіяльності на різних етапах у контексті світової історії.

Для кращого засвоєння національної історії в 1992 р. вийшла з друку «Історія України» М. Грушевського, рекомендована для школярів, студентів, учителів та широкого кола читачів [133]. Матеріал підручника було

викладено у чотирьох частинах: «Україна до заснування Київської держави», «Доба литовсько-польська», «Доба козацька», «Упадок козаччини і українського життя». В передмові зазначалось, що «…народ, а особливо підростаюче покоління, має нарешті змогу скористатися багатющою науково-педагогічною спадщиною видатного ученого. Спадщиною, яка допоможе нам будувати суверенну Українську державу» [133, 12].

Переосмислюючи вітчизняну історію, автори проекту програми з історії України (7–11 класи) М. Коваль, С. Кульчицький, Ю. Курносов, В. Сарбей та В. Смолій спробували відійти від формаційного підходу й пов'язаних з ним стереотипів та ідеологічних штампів, подати національну історію як складний процес державотворення [507 3]. Був узятий курс на запровадження цивілізаційного і культурологічного підходів до вивчення історії,згідно якого історія розуміється як процес, у якому відбувається діалог між різними цивілізаціями і культурами, що ґрунтується на ціннісно-гуманістичних орієнтирах [41, 18]. Використовуючи цивілізаційний підхід при складанні навчальних програм, авторам вдалося розширити бачення суті проблеми, осягнути її багатогранність щодо минулого української державності, де «кожна нація – це унікальна цивілізація» [127, 12].

Починаючи з 1992 р. в навчальних програмах історії України в контексті курсу на переосмислення історичного процесу було підкреслено українознавчу спрямованість навчання історії: рекомендовано давати характеристику борців за свободу й незалежність України, розкривати характерні ознаки побуту й звичаїв українського народу (7–8 кл.); висвітлювати найсуттєвішу своєрідність історії різних регіонів України (9 кл.); застосовувати історичні знання під час аналізу різних проблем сучасного розвитку суверенної держави України (11 кл.). Наголошувалось на необхідності показу загальнолюдських цінностей – давати порівняльну характеристику історичним особам, у тому числі й моральну (9 кл.); оцінювати визначних подій та діяльності людей в історії з позицій загальнолюдських цінностей; пояснювати роль людського

фактора в історії, сутність поняття «гуманізація історії»; характеризувати моральне обличчя історичних діячів (10 кл.) [41, 63].

Змінилась періодизація шкільної історії України, в яку були вкладені засади слідуванню схемі української історії. Зберігався поділ нашої історії на епохи – найдавніші часи, князівську, литовсько-польську, козацьку, нові та новітні часи. Відповідно до такої періодизації відбувалися відчутні зміни у змісті навчального матеріалу. Особливо зміни торкнулись питань, які раніше висвітлювались однобоко або ж взагалі замовчувались. Адже «деякі теми української історії, і передусім історії ХХ ст., неможливо було вивчати до 1990-х рр., так як джерела з історії Визвольних змагань 1917–1921 рр., української політичної еміграції 1920–1980-х рр., Голодомору 1932–1933 рр., національно-визвольної боротьби під проводом ОУН 1920–1950-х рр., Української Повстанської Армії 1940–1950-х рр. перебували в колишніх партархівах та архіві КДБ, були на секретному зберіганні й доступ дослідників до них був надзвичайно обмеженим» [507, 34−50].

У 7 класі наскрізною темою історії України впродовж багатьох років є вивчення подій, пов’язаних з Київською Руссю. Навчальний матеріал у цьому класі був представлений у двох розділах – «Східнослов’янська держава Київська Русь» та «Феодальна роздробленість Київської Русі» [507, 2−4]. За новими підходами наголос був зроблений на ролі полянського князівства і становленні Київської держави та значенні норманів в її утворенні; на діяльності першого князя Кия, князів Аскольда і Діра. Велику увагу було приділено поняттям «Русь» та «Україна» та їх ідентичності; зміні династій на київському престолі, правлінню Олега, Ігоря, Ольги, Святослава, Володимира Великого, Ярослава Мудрого; реформам Володимира Великого та Ярослава Мудрого; культурним пам’яткам та символіці Київської держави; українським землям – Київській, Переяславській, Чернігівській, Галицькій і Волинській. Щодо Галицької та Волинської земель, то увага зосереджувалась на діяльності Романа Мстиславовича та Данила Романовича

й об’єднанні цих земель. На відміну від радянського періоду, де робились акценти на спільних ознаках розвитку слов’янських племен,тепер ставилися питання про відмінності в розвитку різних гілок східного слов’янства.

У 8 класі зовсім по іншому трактувались питання щодо виникнення українського козацтва. Запорозька Січ розглядалась як «козацька республіка», «козацька держава на Дніпрі», «державне утворення українців». Такі формулювання були співзвучними з політичною ситуацією, що склалась в Україні на початку 1990-х рр. Вчителями козацька доба ототожнювалась з утвореною державою – Україною.

Значно більше інформації учні отримували про Визвольну війну українського народу середини XVII ст. та укладені договори, видатних полководців українського війська – М. Кривоноса, І. Богуна, Д. Нечая та ін., гетьманів – І. Виговського, Ю. Хмельницького, П. Тетерю, І. Брюховецького, Д. Многогрішного, І. Самойловича, П. Дорошенка, І. Мазепу. Факт входження України до складу Російської держави трактувався не як возз’єднання України з Росією, а як перехід України під протекторат російського царя. Особливе місце в навчальному матеріалі відводилось Б. Хмельницькому як політичному діячеві, виокремлювалось положення про роль Б. Хмельницького в історії.

Навчальний матеріал 9 класу мав національну спрямованість. Це було підкреслено самою назвою курсу «Україна на шляху національного відродження (XIX ст. – 1917 р.)» [39, 74–75]. Учні 9 класу чи не вперше дізнавались про формування козацьких полків під час війни 1812 р.; про діяльність в Україні масонських лож та інших таємних організацій; про події польського повстання 1830–1831 рр.; про становище західноукраїнських земель та розвиток культури в першій половині XIX ст.; про революційні події 1848–1849 рр. в Австрійській імперії; про процес створення політичних партій у Галичині на межі XIX–XX ст.; про піднесення українського національного руху у 1905–1907 рр., ін.

Зокрема, діяльність Кирило-Мефодіївського товариства розглядалась не як революційно-демократична течія загальноросійського руху, а як започаткування українського національного та всеслов'янського руху в Україні. «Саме кирило-мефодіївці намагалися виробити культ інакшості українців, принципової їхньої відмінності від сусідів, для того, щоб виокремити український етнос і його території з польських і російських теренів» [111, 68]. Учні мали змогу ознайомитись із змістом «Книги буття українського народу» і «Статутом».

По-новому в навчальному матеріалі історії України 10 класу розглядались події 1917–1920 рр. Центральне місце тут посідав процес державного відродження за УЦР, гетьмана П. Скоропадського, Директорії УНР, а не поширення радянської влади на Україні.

Питання, що стосувались Голодомору 1932–1933 рр., які раніше замовчувались і не висвітлювались, знайшли своє місце на сторінках навчальної літератури. Учні 10 класу дізнавались про причини та механізм здійснення Голодомору, кількість жертв та демографічні втрати України.

Належної уваги було приділено подіям, що стосувались Другої світової війни (1939–1945 рр.): становищу західноукраїнських земель; діяльності ОУН і складної долі Закарпатської України; реалізації таємного протоколу між СРСР і Німеччиною 1939 р.; вступу Червоної армії на територію Західної України та радянізації нових областей з притаманною їй адміністративно-командною системою управління. Термін «Велика Вітчизняна війна радянського народу» був усунений як пропагандистський термін радянської історіографії. Події Другої світової війни від 22 червня 1941 р. по 9 травня 1945 р. дістали назву німецько-радянської війни.

Історичні події післявоєнного періоду для учнів 11 класу були значно доповнені, з'явились сюжети про діяльність України на міжнародній арені; дії збройних формувань ОУН-УПА; операцію «Вісла»; ліквідацію греко-католицької церкви, ін. Був залучений новий масив матеріалу, який

стосувався другої половини 1950-х – першої половини 1960-х рр. , зокрема, це зародження правозахисного руху, поява «шістдесятників», звинувачення діячів культури у підриві будівництва соціалізму в СРСР, ін. Розглядались причини появи та особливості дисидентського руху, загострення кризи радянської системи, проголошення незалежності України.

Таким чином, на початку 1990-х рр. в Україні з'явилось закономірне прагнення подолати однобокість, викривлення вітчизняної історії та висвітлювати історичний процес всебічно, відповідно до досягнень світової історичної науки. Відбувалось переосмислення українським соціумом подій та фактів, що знаходило відображення у шкільній історії [584, 113]. Важливі зміни в системі середньої школи виявилися в зближенні інституційних та змістових установок української освітньої системи з сучасною практикою, у створенні навчальних програм і навчальної літератури нового покоління, а також у втіленні в суспільну практику навчання історії нових технологій, моделей, методів і засобів навчання [390, 41]. Робились перші кроки щодо подолання розриву змістового наповнення шкільної історії з найновішими напрацюваннями істориків-науковців. Історична наука почала «добувати» (реконструювати) історичні факти і розробляти нові теорії для їх пояснення. «Ті з них, які витримали перевірку часом і були підтверджені іншими теоретичними розробками, включалися до змісту навчального предмету «Історія» і відображалися в підручниках та програмах. Тому одне є безсумнівним: і в історичній науці, і в історії як навчальний дисципліні засвоєння об'єктивних знань про хід історичних подій, тобто знань, що претендують на істину (знання фактів і знання історичних теорій, які пояснюють ці факти) є тим спільним, що їх об'єднує» [388, 37].

Так українська шкільна історична освіта обрала новий шлях. Він продиктований був побудовою власної держави, що обумовило зміни в багатьох сферах: ідеології, історичній науці, освіті, культурі та ін. Цьому сприяло вивільнення українського суспільства з-під ідеологічного диктату,

цензурного пресу, ріст національної та державницької свідомості, відродження національної культури, визнання плюралізму, прилучення до спадщини західних істориків. Нові завдання переосмислення закономірностей вітчизняного історичного процесу, які б мали бути реалізовані у наступні роки, вимагали розширення співробітництва вчених-істориків з спеціалістами широкого спектра соціогуманітарних дисциплін, насамперед філософії, соціології, політології, етнології та культурології. Це було потрібно для усунення зі свідомості українців чисельних стереотипів попередніх епох (меншовартості, провінційності, анархічності, ксенофобії тощо), сформованих і поширених тривалою антиукраїнською в своїй сутності політикою, пропагандою, освітою, історіографією інших держав [204, 99].

2.2. Творення нормативно-правової бази шкільних курсів історії

Процеси трансформації держави й суспільства в пострадянській Україні знайшли прояв у різних сферах, зокрема й у галузі освіти. Поняття «державна політика», «державна політика окремої галузі», «державна політика у сфері освіти» та інші споріднені поняття сьогодні широко використовується як в офіційних документах, так і в науковій літературі. Інколи поряд з поняттям «державна політика в галузі освіти» вживають поняття «освітня та наукова політика держави», «стратегія розвитку освіти», «освіта в політиці держави», «нова освітня політика», «освітня політика», «стратегічні напрями розвитку освіти», тощо. Однак за змістом згадані поняття дуже близькі.

Термін «державна політика в галузі освіти» деякі автори пояснюють таким чином,що «це діяльність держави та її інститутів, органів місцевого самоврядування із формування та реалізації освітньої політики, забезпечення функціонування і розвитку освітянської галузі» [273, 7]. К. Корсак розглядає національну освітню політику у широкому розумінні як сукупність пріоритетів і цілей, які формує уряд чи інший вищий орган для здійснення заходів щодо удосконалення і розвитку системи освіти чи її елементів [271, 112]. Автори

відомого дослідження «Науково-освітній потенціал нації: погляд у XXI століття» стверджують, що в нашій державі освітня політика формується саме як «система законів…, крім того, освітянська діяльність в Україні регулюється Постановами Верховної Ради України, положеннями Президента України, постановами та розпорядженнями Міністерства освіти і науки України» [351, 147]. Отже, сучасне смислове навантаження поняття «державна освітня політика» досить різноманітне. І хоча зазначені підходи науковців до пояснення цього терміну мають свої переваги й недоліки, зрозумілим є те, що вона є складовою частини політики держави, сукупністю теоретичних ідей, цілей і завдань, практичних заходів щодо розвитку освіти.

На сучасному етапі у вітчизняній і зарубіжній науковій літературі виявляється взаємозв'язок визначень «державної освітньої політики» із спорідненою категорію «державне управління освітою», при цьому останнє виступає засобом (механізмом, інструментом) для здійснення першого. Проте у наукових дискурсах спостерігаються певні відмінності у тлумаченні цього терміна. За твердженнями О. Жабенка, це пов'язано з існуванням двох підходів до розуміння державного управління в будь-якій сфері суспільства [187, 41–42]. Перший – американський, його суть втому, що поняття державного управління охоплює всі три гілки влади – законодавчу, виконавчу, судову, при цьому зберігається їхній тісний взаємозв'язок. Другий – європейський, що визначає державне управління як підгалузь права [114, 15] та, як «певний вид діяльності органів держави, що має виконавчий і розпорядчий характер. Полягає в організуючому впливі на суспільні відносини в економічній, соціально-культурній і адміністративно-політичних сферах шляхом застосування державно-владних повноважень» [687, 119]. Вітчизняні автори притримуються позицій американського підходу. Така позиція є зрозумілою, оскільки управління освітою в Україні здійснюється через всі гілки влади (при цьому чітко зберігається вертикаль влади), а їх дії «спрямовані на досягнення цілей системи освіти» [216, 14].

З огляду на це, саме поняття «державна освітня політика» та інші тотожні поняття передбачають, що суб'єктом її є державні органи регулювання освітнього процесу (органи законодавчої, виконавчої та судової влади, інститути громадянського суспільства). Водночас у сучасних політичних умовах суб'єктами державної освітньої політики виступають як регіональні структури управління освітою, так і міжнародні органи й установи, котрі здійснюють освітню політику на світовому рівні (ЮНЕСКО, Міжнародний валютний фонд, ЄС, Міжнародний фонд «Відродження» та ін.). Склад і компетенції органів та інституцій освітньої політики є специфічними для кожної держави.

Після прийняття Верховною Радою УРСР державного акту – Декларації про державний суверенітет України (16 липня 1990 р.) [140] виникла необхідність докорінного перегляду підходів до організації і змісту освіти в державі.Тому на колегії Міністерства народної освіти в липні 1991 р. було затверджено «Програму розвитку народної освіти Української РСР на перехідний період (1991–1995 рр.)» [511]. Програма складалася з трьох розділів, у яких містився аналіз сучасного стану системи освіти і прогнозування соціально-економічних і політичних умов її діяльності. Були визначені загальносистемні заходи і заходи з розвитку складових систем освіти та міжнародних і міжнаціональних зв'язків в зазначений період. Зокрема, в документі було відмічено, що, виходячи із сучасного стану освіти і прогнозу зміни соціально-економічних і політичних умов її діяльності, необхідно підготувати комплекс законодавчих актів, які б заклали правову основу для подолання внутрішньої кризи освітньої системи та ефективного функціонування в умовах ринкової економіки, демократизації та гуманізації суспільства [511, 5].

Відповідно до чинного законодавства, державну політику в галузі освіти в Україні здійснюють Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України, Міністерство освіти і науки України; міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, які мають у своєму підпорядкуванні

вищі навчальні заклади; Вища атестаційна комісія України; Державна акредитаційна комісія України; уряд Автономної Республіки Крим (АРК), місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування і підпорядковані їм органи управління освітою. Відповідно до своїх повноважень та компетенцій вони видають нормативно-правові акти, які впливають на освітню політику загалом та шкільну історичну освіту зокрема.

У компетенції Президента України знаходяться питання формування державної політики із визначенням системи органів виконавчої влади, які втілюють у життя державне управління (менеджмент) освітою. Верховна Рада України створює і розвиває законодавчу базу функціонування освітньої системи, встановлює мережу основних параметрів функціонування системи та ратифікує міжнародні угоди в освітянській сфері. Іншими словами, Верховній Раді України та Президенту України належить функція політичного керівництва освітою.

Кабінет Міністрів України зосереджує зусилля на реалізації державних засад освітньої політики, видає нормативно-правові акти з питань життєдіяльності освітньої системи, створює, реорганізує, ліквідовує вищі навчальні заклади державної форми власності.

Міністерство освіти і науки України бере участь у формуванні та реалізації державної освітньої політики через функцію управління системою освіти в країні; узагальнює практику застосування законодавства з питань освіти; розробляє пропозиції про вдосконалення законодавства в галузі освіти та вустановленому порядку вносить їх на розгляд Президентові України, Кабінету Міністрів України; у межах своїх повноважень організовує виконання актів законодавства, здійснює систематичний контроль за їх реалізацією.

Далі система управління освітою диференціюється залежно від кожного складника структури освіти (дошкільна освіта, загальна середня освіта, позашкільна освіта, професійно-технічна освіта, вища освіта).

За період незалежності України, в державі створено стабільну систему органів державного управління й органів громадського самоврядування в галузі освіти, до якої входять: Міністерство освіти і науки України, управління освіти і науки обласних державних адміністрацій, відділи освіти районних (міських) державних адміністрацій (Додаток Б). З огляду на таку вертикаль влади, під державним управлінням освітою України слід розуміти організовану самостійну частину загального процесу державного управління, який включає цілеспрямоване вироблення, прийняття та реалізацію організуючих, регулюючих, координуючих, контролюючих і мотивованих впливів на освітню сферу [187, 43].

В грудні 1991 р. відповідно до Указу Президента України було утворено Міністерство освіти України (до цього існувало Міністерство народної освіти України) як головний орган у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечував реалізацію державної політики у сфері освіти, наукової, науково-технічної, інноваційної діяльності та інтелектуальної власності. За період 1991–2009 рр. міністрами освіти України були І. Зязюн (липень 1990 р. – грудень 1992 р.); П. Таланчук (грудень 1992 р. – липень 1994 р.); М. Згуровський (листопад 1994 р. – січень 1999 р.); В. Зайчук (січень 1999 р. – грудень 1999 р.); В. Кремень (грудень 1999 р. – лютий 2005 р.); С. Ніколаєнко (лютий 2005 р. – вересень 2007 р.); І. Вакарчук (грудень 2007 р. – березень 2010 р.) [501, 3].

В 1999 р. відповідно до пункту 16 ст. 106 Конституції України (редакція 1996 р.) [266] та Указу Президента України «Про зміни у структурі центральних органів виконавчої влади» [479] з метою вдосконалення структури органів виконавчої влади та підвищення ефективності державного управління освітою на базі Міністерства освіти України та Державного комітету України з питань науки та інтелектуальної власності було утворено Міністерство освіти і науки України.

За роки незалежності сформовано державну політику в галузі освіти України, створено широку правову й нормативну базу дошкільної, позашкільної, загальної середньої освіти та вищої освіти.

Законодавство України в галузі освіти – законодавчі та нормативно-правові акти, які регулюють правові, соціально-економічні, організаційні, фінансові, освітні та виховні засади розвитку та функціонування усіх ланок системи освіти в Україні: дошкільної, позашкільної, загальної середньої, професійно-технічної, вищої, післядипломної освіти.

Завданням законодавства в галузі освіти є регулювання суспільних відносин у галузі навчання, виховання, професійної, наукової, загальнокультурної підготовки громадян України.

Основні концептуальні положення, які визначали зміст і організацію освіти в Україні та окреслили перспективи розвитку, регламентовані в найважливіших методологічних і законодавчих документах, ухвалених за роки незалежності нашої країни. Такими документами є Конституція України,яка гарантує право кожного громадянина на освіту, визначено, що держава забезпечує доступність і безоплатність освіти; розвиток освіти, різних форм навчання; надання державних стипендій та пільг учням і студентам [266]; обов'язковість повної загальної середньої освіти; закони України прямої дії – «Про освіту» (1991 р.), «Про професійно-технічну освіту» (1998 р.), «Про загальну середню освіту» (1999 р.), «Про позашкільну освіту» (2000 р.), «Про вищу освіту» (2002 р.), якими було визначено загальні правові засади функціонування і розвитку освіти в Україні [170, 64]. До того ж, у цей період були затверджені й інші законодавчі акти, які стосувалися учнів та молоді (закони України:«Про наукову і науково-технічну діяльність» (1991 р.), «Про ратифікацію Конвенції про визнання кваліфікацій з вищої освіти в Європейському регіоні» (1999 р.), «Про охорону дитинства» (2001 р.), «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю» (2001 р.). «Про забезпечення молоді, яка отримала вищу або професійно-технічну освіту, першим робочим місцем з наданням дотації роботодавцю» (2004 р.), «Про ратифікацію Кредитної угоди (Проект "Рівний доступ до якісної освіти в Україні") між Україною та Міжнародним банком реконструкції та розвитку» (2005 р.).

Як уже зазначалося, політика держави в галузі шкільної історичної освіти впродовж 1991–2009 рр. ґрунтувалася на конституційних нормах, законодавчих актах Верховної Ради України, указах та розпорядженнях глави держави,постановах Кабінету Міністрів України, стратегічних документах розвитку освіти (програми, документи, концепції тощо), міжнародних, міждержавних договорах, ратифікованих вищими законодавчими органами, наказах, розпорядженнях Міністерства освіти і науки, міністерств і відомств, яким підпорядковані заклади освіти, наказах та розпорядженнях регіональних органів виконавчої влади, які видані в межах їх компетенції [273, 3–4].

Важливою складовою державної політики щодо шкільної історичної освіти стала взаємодія державних органів, у даному випадку Міністерства освіти і науки з академічною наукою, зокрема Інститутом історії НАН України та інститутами АПН України, вищими навчальними закладами, громадськими організаціями. Завдяки цьому за період 1991–2009 рр. накопичено великий масив не тільки законодавчого, а й концептуального і прикладного матеріалу з питань розвитку шкільної історичної освіти.

1 вересня 1991 р. середні навчальні заклади, втому числі і загальноосвітні школи, заняття розпочали єдиним тематичним уроком «Мій край – моя історія жива». Вчителям і викладачам рекомендувалось широко використовувати «Декларацію про державний суверенітет України», «Акт проголошення незалежності України», а також місцевий історичний матеріал [664, арк. 14]. Тим самим держава привертала увагу учасників навчально-виховного процесу до проблем вітчизняної історії.

На початок вересня 1991 року галузь освіти зіткнулась з проблемою, якою виявилася недостатня нормативно-правова база. Основними документами в цей час, якими могли керуватися навчальні заклади у своїй діяльності, були Закон України «Про освіту» від 23 травня 1991 р. та навчальні програми періоду УРСР (з історії вчителі використовували програму 1989 р. видання

[514]), що неповною мірою відповідали вимогам часу. Що стосується викладання історії в середніх загальноосвітніх школах, то вчителі залишились «сам на сам», не маючи при цьому ні нормативно-розпорядчих документів, ні методичного забезпечення стосовно навчальних предметів, окрім проекту «Програми середньої загальноосвітньої школи з історії УРСР, російської та української мови. 8–11 кл.» [516]. Проект такої програми був розроблений науковцями Інституту історії АН УРСР та Науково-дослідного інститут педагогіки УРСР й рекомендований Головним навчально-методичним управлінням загальної середньої освіти Міністерства народної освіти УРСР.

З огляду на ситуацію що склалася в Україні, на засіданні колегії Міністерства народної освіти 12 вересня 1991 року розглядались питання: «Про початок нового 1991/1992 навчального року в загальноосвітніх школах, професійно-технічних і педагогічних навчальних закладах», «Про концепцію середньої загальноосвітньої школи України» (Протокол № 9 від 12 вересня 1991 року) [664, арк. 8–10]. Зокрема в доповідній записці стосовно початку нового навчального року було зазначено, що в закладах народної освіти України відбувається процес національного відродження, в школах введено предмети за вибором відповідно до навчальних планів на 1991/1992 навчальний рік – «Рідний край», «Народознавство», «Мистецтво та культура України», «Етнографія і фольклор України» та ін. [481, арк. 3]. Таким предметами охоплено близько 500 000 учнів загальноосвітніх шкіл [664, арк. 16]. Разом з тим передбачалось в новому навчальному році збільшити кількість годин на вивчення історії України. Було зазначено, що на допомогу вчителям випущено матеріали до початкового курсу історії України (5 клас) під редакцією О. Кучерука (сам підручник був виданий у 1993 р.) [293].

Рішенням вищезгаданої колегії Міністерства освіти була затверджена «Концепція середньої загальноосвітньої школи України» [480, 3–29]. Це був

важливий і вкрай потрібний документ як для шкільної освіти взагалі, так і для шкільної історичної освіти, оскільки ним було визначено головну мету, завдання і структуру загальноосвітньої школи. В концепції зазначалось, що в сучасних умовах школа повинна виступати важливим фактором відродження нації, виховання в молоді почуття національної свідомості й гідності, активним засобом боротьби з національним нігілізмом, з проявами комплексу національної неповноцінності, нижчості, відступництва від своєї нації [480, 5]. Особлива увага загострювалась на національному компоненті змісту освіти, який включає знання рідної мови й літератури, історії свого народу, його традицій, звичаїв, ідеалів, витоків і особливостей рідної культурі, народної творчості, знання про суспільний і державний устрій України її міжнародне становище, населення, природні ресурси, економіку, науку, культуру, сучасні етнічні процеси. Національне самовизначення школи вимагало широкого відображення національних елементів у її виховній діяльності, відродження краєзнавчої роботи у всіх можливих напрямах, залучення учнів до активної участі в збереженні і охороні святинь свого народу, пам’ятників історії, культури і природи, до освоєння традиційних ремесел і народних промислів [480, 12–13].

Одними з головних напрямів оновлення змісту загальної і середньої освіти було визначено: широке відображення національної історії, духовної та матеріальної культури, мистецтва в органічній єдності із світовою історією, культурою, здобутками людської цивілізації; встановлення більш раціонального співвідношення часу на вивчення соціально-гуманітарних, природничо-математичних, мовних, художньо-естетичних предметів, на трудове і фізичне виховання; визначення оптимального поєднання класичної спадщини і сучасних досягнень відповідної науки в змісті окремих навчальних предметів; відображення в змісті освіти інтегративних процесів, які відбуваються в сучасній науці та виробництві, запровадження ряду

інтегративних курсів з метою формування цілісної наукової картини розвитку природи і суспільства і усунення навчального перевантаження учнів; узагальнення, систематизація і генералізація знань на основі фундаментальних наукових ідей, теорій, законів, принципів, наукових картин світу;врахування, інтересів учнів та їхніх індивідуальних особливостей, орієнтація змісту на розвиток здібностей та емоційно ціннісних ставлень учнів, їх наукового світогляду та творчого мислення; посилення гуманістичного, політехнічного і екологічного спрямування змісту освіти, дієвості засвоюваних учнями знань; забезпечення варіативності навчальних планів і програм з метою врахування як регіональних і національних особливостей, так і відмінностей в інтелектуальній, емоційній, моральній сферах учнів у темпах і рівнях психічного розвитку дітей.

За період з вересня по грудень 1991 р. Міністерство народної освіти України не видавало жодного наказу чи іншого розпорядчого документу стосовно шкільної історичної освіти [661−663]; це ускладнило діяльність вчителів історії загалом та роботу, пов’язану з викладанням історії в школі.

Міністерство народної освіти України, розуміючи проблемні питання, які виникли у галузі освіти, та з метою поглиблення знань учнів з історії України в листопаді 1991 р. в офіційному листі звернулося до науково-методичної лабораторії КДПІ ім. М. П. Драгоманова, конкретно до кандидата педагогічних наук І. Ф. Шиманської з проханням підготувати матеріали та методичні рекомендації щодо використання навчальних телепередач з історії України у 1991/1992 навчальному році (ІІ півріччя) [272, 2]. Відповідно до розробленого календарно-тематичного плану [272, 12–27], телепередачі транслювалися по п’ятницях, починаючи з 17 січня по 22 травня 1992 р. для учнів 8 класу (3-й урок, початок о 10.35) та з 24 січня по 15 травня 1992 року для учнів 9 класу (4-й урок, початок о 11.40).

Календарно-тематичний план телепередач мав такий вигляд:

№ з/п	Дата	Тема
8 клас		
1	17.01	Побут і звичаї українського народу у XVI – першій половині XVII ст.
2	07.02	З історії книгодрукування на Україні.
3	06.03	Опришківський рух. Олекса Довбуш.
4	13.03	Києво-Могилянська академія. Її заснування та значення.
5	22.05	Г. С. Сковорода – видатний український просвітитель, учений і поет XVIII ст.
9 клас		
1	24.01	Декабристи на Україні.
2	31.01	Устим Кармалюк – гнів і гордість України.
3	14.02	Кирило-Мефодіївське товариство.
4	28.02	Музика на Україні у першій половині XIX ст. (С. С. Гулак-Артемовський).
5	15.05	Розвиток живопису на Україні у другій половині XIX ст.

Впродовж 1990-х рр. таке транслювання телепередач здійснювалось для всіх класів (5–11 кл.) загальноосвітніх шкіл України; це полегшувало роботу для вчителів історії, а також організацію навчальної діяльності в школах загалом.

Перше півріччя 1991/1992 навчального року показало всі проблеми та «вузькі місця» у викладанні історії в загальноосвітніх школах України, ними стали: недостатньо сформовані (хаотичні) нормативно-правові засади; відсутність забезпечення учнів підручниками, вчителів – інструктивно-методичною літературою (програмне-методичне забезпечення). Найголовнішим на даному етапі була психологічна та фахова неспроможність вчителів викладати історію в «нових умовах», ін.

Щоб вийти з такої складної ситуації, МОН України 21 січня 1992 р. видало наказ «Про проведення семінару завідуючих та методистів кабінетів історії обласних, Кримського республіканського, Київського регіонального та Севастопольського міського інститутів удосконалення вчителів» [667, арк. 39]. Відповідно до наказу на базі Центрального інституту удосконалення вчителів (ЦІУВ) в 1992 р. передбачалось проводити постійно діючий семінар з проблем шкільної історичної освіти та організації підвищення кваліфікації

вчителів історії в сучасних умовах. Тематикою занять такого семінару було визначено: перше заняття – «Україна:історія і сучасність. Проблеми розвитку незалежної держави» та «Актуальні проблеми викладання перехідного курсу «Людина і суспільство» (березень 1992 р.); друге заняття – «Концепція шкільної історичної освіти в умовах незалежної України. Шляхи удосконалення діяльності кабінетів історії ОІУВ» та «Актуальні проблеми всесвітньої історії» (травень 1992 р.); третє заняття – «Духовне відродження України. Сучасні підходи до вивчення історії культури» та «Організація підготовки вчителів історії до формування в учнів загальнолюдських цінностей і моралі» (жовтень 1992 року) [667, арк. 39].

В цей час дуже гостро стояло питання привернення уваги молоді до вивчення власної історії. З цією метою в квітні 1992 р. був виданий спільний наказ Міністерства народної освіти України та Міністерства України у справах молоді та спорту «Про проведення І Всеукраїнської конференції юних істориків», присвячену 125-й річниці з дня народження видатного українського вченого М. С. Грушевського [669, арк. 114]. В положенні про конференцію зазначалось, що метою і завданням є участь шкільної молоді у національному і культурному відродженні та відтворенні правдивої історії України; пропаганда і популяризація історії України; залучення широкої педагогічної громадськості України до пошукової творчої роботи школярів з питань вивчення історії України [669, арк. 115]. Всеукраїнська конференція юних істориків відбулася у м. Києві з 4 по 7 травня 1992 р.

Після проголошення незалежності України постало питання про вироблення освітньої політики, завдяки якій зміст освіти відповідав би сучасним потребам суспільства. На той час, як висловився в лютому 1992 р. міністр освіти України І. Зязюн в листі до Президента України Л. Кравчука, «Глибока криза охопила всю освітню систему…» [670, арк. 56–59]. Таке явище було наслідком недостатнього фінансування галузі; як результат, загальмовувались процеси (придбання паперу для підручників та проведення

поліграфічних робіт) щодо видання програмно-методичного забезпечення, підготовки кадрів з вищою освітою для школи, ін. Зазначені освітні проблеми не могли бути розв'язаними без відомчої програми дій – державної програми розвитку освіти. Прийняття такої програми повинно було передбачити наступні заходи: прискорити завершення формування правової бази в галузі освіти; уточнити стратегічний розвиток освіти; перегляд обсягів і структури державного бюджету асигнувань на освіту; вирішити питання пріоритетного ресурсного, наукового, методичного, інформаційного, кадрового, матеріально-технічного забезпечення освіти; створення механізму залучення до вирішення освітянських проблем усіх верств населення, міністерств і відомств, місцевих органів державної влади, управлінь громадських об'єднань, підприємств, батьків і т. п. [670, арк. 58].

З огляду на ситуацію, яка склалася в галузі освіти, Міністерство освіти України в травні 1992 р. видало наказ, відповідно до якого було створено комісію, яка розпочинала розробку Державної національної програми відродження освіти«Україна XXI століття» [671, арк. 54].

В грудні 1992 р. відбувся Всеукраїнський з'їзд працівників освіти, на якому було розглянуто основні позиції Державної національної програми «Освіта» («Україна XXI століття»). Майже цілий рік тривало обговорення та доопрацювання документу, і лише 3 листопада 1993 р. Кабінет Міністрів затвердив важливу програму розвитку національної освіти [141]. Постанова була узгоджена і підписана Президентом України Л. Кравчуком.

Головною метою Програми було визначення стратегії розвитку освіти в Україні на найближчі роки та перспективу XXI ст. Концептуальні засади програми передбачали кардинальну реконструкцію всієї системи освіти, починаючи з дошкільного виховання і закінчуючи підвищенням кваліфікації дипломованих спеціалістів. Основними складовими програми було визначено демократизацію, гуманізацію і гуманітаризацію освіти; національну спрямованість освіти, що полягало у невіддільності освіти від національного

ґрунту, її органічному поєднанні з національною історією і народними традиціями. Загалом концепція цієї програми передбачала кардинальні зміни як всієї системи освіти, а також її змістового наповнення, яке б відповідало вимогам держави та суспільства [313, 1]. На історію, як навчальний предмет в школі, покладалися завдання осмислення історичних фактів, подій і явищ, різноманітності шляхів людського розвитку відповідно до життєвої правди [313, 1–2].

Документ, який визначав систему концептуальних ідей та поглядів на стратегію і основні напрями розвитку освіти у першій чверті XXI ст., став Указ Президента України «Про Національну доктрину розвитку освіти» (17 квітня 2002 р.) [484, 12–24]. Стратегічними цілями Національної доктрини було визначено: гуманізацію і гуманітаризацію навчального процесу, виховання школярів на засадах національних, загальнолюдських цінностей і морально-естетичних ідеалів гуманістичного світогляду. В документі зазначалось, що освіта – галузь, яка утверджує національну ідею, сприяє національній самоідентифікації, розвитку культури українського народу, оволодінню цінностями світової культури, загальнолюдськими надбаннями [249, 11].

Пріоритетні напрями державної політики щодо розвитку освіти, які були викладені в обох документах, значно вплинули на шкільну історичну освіту шляхом утвердження їх в навчальних програмах та підручниках. Документи віддзеркалювали певні прогресивні тенденції, хоча мали ряд недоліків і була дещо декларативними. Їх зміст носив загальний характер стосовно всієї галузі освіти. Для викладання історії в загальноосвітній школі необхідна була державна концепція шкільної історичної освіти з чітко поставленою метою та завданням, яка б вказала на нові освітні орієнтири галузі. В концепції визначався б зміст та структура історичної освіти.

Як зазначає К. Баханов, першу спробу створити концепцію шкільної історичної освіти здійснили у 1993 р. викладачі кафедри методики викладання історії та суспільствознавчих дисциплін НПУ ім. М. П. Драгоманова С. Черненко,

С. Осмоловський, О. Малій, І Коляда [38, 51]. Запропонована концепція не була реалізована і залишилась на рівні робочого проекту. У 1995 р. був опублікований другий варіант проекту «Концепції безперервної історичної освіти в Україні». Автори проекту Л. Артемова, О. Ганжа, О. Калакура, З. Кирка, В. Коденко, І. Коляда, Б. Корольов, С. Кульчицький, Д. Чередниченко, С. Осмоловський, О. Малій, С. Черненко визначили,що основною метою навчання в школі є «ознайомити учнів з історичним минулим людства, прилучення їх до загальнолюдських цінностей, досягнень соціальної та світової культури, ідеалів гуманізму і демократії, орієнтації їх на активну участь в розбудові української держави» [268, 26]. Концепція безперервної історичної освіти не була ухвалена Міністерством освіти, та все ж окремі її положення враховувались розробниками програм і авторами підручників.

Протягом другої половини 1990-х рр. на основі Законів України «Про освіту» [488], «Про загальну середню освіту» [465] та «Концепції розвитку загальної середньої освіти» [480, 3–9] і особливо «Концепції загальної середньої освіти (12-річна школа)» [269, 10–31] науковці намагалися сформулювати мету і завдання шкільної історичної освіти і викласти власне бачення розвитку шкільної історичної освіти у вигляді концепції.

Протягом 2000–2001 рр. було створено дев’ять проектів концепцій історичної освіти [38, 54]. Автори концепцій ставили мету безпосереднього впливу освітньої діяльності на вихованців, а також створення умов для їх розвитку та саморозвитку. Відповідно до проектів концепцій результати освітньої діяльності мали б вимірюватися: рівнем історичних знань, ступенем розвитку історичного мислення, освіченістю у моральних цінностях, ступенем вихованості та сформованості мотиваційної сфери (О. Удод); ступенем соціально компетентності та активності (Ф. Турченко, В. Косміна); культурним рівнем суспільства і ступенем раціоналізації його свідомості (вчені ЛНУ), ступенем осмислення історичних процесів (вчені ОНУ); ступенем

культурного та духовного самовизначення (О. Турянська); здатністю гідно існувати в рамках світу XXI століття, рівнем вихованості громадянина і патріота, ступенем розвитку планетарного мислення (І. Мішина, Л. Жарова); рівнем інтелектуального розвитку та вихованості громадянина і патріотизму (О. Малій, В. Мороз, Т. Чубукова); елементами історичної свідомості (О. Пометун, Л. Калініна); ступенем усвідомлення суспільних завдань (О. Вінниченко, М Мудрий, Р. Пастушенко, Р. Сирота) [38, 54–55]. Частина таких положень була згодом реалізована у навчальних програмах з історії.

В 2009 р. був опублікований новий проект «Концепції викладання історії України в школі» (автори О. Удод та Н. Яковенко) [270]. Метою шкільної історичної освіти було передбачено формування вільної особистості, прищеплення толерантності й поваги до різних поглядів, релігій, звичаїв і культур та виховання її засобами історії громадської свідомості, зорієнтованої на патріотичне почуття належності до власної країни, причетності до її спільних історичних, політичних і культурних цінностей, а також на демократичні пріоритети і злагоду в суспільстві. Завдання історичної освіти полягали у становленні історичної свідомості учня, шляхом прищеплення на основі отриманої інформації вмінь: аналізувати найважливіші історичні явища і розрізняти спільне та відмінне в історичному розвитку різних епох і суспільств; самостійно пояснювати причини історичного явища та аналізувати його наслідки; бачити історичні процеси під різними кутами зору; розуміти відмінність між історичною подією та її інтерпретацією; виховувати на історичних прикладах патріотичну, громадянську й морально-етичну позицію людини [270, 9]. Відповідно до мети і поставлених завдань автори концепції по новому змоделювали зміст та структуру курсів історії України, відповідно до цього склали нові програми викладання навчальних предметів («Історія України» з 5 по 12 клас) в загальноосвітній школі [270, 15–125]. Такий проект концепції відповідав сучасному досить мінливому стану українського суспільства, був орієнтованим на підготовку молоді до життя у відкритому світі.

Конструювання змісту загальної середньої освіти в 1990-х рр. вимагало його стандартизації, що означало створення системи основних показників, які є складовими державної норми освіченості. Освітні стандарти відтворюють елементи відповідної системи знань і способів діяльності, якими має оволодіти учень у процесі навчання предмета [25, 8]. Державний стандарт містить базовий навчальний план середньої школи (розподіл навчального часу між освітніми галузями). Він визначає зміст навчання і співвідношення навчальних предметів за роками навчання, тривалість їхнього вивчення, тижневе навантаження учнів на різних ступенях навчання та його структуру (державний компонент як інваріантна частина базового плану і регіональний та шкільний компоненти як варіативна його частина; додаткові години на окремі освітні галузі, індивідуальні та групові заняття; курси за вибором, факультативні заняття тощо). Інваріативна складова змісту цього плану є спільною для всіх загальноосвітніх закладів України і, таким чином, визначає її загальнодержавний компонент. Варіативну складову формує сам навчальний заклад на основі власних можливостей та інтересів і побажань батьків та учнів. Інваріативна складова виходить із вимог державного стандарту, який розробляється Міністерством освіти і науки України, Академією педагогічних наук України і затверджується Кабінетом Міністрів України. Підлягає перегляду не менше як раз на 10 років.

В Україні перші спроби розроблення Державного стандарту загальної середньої освіти були здійснені в 1994 р. [25, 6]. Згодом в 1996 р. Міністерством освіти України було засновано науково-координаційну раду, результатом якої стало створення концепції Державного стандарту загальної середньої освіти. Проект Державного стандарту вироблявся у конкурентній боротьбі за навчальні години між освітніми галузями. Як зазначив С. Кульчицький «ще гостріша боротьба точилась всередині освітньої галузі «Суспільствознавство», до якої було включено історію» [287, 230]. Авторами проекту стандартів з історії були С. Кульчицький (керівник групи), О. Крижанівський, К. Крилач,

Т. Ладиченко, О. Малій, П. Панченко, О. Пометун. Такий проект Міністерством освіти України був визнаний незадовільним за «соціологізацію навчальної дисципліни» (історії), оскільки він об'єднав історичні і суспільні науки [25, 6]. Тому протягом квітня – травня 1997 р. тією ж самою групою науковців був створений новий варіант проекту стандарту за спрямуванням «Історія». Проект був опублікований влітку 1997 р. і розісланий установам для обговорення. Недоліками проекту були надмірна складність, громіздкість, перевантаженість.

З прийняттям Закону України «Про загальну середню освіту» (1999 р.), а також Постанови Кабінету Міністрів України «Про перехід загальноосвітніх навчальних закладів на новий зміст, структуру і 12-річний термін навчання» (2000 р.), які передбачали розроблення Державних стандартів базової та повної загальної освіти до 2003 р., активізувалася робота над Державним стандартом історичної освіти [489].

Впродовж цього періоду у педагогічній та історичній науках відбувалися істотні зміни, що знайшли своє відображення в офіційному визнанні педагогічною громадськістю необхідності перегляду парадигми філософії освіти. Це і зумовило прийняття Кабінетом Міністрів України 14 січня 2004 р. постанови «Про затвердження Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти». В документі були чітко визначено структурні компоненти освітньої галузі «Суспільствознавство» – історія рідного краю, історія України, всесвітня історія, право, мораль, економіка, філософія, громадянська освіта» [467, 19]. Загальною основою Стандарту стало забезпечення в процесі конструювання змісту шкільної суспільствознавчої, історичної освіти балансу політичних, культурних, етносоціальних та інших цінностей за умови домінування загальнолюдських [404, 9]. Тому саме через зміст освітньої галузі розкривається сутність суспільних явищ і процесів, що мають місце в ході історичного розвитку людства загалом і української нації зокрема.

Значний вплив на формування змісту шкільної історії та привернення уваги до окремих подій, фактів, осіб, а також відтворення історичної пам'яті

в українському суспільстві на початку XXI ст. мали укази та розпорядження президентів України Л. Кравчука (1991–1994 рр.), Л. Кучми (1994–2004 рр.) та В. Ющенка (2004–2010 рр.) (Додаток В); постанови Кабінету Міністрів України; накази та рекомендаційні листи Міністерства освіти і науки України, інші документи. Серед них слід назвати насамперед Указ Президента України «Про створення літопису народної пам'яті» від 13 березня 2002 р. [495]. Тут було зазначено важливість відродження і збереження духовної та культурної спадщини, історичних, архітектурних пам'яток України, створення літопису народної пам'яті. З цією метою органами влади та науковими установами організовувались наукові молодіжні та студентські історико-культурні, історико-етнографічні, фольклорні, лінгвістичні експедиції, за результатами яких в навчальних закладах проводились різного роду науково-практичні конференції, симпозіуми, круглі столи, тематичні читання, виставки, творчі вечори та ін.

Іншим документом став Указ «Про невідкладні заходи щодо остаточного подолання негативних наслідків тоталітарної політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав церков і релігійних організацій» від 21 березня 2002 р. [486]. В указі наголошувалось на впровадженні духовно-моральних цінностей у навчально-виховний процес, як основних засобів виховання підростаючого покоління. Такий документ частково вплинув і на формування змісту навчальних програм, зокрема, на теми які вивчались в 11 класі, що стосувались релігійно-церковного життя [512, 56–65].

Слід також виділити Указ «Про заходи у зв'язку з 60-ю річницею примусового виселення етнічних українців з території Польщі» від 6 жовтня 2006 р. [478]. Акцентувалась увага на об'єктивному висвітлені в навчальних програмах та нових підручниках для навчальних закладів теми примусового виселення етнічних українців з території Польщі у 1944–1946 рр. та проведення у навчальних закладах тематичних заходів з метою збереження

історичної пам'яті, формування у молодого покоління почуття патріотизму, негативного ставлення до тоталітаризму, насильства та порушення прав людини.

З'явився також Указ «Про всебічне вивчення та об'єктивне висвітлення діяльності українського визвольного руху та сприяння процесу національного примирення» від 14 жовтня 2006 р. [453, 14]. В документі зокрема, висунуто завдання «… всебічного та об'єктивного висвітлення у навчально-виховному процесі питань, що стосуються участі українців у Другій світовій війні, інших військових конфліктах XX століття, діяльності українського визвольного руху, зокрема діяльності Української повстанської армії, Української військової організації, Організації українських націоналістів, Української головної визвольної ради». Зверталася увага на «використання досліджень вітчизняних учених щодо визвольної боротьби українського народу у програмах загальноосвітніх та вищих навчальних закладів» [453, 14].

Особливої уваги заслуговують, події які стосуються Голодомору в Україні 1932–1932 рр., а також тих подій, що були пов'язані з масовим винищенням людей в 1937–1938 рр. Тому президентами України були видані укази: у 1993 р. «Про заходи у зв'язку з 60-ми роковинами голодомору в Україні» [476], у 2002 р. «Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами голодомору в Україні» [473], у 2005 р. «Про вшанування жертв та постраждалих від голодоморів в Україні» [454], «Про відзначення Дня пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій» [438], у 2006 р. «Про відзначення у 2006 р. Дня пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій» [442], у 2007 р. «Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні» [474], «Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами Великого терору – масових політичних репресій 1937–1938 років» [472], «Про додаткові заходи щодо підтримки досліджень теми Голодомору 1932–1933 років в Україні» [462]; у 2008 р. «Про оголошення в Україні 2008 року Роком пам'яті жертв Голодомору» [487]; у 2009 р. «Про додаткові заходи щодо вшанування пам'яті жертв Голодоморів 1932–1933 років в Україні» [461]. Відповідно до цих указів в навчальних

закладах проводились лекції, уроки пам’яті та інші заходи. Одночасно учнівська молодь залучалась до збирання документів, свідчень очевидців винищення людей для поповнення фондів краєзнавчих та шкільних музеїв та написання науково-пошукових робіт. Вчителі на уроках історії в 10 класі звертали увагу на причини Голодомору 1932–1933 рр., наслідки та демографічні втрати цього періоду. Під час вивчення цієї теми та проведення заходів використовувались різноманітні джерела інформації – опубліковані документи, спогади свідків Голодомору, публіцистичні матеріали, статистичні дані та інші,як доказ державної політики, що була спрямована на винищення мільйонів українців.

Главою держави були видані укази та розпорядження, які стосувались відзначення річниць окремих періодів, подій та особистостей, що були пов’язані з історією України: «Про відзначення 85-ї річниці утворення Української Центральної Ради» (2002 р.) [434], «Про 150-річчя Східної (Кримської) війни 1853–1856 років» (2003 р.) [496], «Про вшанування пам’яті гетьмана України Павла Скоропадського» (2003 р.) [457], «Про відзначення 60-річчя Перемоги та пам’ятних подій Великої вітчизняної війни 1941–1945 років» (2003 р.) [447] «Про відзначення 85-ї річниці проголошення Акта злуки» (2004 р.) [433], «Про відзначення 65-ї річниці проголошення Карпатської України та вшанування пам’яті її президента Августина Волошина (2004 р.)» [449], «Про відзначення 295-ї річниці та підготовку заходів до 300-ї річниці прийняття Конституції гетьмана Пилипа Орлика» (2005 р.) [436], «Про вшанування пам’яті великого князя Галицько-Волинської держави Романа Мстиславовича» (2005 р.) [455], «Про увічнення пам’яті видатних діячів Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки» (2005 р.) [499], «Про відзначення 100-річчя від дня народження Романа Шухевича» (2007) [440], «Про вшанування пам’яті Ярослава Стецько і Ярослави Стецько» (2007) [458], «Про заходи з підтримки розвитку козацтва» (2007 р.) [470], «Про заходи з відзначення 90-річчя подій Української революції 1917–1921 років

та вшанування пам'яті їх учасників»(2007 р.) [469], «Про відзначення у 2008 році 360-ї річниці подій, пов'язаних з початком Національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття» (2008 р.) [444], «Про вшанування пам'яті Василя Стуса» (2008 р.) [456], «Про відзначення 350-річчя перемоги війська під проводом гетьмана Івана Виговського у конотопській битві» (2008 р.) [441], «Про відзначення 70-річчя подій, пов'язаних із проголошенням Карпатської України» (2008 р.) [439], «Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами початку Другої світової війни» (2009 р.) [475], «Про відзначення у 2009 році 360-ї річниці подій пов'язаних зі створенням Української козацької держави» (2009 р.) [445], «Про відзначення 64-ї річниці Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років» (2009 р.) [448], «Про деякі заходи щодо відзначення видатних подій національної воєнної історії» (2009 р.) [459].

Суспільно-політичне значення цих нормативно-правових актів було обумовлено необхідністю усунення конфронтаційних моментів з масової свідомості українського суспільства, як однієї з передумов формування консолідованої української політичної нації. Таким чином, з одного боку, відбувалися процеси конструювання «політики історичної пам'яті», яка полягала у здійсненні контролю владною верхівкою чи домінуючою елітою над інтерпретацією історії, організацією масової історичної освіти (держзамовлення на підручники, в яких викладено офіційний курс історії для навчальних закладів, створення навчальних програм, написання додаткових навчальних посібників для учнів та методичної літератури для вчителів), організацією музейної й архівної бази, монументальної пропаганди, творів літератури та мистецтва, форми міфологізації (відзначення державних свят, широка присутність державної символіки, створення меморіалів), топонімічні назви (перейменування населених пунктів, вулиць та ін.), ЗМІ та ін. [265, 158]. Іншими словами держава пропонувала, як потрібно спільноті уявляти минуле, створювала «потрібний» синтез теперішнього з минулим; одночасно

відбувалося «залучення істориків до створення «історичної пам'яті» та розробки сценаріїв «політики пам'яті» в сучасному суспільстві [248, 7]. З іншої сторони справи для сучасного українського суспільства було необхідністю, попри усі перешкоди на цьому шляху, відродити забуті сторінки вітчизняної історії, тобто повернути йому історичну пам'яті. Метою останньої є консолідація українського народу і створення української політичної нації. У цьому процесі важливу роль найперше мала відіграти влада, наукові осередки, навчальні заклади, громадські організації.

Політика президентів Л. Кравчука та Л. Кучми щодо історії зводилась до того, щоб не піднімати спірні питання, які несли в собі загрозу розколу Україні. У роки президентства В. Ющенка питання історичної освіти загострилися і стали надзвичайно політизованими (про це свідчать укази, що стосуються історичних проблем). З огляду на це для українського суспільства стало зрозумілим, що соціальна група або «сила» (влада), яка виходить на суспільну арену, зазвичай, приносить з собою власне трактування минулого.

Разом з тим на рубежі другого і третього тисячоліть поняття «історична пам'ять» стає головним семантичним орієнтиром спрямованості особистості в минуле. Однією з причин звернення до концепту «історична пам'ять» стало підвищення уваги до спогадів жертв найбільших трагедій XX століття – Голодоморів,сталінських репресій, Голокосту, інших етнічних і політичних геноцидів [247, 112]. Сьогодні не існує єдиного установленого трактування поняття «історична пам'ять». Це викликало дискусії серед вітчизняних науковців з питань взаємозв'язку історичної пам'яті і духовного світу особистості, а також пояснення цього терміну [9; 72; 189; 211; 247; 248]. Однак, попри всю різноманітність, наведені тлумачення єдині у тому, що історична пам'ять пов'язана з внутрішньою потребою особистості, із її знанням про минулу соціальну реальність, що є складовою духовної культури. Звернення до цього терміну принагідно викликає питання «Чи можна коригувати історичну пам'ять?», «Кому така корекція потрібна?»,

«Яким повинен бути інструментарій для відродження історичної пам'яті?», «Чи можливо нав'язувати для суспільства «шаблони» історичної пам'яті?», ін. Відповідь на ці запитання дає сьогодення, яке диктує суспільний компроміс в переосмисленні своєї історії, вказує на подолання викривлених стереотипів, які не лише в роки тоталітаризму, а й задовго до цього насаджувались у суспільній свідомості [92, 4].

Важливими документами, якими керувалися у своїй роботі вчителі історії, були інструктивно-методичні рекомендації щодо вивчення суспільно-гуманітарних дисциплін у поточних навчальних роках, видані Міністерством освіти і науки України. Рекомендації публікувались перед початком навчального року в інформаційних збірниках Міністерства освіти України, а також у фахових виданнях – «Історія в школі», «Історія України», «Історія в школах України», «Історія та правознавство». Такі рекомендації були своєрідними «орієнтирами» у навчальній діяльності вчителів, оскільки в них вказувалось: за якими програмами буде здійснюватись викладання історії в новому навчальному році; на кількості годин, що виділяється на навчальну дисципліну; на критеріях оцінювання навчальних досягнень учнів; на особливостях викладання історії України і всесвітньої історії як самостійних курсів та ін.

В основі змісту інструктивно-методичних рекомендацій прослідковувались «демократичні засади» та «свободи» щодо здійснення вчителями навчальної діяльності. Так в окремих зних зазначалось, що учитель має право творчо підходити до пропонованого матеріалу, враховуючи особливості конкретного класу, регіону, учнівського колективу [428, 3]. Відповідно до міністерських рекомендацій програми позбавлялись жорсткого поурочного поділу, а відповідні шрифтові позначення не були обов'язковою схемою планування уроків, й стосувалися лише змісту. Вчитель на власний розсуд мав можливість добирати їх за теми уроків. Теми для вчителя дозволялось переставляти місцями, одначе так, щоб не порушувалась хронологічна канва. Разом з тим, вчителі також мали право довільно визначати кількість годин на

вивчення тем, але без вилучення одних на користь інших. Окрім того, надавалась можливість: викладати паралельно історію України і всесвітню історію; синхронізувати ці курси; вичитувати матеріал блоками; послідовно вивчати з учнями спочатку один курс, а потім другий; планувати і проводити повторювально-узагальнювальні уроки самостійно, навіть якщо такі не передбачені навчальною програмою [430, 25 –28; 218, 10; 219, 3; 220, 64; 222, 18; 223, 9; 425, 48–59]. Зокрема, зазначалось, що у 10 класі під час вивчення курсу всесвітньої історії вчитель може на власний розсуд вилучити або розглянути побіжно матеріал про країни Південно-Східної Азії, Африки, Латинської Америки [427, 27].

Разом з тим в методичних рекомендацій акцентувалась увага вчителів: на вивченні учнями історії в 5 класі як пропедевтичного курсу, оскільки головним завданням курсу «Вступ до історії України. 5 клас» було підготувати учнів до успішного засвоєння знань у наступних класах, сформувати в дітей початкові уявлення про історію як науку та про історію України як її складову, одночасно викликати захоплення минулим України, тим самим прищепити інтерес до історії (1997/1998 н. р. [430]; 2000/2001 н. р. [427]; 2002/2003 н. р. [428]; 2005/2006 н. р. [316]; 2006/2007 н. р. [221]); на вивченні історії в 6 класі, оскільки навчальна програма вперше передбачала інтеграцію історії України та всесвітньої історії (2006/2007 н. р.) [221]; на вивченні історії у 7 класі, у зв’язку з переходом на новий зміст вивчення історії в даному класі та видавництвом нових підручників для учнів (2007/2008 н. р.) [222]; на вивченні історії України у 8 класі, оскільки у 2008/2009 навчальному році відбувся перехід восьмикласників до вивчення історії України та всесвітньої історії за програмами для 12-річної школи та новими підручниками (2008/2009 н. р.) [223]; на вивченні історії України у 9 класі, оскільки цей період «є чи не найскладнішим для осмислення учнями, порівняно з іншими періодами вітчизняної історії» [233, 49].

До змісту останньої з програм вперше були включені теми «Формування модерної української нації. Теорія та суспільні виклики першої половини XIX століття» та «Національна ідея і заходи для досягнення державної окремішності в другій половині XIX століття. Українофільський культурницький і політичний етапи визвольного руху». Розуміючи усю складність таких тем для осмислення учнями, Міністерством освіти і науки України, було вказано, що вчителі повинні пояснити учням поняття «нація», «національна ідея», «національна свідомість», «менталітет», а також такі тези: «чому етнографія і фольклор у цей період вважається політичними науками і що давали вони для ідейного наповнення суспільно-політичних постулатів кирило-мефодіївців та їх наступників»; «чим українець нового часу ментально відрізняється від староукраїнця кінця XVIII ст.»; «чим ідеологія старшинської верстви катеринінсько-олександрівських часів відрізнялася від ідейних постулатів українських різночинців – інтелігенції середини XIX ст.»; «чому саме народницька, демократична ідеологія запанувала в умовах новонародженої української інтелектуальної еліти 1830–1850-х рр.»; «які були провідні ідеї українських демократів-народників на противагу польській і російській державним ідеологіям тощо» (2009/2010 н. р.) [315, 48–59].

Увага акцентувалася на вивченні історії європейських країн, особливо тих, у складі яких перебували українські землі (всесвітня історія), перевага надавалась тим подіям що відбувалися у XX ст. (1997/1998 н. р.) [430, 23]. Щодо діяльності учнів старших класах, то навчаючись історії, вони повинні вміти збирати та аналізувати матеріали, що надходять з різних джерел, відрізняти факт від вимислу, викривати упередженість, необ’єктивність, стереотипи, робити незалежні оцінки, опрацьовувати різні джерела (2002/2003 н. р.) [428]. Наголошувалося також на висвітленні подій з історії рідного краю та зібранні інформації з історії власних родин, яка б дозволила проілюструвати різні аспекти історії останнього століття в даному регіоні

(2003/2004 н. р.); на створенні умов для діалогу та відкритого толерантного порівняння поглядів на події, факти, особи (2003/2004 н. р.) [220, 15], ін.

Відповідно до міністерських рекомендацій вчителі на уроках особливу увагу повинні були приділяти: темам, що стосувалися співжиття українців з іншими народами, а також їх позитивному досвіді у взаєминах українців з представниками меншин як на побутовому рівні, так і на рівні культур, що мав би засвідчуватися прикладами взаємовпливу та взаємозбагачення (2000/2001 н. р.) [427]; об'єктивному висвітленню тем, присвячених Великій Вітчизняній війні, наголошувати на внескові українського народу у здобуття Перемоги. З метою посилення патріотичного виховання молоді учителям необхідно було проводити уроки пам'яті, зустрічі з ветеранами, запрошувати їх на уроки з відповідних тем, по можливості проводити уроки-екскурсії в музеях. Рекомендувалось при вивченні названих тем використовувати матеріали виступу Президента України Л. Кучми від 8 травня 2000 р. з нагоди Дня Перемоги (2001/2002 н. р.) [218, 27]. Вказувалось, що протягом вересня 2001 р. «у всіх навчальних закладах доцільно провести тематичні бесіди, уроки, лекції, виховні години, конкурси творів та рефератів на тему «Ті дні у пам'яті народній», присвяченій скорботній даті в історії Другої світової війни – 60-річчю масового знищення нацистами мешканців Києва і військовополонених у Бабиному Яру» (2001/2002 н. р.) [429, 3].

Не оминалися трагічні події, пов'язані з Голодомором 1932–1933 рр. на Україні. Відповідно до Указу Президента України «Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами голодомору в Україні» [473, 10] вказувалось на необхідність проведення в загальноосвітніх навчальних закладах лекцій, уроків пам'яті, залучати учнів до збирання документальних матеріалів, свідчень очевидців голодомору для поповнення фондів краєзнавчих та шкільних музеїв (2002/2003 н. р.) [219, 5]. Наголошувалося на розвитку практичних умінь і навичок, зазначених у програмі, праці з учнями таким чином, щоб вони не просто засвоїли суму знань, а виробили навички творчого опрацювання

інформації, навчилися думати критично і бути «конструктивно критичними»; опрацюванні джерел, знайомству учнів з різними думками істориків стосовно історичних процесів та подій [218, 11].

З огляду на те, що в суспільстві постійно підвищувався інтерес до національної історії, Міністерство освіти України починаючи з 1990-х рр. рекомендувало проведення тематичних перших уроків в загальноосвітніх навчальних закладах. Зокрема, у 1993/1994 навчальному році було рекомендовано провести в усіх навчально-виховних закладах України Перший урок під девізом «Відродження України» [385, 3]. В змістовому наповненні уроку вчителі повинні були використовувати інформацію про трипільську культуру – археологічну культуру ранніх землеробсько-скотарських племен Південно-Східної Європи, оскільки ЮНЕСКО 1993 р. оголосило Роком Трипільської культури, спадкоємницею якої є і український народ. З огляду на це Управління виховної роботи Міністерства освіти України рекомендувало для загальноосвітніх навчальних закладів для проведення першого уроку наступні теми: «Трипільська культура – неоціненний духовний скарб нашого народу», «Про нашу Батьківщину», «Глибини нашої цивілізації – Трипільська культура», «Українська хата – джерело родової пам’яті», «Трипільська культура – першооснова стародавньої української культури», «Знання – основа духовного єднання на етнічному й загальнолюдському рівнях», «Творчість, добро, краса – це основа відродження» [385, 3].

У 1999/2000 навчальному році Міністерство освіти і науки України з нагоди пам’яті подій, що стосувались початку Другої світової війни рекомендувало проведення в навчальних закладах Першого уроку «Вчимося жити в мирі» [314]. Метою заходу було висвітлення історичних традицій співіснування української держави у світовому просторі на засадах миру і злагоди, обґрунтування потреби для всіх громадян України, незалежно від національної приналежності та віросповідання, навчитися жити в мирі та злагоді [314, 28].

В 2001/2002 навчальному році Міністерство освіти і науки України рекомендувало провести Перший урок на тему «Моя Україна десятиріччя як вільна, я з нею пов'язую долю свою» [524, 3–9]. Така тема пропонувалась з огляду на те, що 24 серпня 2001 р. виповнювалася історична дата – 10-річчя незалежності України. Тому головною метою уроку було вивчення основних засад демократичного та суспільного ладу, досягнень України за роки незалежності; ознайомлення учнів із змістом понять та категорій: народ, нація, етнос, держава та ін. Для учнів 5–7 класів рекомендувалось зосередити увагу на постатях відомих діячів історії, їх ролі у розбудові Української держави. Учні старших класів за допомогою вчителя повинні були дослідити етапи державотворення України, та висловити свої міркування стосовно державотворчих процесів [524, 7].

Перед початком 2005/2006 навчального року Міністерство освіти і науки України надіслало для використання методичні рекомендації щодо проведення Першого уроку в 5–11 класах загальноосвітніх навчальних закладів на тему: «Україна – держава європейська» [525]. Зазначалось, що вчителю, відповідно до вікових особливостей учнів слід спиратися на знання, які раніше учні отримали при вивченні даного питання, що пов'язано з європейським контекстом на уроках історії, а саме: знання про загальнолюдські, національні цінності; знання про Європу; політико-правові знання; соціально-економічні знання та ін. [525, 20–21].

Одним з основних нормативних документів, за допомогою якого впродовж 1999 –2009 рр. здійснювалася організація навчального процесу і визначався зміст діяльності в загальноосвітніх навчальних закладів, були навчальні плани, розроблені Міністерством освіти України. Відомо, що навчальні плани являються нормативними документами для загальноосвітніх навчальних закладів, в яких раціонально розподілено час між навчальними предметами. Складання навчальних планів здійснюється у взаємозв'язку з навчальними програмами.

Вихідним принципом конструювання навчальних планів на початку 1990-х рр. в Україні стало відродження культуротворчої функції: прилучення молоді до народних надбань, національної історії, культури, традицій, звичаїв, побуту [347; 348]. Відповідно до навчальних планів для загальноосвітніх шкіл УРСР на 1991/1992 навчальний рік на викладання історії України було виділено мінімальна кількість годин : 5 кл. – 1 год ; 6 кл. – 0 год; 7 кл. – 0 год; 8 кл. – 1 год; 9 – 1 год; 10 – 2 год; 11 – 1 год, що становило 6 годин в тиждень. На викладання всесвітньої історії та суспільствознавства передбачалось 15 годин в тиждень (такий розподіл навчальних годин пропонувався школам у квітні 1991 р.) [347].

У вересні 1991 р. у зв'язку із зміною структури шкільної історичної освіти, запровадженням двох самостійних курсів – історії України і всесвітньої історії, Міністерство народної освіти України визначило інший розподіл годин на вивчення історії на перехідний період – 7–8 годин в тиждень на історію України та 10 годин на всесвітню історію [678, 2]. Таким чином, кількість годин на вивчення історії України було збільшено (з 102-х годин у 1990/1991 навчальному році до 238-ми годин у 1991/1992 навчальному році) [41, 37] (Додаток Д).

Відповідно до навчальних планів на 1992/1993 навчальний рік на предмети гуманітарного циклу (включаючи суспільні й естетичні предмети) відводилось 56 % навчального часу на тиждень. За базовим навчальним планом у школах з українською мовою навчання на викладання історії України на тиждень передбачалось 7 годин, на всесвітню історію – 10,5 годин. Перевага надавалась вивченню всесвітньої історії. На організацію профільного навчання в 10–11 класах (історико-суспільний напрям) відповідно до навчального плану збільшувалась кількість годин: історія України в 10 і 11 класах по 2 години на тиждень, всесвітня історія – по 3 години на тиждень. В наступні навчальні роки (1996/1997; 1998/1999; 2000/2001; 2005/2006; 2009/2010) відповідно до навчальних планів

загальноосвітніх навчальних закладів кількість годин на вивчення історії України збільшувалась (Додаток Д).

Таким чином, впродовж 1991–2009 рр. в Україні було накопичено достатній нормативно-документальний матеріал стосовно шкільної історичної освіти, що забезпечував регламентовані умови розвитку галузі. Ним і керувалися обласні управління освіти (і науки) державних адміністрацій та відділи (управління) освіти міських та районних відділів освіти, реалізовуючи державну освітню політику в регіонах України. Свідченням цього є листування державних органів з керівниками навчальних закладів. Зокрема, начальник управління освіти Волинської обласної державної адміністрації І. Дзямулич у липні 1992 р. інформував завідувачів районних та міських відділів освіти, директорів профтехучилищ про те, що в області загалом задовільно проходить становлення української школи. Педагогічні колективи багато зробили, щоб пробудити національну самосвідомість в учнівської молоді, тим самим оновлюється зміст освіти. В листі зазначалося, що в навчальних закладах успішно проходить вивчення нових навчальних предметів – «Історія України» та «Географія України». Одночасно в школах створюються світлиці, етнографічні музеї, переоформляються кабінети і класи від заідеологізованості та заполітизованості попередньою владою. Було наголошено, що особливу увагу при здійсненні таких заходів необхідно звернути на обладнання та оформлення кабінетів історії. В навчальних закладах повинна зайняти належне місце нова українська символіка (Гімн України, Герб та Прапор України) [143, арк. 7].

З листування видно й те, що школи були практично незабезпечені підручниками, посібниками та іншою навчальною літературою. Тому рекомендовано подавати заявки на придбання допоміжної літератури, зокрема, книжки Т. Антоновича «Коротенька історія Волині», плакатів з історії України та з історії українського козацтва. Підкреслювалась необхідність передплати молодіжної газети «Молода Волинь», оскільки на її сторінках є

рубрики «Літопис Волині», «Меморіал», «Пам’ять», «Життя без білих плям», «Світ за тиждень», «Традиції» Тут міститься чимало інформації про історію України, без чого неможливо викладати історію України, народознавство та багато інших дисциплін [143, арк. 107, 55].

На засіданнях колегії управління освіти Волинської обласної адміністрації розглядались питання, що стосувались оновлення змісту освіти в школах області. Так, в доповідній записці від 30 червня 1993 р. містилась інформація про роботу Старовижівського районного відділу освіти щодо вдосконалення управлінської діяльності стосовно змісту і напрямів роботи в нових умовах. Зазначалось, що шкільний компонент використовувався для задоволення інтересів учнів, розвитку їх здібностей та нахилів. Для цього у 1991/1992 навчальному році було введено 44 назви курсів за вибором, 10 назв факультативів: «Рідний край», «Етнографія», «Історія мистецтв», ін. Такі курси позитивно впливли на викладання історії в школі [143, арк. 13]. На засіданні колегії управління освіти, яке відбулося у квітні 1994 р., заслуховувалось питання про роботу Рожищенського районного відділу освіти щодо удосконалення навчально-виховного процесу в сільських школах. В протоколі колегії зазначено, що педагогічні колективи Рожищенського району створюють належні умови для відродження національної школи. Вчителі на належному рівні викладають історію, при цьому звертають на органічний зв’язок з культурою та традиціями українського народу [145, арк. 63].

У серпні 1996 р. на нараді керівників установ та закладів освіти, профспілкових органів, методичних служб Волинської області обговорювалось питання «Про організацію навчально-виховного процесу в школах у 1996/1997 навчальному році». Робився наголос на тому, щоб в колективах освітніх установ широко обговорити нову Конституцію України та інші державні документи. Для подальшого відродження національної школи та утвердження свідомості учнівської молоді пропонувалось використовувати матеріали до 5-ї річниці незалежності України [147, арк. 9].

У рекомендаційних листах управління освіти наголошувало на відзначенні в навчальних закладах області пам'ятних дат та вшанування історичних постатей (115-ї річниці від дня народження В. Липинського, 53-ї річниці звільнення України від німецько-фашистських загарбників) [145, арк. 22; 150, арк. 56]. В плані роботи управління освіти Волинської обласної державної адміністрації на 1997 р. були заплановані комплексні заходи пов'язані з ювілейним датами життя і діяльності відомих особистостей України, зокрема: 115-ю річницею від дня народження І. Огієнка, 400-річчям від дня народження Северина Наливайка, 90-річчям від дня народження Олега Ольжича, 90-річчям від дня народження Олени Теліги, 330-річчям від дня народження Йова Кондзелевича, 355-річчям від дня народження Галшки Гулевичівни, ін. [148, арк. 14]. Метою цього було привернення молоді до історичної спадщини попередніх поколінь, відновлення пам'яті про кращих синів і дочок з історичного минулого України.

На засіданнях колегій обласних управлінь освіти розглядались питання, які стосувались стратегій розвитку освітньої галузі. Так, у протоколі спільного засідання колегії управління освіти Рівненської обласної державної адміністрації та Гощанської районної державної адміністрації від 21 травня 1993 р. наголошувалося на необхідності заслуховування на нарадах при директорах питання стану викладання суспільних дисциплін; наданні допомоги вчителям історії в облаштуванні кабінетів державною символікою, технічними засобами навчання, історичною літературою тощо. Вчителям історії колегія рекомендувала звернути увагу на покращення викладання питань, пов'язаних з суспільно-політичним життям України; активніше залучати учнів до читання художньої літератури з історії України, народознавства; в кабінети історії виготовити стенд «Сьогодні на Україні» [168, арк. 8]. На спільному засіданні колегії управління освіти Рівненської обласної державної адміністрації та Зарічненської районної державної адміністрації у травні 1994 р. розглядалось питання «Про діяльність відділу

освіти Зарічненської районної державної адміністрації з питань реалізації Закону України «Про освіту» та національної програми «Освіта». У протоколі цього засідання містяться пропозиції вчителям історії навчальних закладів Зарічненського району: постійно підвищувати свій науковий і методичний рівень; при викладанні історії України та всесвітньої історії керуватись принципами гуманізації, єдності, цивілізаційно-культурного і формаційного підходів; у моделюванні змісту історичного матеріалу використовувати альтернативно-проблемний принцип, що посилить виховний потенціал шкільних історичних курсів; сприяти формуванню в учнів національної свідомості; завершити створення та належне оформлення навчальних кабінетів історії [169, 94–135].

Управління освіти Волинської і Рівненської областей постійно турбував стан справ щодо викладання шкільних курсів історії у 2000–2009 рр. Свідченням цього є накази та листи рекомендаційного змісту до районних відділів освіти, що стосуються вивчення історії України, всесвітньої історії, проведення конкурсів, турнірів, конференцій та інших заходів [416, арк. 34–36; 417, арк. 53, 60; 419, арк. 12, 70].

Актуальні питання, що стосувалися викладання історії в школі, обговорювались на засіданнях вчителів суспільствознавчих дисциплін шкіл Луцького району Волинської області (2007–2009 рр.). Зокрема, в протоколах засідань відмічено належний рівень викладання історії в загальноосвітніх навчальних закладах району. Зазначено, що історія як навчальний предмет формує особистість, виховує патріотів своєї держави [414, арк. 8; 415, арк. 6].

Висновки до розділу 2

Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. низка факторів викликала кардинальні зміни у суспільно-політичному та культурному житті українського суспільства, спричинила суттєві зрушення у його свідомості, зумовила потребу переосмислення подій національної та світової історії. В

умовах лібералізації та демократизації суспільних відносин, народження та розбудови незалежної Української держави, усвідомлення себе громадянином та повноцінним членом суспільства українці висловлювалися за повернення до історичної правди, оприлюднення раніше заборонених сторінок минулого. Помітна роль у цій діяльності належала товариству «Меморіал» імені Василя Стуса, Товариству української мови імені Тараса Шевченка, Народному рухові України, іншим громадським та громадсько-політичним організаціям.

Об'єктивне висвітлення заборонених для дослідження або фальсифікованих за комуністичної доби тем української історії відбувалося шляхом залучення раніше закритих для широкого вжитку джерел, вироблення нових підходів до оцінки історичного процесу, ін. Все це сприяло зростанню авторитету вітчизняної історичної науки, оновленню історичної освіти, в тому числі й шкільної. Факторами, що позитивно впливали на цей процес, були суттєві зміни у свідомості українського соціуму, здійснення незалежною Україною відповідної державної політики, запозичення європейського досвіду, вплив діяльності Ради Європи щодо формування єдиного європейського історичного та культурного простору, ін.

Наукові напрацювання 1991–2009 рр. Інституту історії України, Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського, Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса, Інституту археології, Інституту українознавства імені І. Крип'якевича – структурних підрозділів Національної академії наук України, інших академічних установ дали змогу досягти принципово вищого рівня концептуального осмислення минулого України та світу. З огляду на це по-новому почали розглядатись вузлові теми у шкільних курсах історії України та всесвітньої історії. Завдяки поєднанню теорії і практики науковці та вчителі дійшли до спільної думки щодо наступних пріоритетів у змісті шкільної історичної освіти: визначення рівнів узагальнень вітчизняної історії; здійснення антропологізації історичного минулого; збалансований виклад політичного, соціального,

економічного та духовного складників історичного процесу; представлення у вітчизняній історії поліетнічних і багатокультурних процесів; виважене висвітлення історичних подій і фактів з історії сусідніх країн та народів, ін.

Організаційні, освітні та виховні засади функціонування шкільної історичної освіти в Україні впродовж 1991–2009 рр. регулювали законодавчі акти, інші правові документи. Державна політика у цій галузі ґрунтувалася на положеннях Конституції, законодавчих актах (законах Верховної Ради, указах та розпорядженнях глави держави, постановах Кабінету Міністрів України), стратегічних документах розвитку освіти (державних стандартах базової і повної загальної середньої освіти, концепціях тощо), наказах, розпорядженнях, навчальних програмах, рекомендаційних матеріалах Міністерства освіти і науки України, наказах та розпорядженнях регіональних органів виконавчої влади, виданих у межах їх компетенції, міжнародних та міждержавних договорах. Помітний вплив на оновлення змісту шкільної історії, формування історичної пам’яті учнівської молоді мали укази та розпорядження президентів України Л. Кравчука, Л. Кучми та В. Ющенка стосовно відзначення знаменних подій та вшанування імен визначних осіб з історії України. Ці документи (проаналізовано й залучено до дисертації 50 таких нормативно-правових актів) стали важливим інструментарієм у справі конструювання в Україні політики історичної пам’яті.

Важливим складником нормативно-правової бази шкільних курсів історії, яким керувалися педагоги, були інструктивно-методичні рекомендації щодо вивчення суспільно-гуманітарних дисциплін у поточних навчальних роках, видані МОН України. В них вказувались програми, за якими буде здійснюватись викладання історії, особливості викладання історії України і всесвітньої історії, критерії оцінювання навчальних досягнень учнів, ін. Означеними документами керувалися у своїй діяльності місцеві органи державної влади та освітні структури.

На підставі аналізу освітнього законодавства і виходячи з характеру змін, що відбулися у галузі шкільної історичної освіти впродовж досліджуваного періоду, можна виділити наступні етапи її тогочасного розвитку: перший (1991 (1989)–1992 рр.) – введення у шкільний навчальний процес історії України як самостійного курсу; другий (1992–1996 рр.) – формування оновленого змісту курсів історії України та всесвітньої історії (спроба впровадження цивілізаційного підходу); третій (1996–2005 рр.) – вдосконалення змісту шкільної історичної освіти за новими схемами (прийняття нових навчальних програм, проектів державних стандартів); четвертий (2005–2009 рр.) – корегування структури історичної освіти відповідно до нових вимог часу (Додаток Е).

РОЗДІЛ 3
НАУКОВЕ ТА НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ В ШКОЛІ. РЕАКЦІЯ СУСПІЛЬСТВА

3.1. Оновлення змісту навчальних програм та його відображення у підручниках й посібниках

Як уже підкреслювалося раніше, важливим документом, який упродовж 1991–2009 рр. регулював в Україні зміст навчальної діяльності з історії в загальноосвітній школі, була навчальна програма. Сьогодні немає єдиного визначення поняття «навчальна програма». На наш погляд, найбільш вдало пояснює його Р. Пастушенко. Він зазначає, що в Україні навчальна програма – це документ, у якому названо цілі предмета, розкрито його зміст у кожному класі, а також з'ясовано основні ідеї, поняття вміння та навички, якими повинні володіти учні у результаті вивчення дисципліни [376, 2]. Одночасно навчальна програма дисципліни містить у собі дані про обсяг дисципліни (у годинах), перелік тем та видів занять, дані про підсумковий контроль тощо.

Навчальні предметні програми за досліджуваний період стали складовими освітніх програм, вони являли і являють «собою відкритий для всіх суб'єктів освітнього процесу документ, який визначає зміст діяльності навчального закладу, спрямований на реалізацію задекларованої мети» [353, 108]. В Україні у 1991–2009 рр. видавалися різні навчальні програми з історії, а також вносились суттєві доповнення та зміни до них. Коригування змісту шкільної історії варто сприймати як закономірне явище, зумовлене логікою розвитку освітньої галузі, історичної науки, методологічних засад тощо [322, 26]. Разом з тим в змістовому наповненні програм з історії для загальноосвітніх навчальних закладів прослідковувалося ставлення держави до шкільної історії. У цьому випадку є слушною думка В. Мисана, що історична освіта завжди цікавила державу, вона ревниво опікується сферою і визначає її зміст,

а навчальні плани і програми є засобом контролю за шкільною історією [322, 23]. А. Колодій наголошує, що державна освітня політика – це не лише вироблений, схвалений та виконуваний урядом і громадськими організаціями курс дій, спрямований на втілення в життя визначених цілей, методів, а також наповнення певним змістом навчальних програм, які використовуються в освітньому процесі для розвитку мислення учнів та студентів, здобуття ними знань і навичок [371, 53].

Програма з історії для загальноосвітніх навчальних закладів України стала нормативним документом, що затверджений Міністерством освіти і науки України. Він містить характеристику базового змісту навчальних курсів, що в сукупності складає навчальний предмет «Історія» та освітню галузь «Суспільствознавство» і систему вимог, які визначають обов'язковий для досягнення кожним учнем рівень засвоєння знань. Водночас програма відтворює структурні елементи відповідної наукової системи знань (історії), що їх має викласти вчитель у процесі навчання історії, а також вимоги до засвоєння знань учнями. З огляду на це шкільна програма завжди має віддзеркалювати найновіші досягнення в історичній науці; а відтак сама програма може слугувати джерелом вивчення змін в історичній науці у найбільш сконцентрованому вигляді [41, 6].

Розглядаючи роль навчальної програми з історії як державного нормативного документу в цій галузі, необхідно враховувати наступні положення: чітко зрозуміти суть державницьких позицій щодо освіти (політику у сфері освіти); принципи державної політики в галузі освіти; кількісну і якісну діяльність державних (законодавчих і виконавчих) органів влади; брати до уваги засади міжнародних правових актів, що стосуються освіти; сприйняття освітніх процесів суспільством загалом та учасниками навчально-виховного процесу (учнями, педагогами, батьками) зокрема.

Протягом 1991–2009 рр. зміст історичної освіти зазнав докорінних змін. Вони знайшли своє відбиття в державних стандартах, навчальних планах і

програмах. Беручи до уваги характер змін, що відбулися, спираючись на аналіз навчальних програм [514; 516; 506; 510; 505; 507; 509; 508; 515; 504; 503; 513; 512; 228; 229], у процесі оновлення змісту шкільної історичної освіти можна простежити, принаймні, чотири періоди створення та використання їх у навчальній діяльності. Це 1989–1992 рр.; 1992–1996 рр.; 1996–2005 рр.; 2005–2009 рр. Кожний з цих періодів пов'язаний з появою принципово нового програмового документа в його змістовому наповненні. (Додаток Е). Так, 1989–1992 рр. – це період запровадження історії України як самостійного курсу, вдосконалення програм із урахуванням «нового політичного мислення» та орієнтації на загальнолюдські цінності за старим формаційним підходом та радянськими схемами. Період 1992–1996 рр. – це час формування змісту курсів історії України та всесвітньої історії за новими схемами, відхід від формаційного підходу як єдино правильного та спроби впровадити цивілізаційний підхід. Впродовж 1996–2005 рр. відбулося створення нових схем і підходів у формуванні змісту шкільної історичної освіти. Це було закріплено у програмі 1996 р. та в її нових редакціях (1998 р. та 2001 р.), проектах державних стандартів (1997 р., 2003 р.), прийняттям програм для 12-річної загальноосвітньої школи (2005 р.) [41, 30], за якою здійснювалось викладання історії включно до закінчення 2009/2010 навчального року.

Інтенсивний процес оновлення змісту шкільної історичної освіти припав на кінець 1980-х рр., коли українське суспільство розпочало активне переосмислення власного минулого. Перші кроки в цьому напрямку були відбиті в навчальній програмі з історії 1989 р. Вона значно відрізнялась від попередньої (1987 р.): сюди були внесені суттєві зміни щодо висвітлення окремих історичних подій та історичних процесів ХХ ст. Разом з тим ця програма була побудована ще на формаційному та партійно-класовому підході і, як зазначалось в пояснювальній записці, спрямовувалося «на розкриття ленінської ідейно-теоретичної спадщини» [514, 4]. Програма зберігала основні елементи радянської схеми історії України, наприклад, містила

концепцію «спільної вітчизни». Щоправда обсяг годин, відведений на викладання шкільного курсу історії, згідно програми, то він дещо зріс: з 18,5 до 19,5 годин на тиждень (з 629 до 663 годин на рік).

Особливістю 1989/1990 навчального року було те, що в школах України розпочиналось вивчення історії республіки як самостійного курсу. Історія Української РСР була внесена до числа обов'язкових предметів у школі. За навчальним планом відбулося збільшення годин на вивчення історії України у 8 та 11 класах по одній годині на тиждень [346, 9] (відводилось 102 навчальні години на рік, з них 51 додатково, а 51 за рахунок резерву всіх курсів історії). Проте історія Української РСР, як і раніше, продовжувала вивчатися разом із загальним курсом історії СРСР, оскільки окремої програми з історії УРСР для шкіл не було. У 5 класі до курсу епізодичних оповідань з історії СРСР і УРСР вводилися сюжети: «Радянська Україна – рівна серед рівних республік СРСР. Національний склад населення УРСР», «Повстання проти гноблення у с. Турбаях на Україні», «Україна в роки першої російської революції», «Героїчна оборона Києва, Одеси, Севастополя». У 8 класі теми «Первіснообщинний лад на території нашої держави», «Феодальна роздробленість на території нашої країни» були суттєво доповнені, додавалась інформація про включення Буковини до складу Молдавського князівства.

У зв'язку з подіями, що мали місце в республіках СРСР у 1989 р., дещо зміщувалися акценти в окремих темах шкільної програми, пов'язаних з національними рухами. Так, підтему «Формування української народності, його головні передумови» перенесено у вигляді невеликого сюжету до теми «Дальший розвиток феодалізму на українських землях у XV – першій половині XVII ст.»; положення про виникнення й поширення назви «Україна» взагалі знято; тезу про міцні зв'язки українського народу з російським замінено «на прагнення українського народу до возз'єднання з Росією»; положення про боротьбу українського народу проти уніатської церкви подано як боротьбу проти католицької реакції. У 9 класі значно

розширились теми, присвячені історії культури українського народу, економічному розвиткові України в 1860–1890-х рр.; додавався матеріал про економічний розвиток західноукраїнських земель і буржуазно-ліберальний рух на Україні в 1870–80-х рр.

Найістотніші зміни в програмі 1989 р. стосувалися курсу новітньої історії. Це пояснювалось поступовою відмовою від понять, термінів і провідних ідей, що не витримали випробування часом. Наприклад, положення про загальну кризу капіталізму на сучасному етапі було вилучено з переліку основних понять і провідних ідей у 10 та 11 класах, положення про кризу перевиробництва як вияв основної суперечності капіталізму у 9 класі, формулювання про кризу державно-монополістичного регулювання економіки у 11 класі. Разом з тим у курсі історії СРСР упорядники програми відкинули ідею стадіальності розвитку соціалізму й пов'язані з нею поняття [41, 33].

Відбулися зміни, що стосувались періодизації історії радянського суспільства в курсі історії СРСР. Особливо зміни торкнулися наступних періодів: 1921 – кінець 1920-х рр.; кінець 1920-х–1941 рр.; 1941–1945 рр.; 1945 – початок 1950-х рр.; 1955–1965 рр.; 1965 – початок 1980-х рр.; СРСР на етапі перебудови (з 1985 р.) [514].

До позитивних сторін шкільної програми з історії 1989 р. слід віднести: більш толерантне трактування питань релігії; внесення великої кількості історичних подій, так званих «білих плям» історії; нове трактування зовнішньої політики СРСР із Заходом; робився значно більший акцент на значенні людського фактору в перетворенні суспільства; включення елементів побутової історії.

В 1990 р. з'явився перший проект програми з історії Української РСР [516]. В ньому враховувалось, що історія УРСР вивчається паралельно з історією СРСР та всесвітньою історією.

На початку 1991 р. Міністерство народної освіти розробило проект програми початкового курсу історії України для 5-го класу, розрахованого на

62 години на навчальний рік, в якому по-новому висвітлювалося багато проблем вітчизняної історії [510].

Після проголошення України незалежною державою у серпні 1991р., потрібно було вирішити невідкладні питання у сфері освіти. Окрім впорядкування законодавчої бази галузі, існувала нагальна потреба привести у відповідність навчальні плани і програми, створити нові підручники та іншу навчальну літературу для учнів. Особливо це стосувалось таких предметів, як історія, українська мова та українська література [583, 194–195]. Розуміючи ситуацію, що склалась в суспільстві, Міністерство освіти України швидкими темпами затвердило нову структуру історичної освіти на 1991/1992 навчальний рік. Вона передбачала вивчення у 7–11 класах самостійних курсів історії України та всесвітньої історії за лінійним принципом. Така структура шкільної історичної освіти передбачала безперервну послідовність логічно пов’язаних тем пізнання, кожна з яких у процесі навчання опрацьовується лише один раз [376, 2]. Відповідно до навчального плану і проекту програми з історії України, на вивчення вітчизняної історії відводилось 238 годин на рік з 595; це становило 40 % навчального часу [41, 27].

Позиція держави щодо вітчизняної історичної освіти полягала у проведенні глибоких та якісних трансформацій, відходу від формаційного класового підходу як єдино правильного в історичній науці. Вибір та побудова навчального матеріалу з історії мали здійснюватися за принципами гуманізації та поєднання формаційного, цивілізаційного і культурологічного підходів. Це застосовувалось для того, щоб надати можливість розкрити як поступальний розвиток суспільства по вертикалі, «так і наступність, і внутрішнє розмаїття розвитку країн та цивілізацій тієї чи іншої епохи на “горизонтальному” зрізі історії» [312, 2].

На початку 1990-х рр. в українській історіографії відбувся суттєвий перегляд змісту історичної освіти. Стало зрозумілим, що за основу історії України не можна брати сталу радянську схему історичного розвитку. Тому

автори проекту програми з історії України (7–11 класи) [507] М. Коваль, С. Кульчицький, Ю. Курносов, В. Сарбей та В. Смолій спробували відійти від формаційного підходу й пов'язаних з ним стереотипів та ідеологічних штампів, подати «національну історію» як складний процес державотворення [251, 72]. Виходячи з цього, вони виділили в історії України наступні періоди: найдавніші часи; східнослов'янська держава Київська Русь (VI–XII ст.); феодальна роздробленість Київської Русі (XII – перша половина XIII ст.); період пізнього середньовіччя (XIV – середина XVII ст.); Визвольна війна українського народу середини XVII ст., Україна в другій половині XVIII ст.; початок відродження національної свідомості (перша половина XIX ст.); національне відродження в Україні (друга половина XIX ст.); Україна на порозі XX століття (1901–1907 рр.); між двома революціями (червень 1907 – лютий 1917 рр.); початок державного відродження України (лютий 1917 – 1918 рр.); українська держава П. Скоропадського (квітень–листопад 1918 р.); відродження УСРР (1919 р.); УСРР (1920 р.); період непу (1921–1928 рр.); утвердження адміністративно-командної системи в народному господарстві (1929–1938 рр.); Україна в Другій світовій війні (1939–1945 рр.); післявоєнний період (1945–1955 рр.); спроби здійснення нової політики (друга половина 1950-х – перша половина 1960-х рр.); наростання кризових явищ (друга половина 1960-х – перша половина 1980-х рр.); Україна на шляху до свободи і незалежності (друга половина 1980-х – 1991 рр.).

За проектом програми 1992 р. історія України починала вивчатися не з восьмого, а з сьомого класу [507]. Тому відбулося перегрупування навчального матеріалу, окремі розділи навчальної програми переносилися з восьмого до сьомого класу, з десятого до дев'ятого класу, з одинадцятого до десятого класу. Відповідно, навчальний матеріал був значно розширений й подано під кутом зору державотворчих та національних процесів [41, 39].

У вступі до матеріалу програми для 7 класу підкреслювалась самостійність курсу історії України та його зв'язок із європейською та

загальною світовою історією, що не було в попередній програмі [507, 2]. Щодо дискусійних питань, то програма 7 класу пропонувала знайомити учнів з різними думками вчених. Разом з тим були вилучені з програми окремі заідеологізовані положення: про давньоруську народність як основу трьох братніх народів – російського, українського та білоруського; про вирішальну роль народних мас у розвитку матеріальної й духовної культури, ін.

Відбулися зміни у програмі з пізньосередньовічної історії України для 8 класу. Були доповнені теми, пов'язані з козацтвом, релігійним життям та роллю української православної церкви у визвольному русі України. Значно збільшився об'єм матеріалу розділу VI «Визвольна війна українського народу середини XVII ст.», детальніше розглядалось гетьманування Б. Хмельницького, І. Виговського, Ю. Хмельницького, П. Тетері, І. Брюховецького, Д. Многогрішного, І. Самойловича, П. Дорошенка.

В змісті навчального курсу історії України в 9 класі робився наголос на основних етапах українського національного відродження та формуванні ідеї української державності.

Автори проекту програми 1992 р. по-новому згрупували навчальний матеріал з історії України для 10 класу. Основна увага зверталась на процес державного відродження України періоду Української Центральної Ради, гетьманування П. Скоропадського, діяльність Директорії УНР, становище західноукраїнських земель, ін.

Програма для 11 класу зберігала попередню структуру. Разом з тим окремі розділи були доповнені новим матеріалом. Програму завершував розділ XXV «Україна на шляху до свободи і незалежності».

Що стосується всесвітньої історії, то в 1992 р. було запропоновано проект програми лише для 6–8 класів [505]. Для 9–11 класів відділом гуманітарних дисциплін управління шкіл Міністерства освіти України було запропоновано тематичне планування навчального матеріалу.

Навчання за проектом програми з історії України 1992 р. й орієнтовним тематичним плануванням здійснювалось до 1996/1997 навчального року. У 1996 р. була складена нова навчальна програма з історії України (5–11 класи) та всесвітньої історії (6–11 класи), кожна з яких мала свою пояснювальну записку [515]. Слід зауважити, що структура програми з історії України була значно змінена. Автори програми весь курс історії поділили на 6 розділів: «Давня історія України», «Україна в період середньовіччя», «Нова історія України (перша частина)», «Нова історія України (друга частина)», «Новітня історія України (перша частина)», «Новітня історія України (друга частина)». Вивчення давньої історії України розпочиналось з 6 класу (допускався варіант – вивчення з 7 класу). На викладання давньої історії відводилось 17 годин.

Відповідно до програми відбувся перерозподіл навчального матеріалу. Розділи доповнювались новими темами; частково змінювались акценти щодо окремих історичних подій, фактів, термінів, визначалися нові хронологічні межі тощо. Наприклад, в розділі ІІ «Україна в період середньовіччя» (7 клас) на окремому уроці вивчалося запровадження християнства на Русі; шоста тема присвячувалась докладному вивченню Галицько-Волинської держави. В розділі «Нова історія України (перша частина)» (8 клас) тема 3 отримала назву «Національно-визвольна боротьба українського народу 1648–1657 рр. під проводом Б. Хмельницького». Висвітлення Березневих статей 1654 р. доповнювалось ставленням до документу різних суспільних верств і церкви. У темі 5 «Українські землі наприкінці XVII ст. – на початку XVIII ст.», було розширено матеріал про гетьмана І. Мазепу. В розділі IV «Нова історія України (друга частина)» (9 клас) у відповідних темах автори програми відмовились від термінів «капіталізм», «капіталістичний лад», «капіталістичні відносини». Підкреслювалась роль української греко-католицької церкви в піднесенні національної свідомості населення Західної України. В розділі «Новітня історія України (перша частина)» (10 клас) було вперше вжито термін

«Українська революція». До тексту програми вводилися нові терміни – «командна економіка», «сталінська індустріалізація», «форсована індустріалізація», ін. Зовсім під іншим кутом зору висвітлювались події у темі 6 «Україна під час Другої світової війни». Відводився окремий урок на висвітлення окупаційного режиму й розгортання антинацистського руху Опору в Україні. В розділі «Новітня історія України. Частина друга» (11 клас) відводилось два уроки на вивчення процесу радянізації західних областей України. Один урок виокремлювався для висвітлення зародження дисидентського руху. Тема 9 «Україна в умовах десталінізації 1956–1964 рр.», тема 10 «Розпад Радянського Союзу і відродження незалежності України», тема 11 «Україна в умовах незалежності» були побудовані за іншою логікою викладу навчального матеріалу.

Програма із всесвітньої історії будувалась, як проголошувалося в пояснювальній записці, на цивілізаційному, культурологічному, стадіально-регіональному підходах й орієнтувалася на суперечливість, багатоваріативність, альтернативність історичного розвитку [515, 77].

Протягом першого року викладання історії в школах за програмою 1996 р. стали очевидними усі її позитивні й негативні сторони. Це зумовило появу в 1998 р. нової програми з історії [503].

Викладання історії в школах розпочиналось з 5 класу. Введений курс отримав назву «Вступ до історії України». Кількість навчальних годин встановлювалася в обсязі 34 години на рік (1 година на тиждень).

В 6 класі передбачалося вивчення лише історії стародавнього світу в обсязі 68 годин на рік (2 години на тиждень). Розділ «Давня історія України» переносився до курсу історії України 7 класу.

У 7 класі за новою програмою планувалось вивчення історії України (34 години на рік, 1 година на тиждень) та історії середніх віків (34 години на рік, 1 година на тиждень), що свідчило про скорочення навчального матеріалу. З огляду на це програма у 7 класі зазнала суттєвих змін щодо

структури. Її автори давню історію України подали як єдину тему (за редакцією 1996 р. розділ «Давня історія України» розбивався на три теми за формаційними ознаками); вона набула компактнішого вигляду. Періодизація давньої історії прив'язувалась до понять палеоліту, мезоліту, неоліту, доби бронзи та заліза. У всі теми історії України 7 класу були внесені зміни: частково перегруповано навчальний матеріал, ліквідовані або замінені окремі поняття, терміни, зміщені акценти стосовно історичних процесів.

Програма з історії середніх віків для 7 класу майже повністю зберігала структуру і змістове наповнення програми 1996 р.

За новою редакцією історія у 8 класі викладалась протягом 68 годин на рік, з них 34 год відводилось на історію України і 34 год – на всесвітню історію. Структура програми з історії України зберігалась; разом з тим було зроблено певну корекцію навчального матеріалу в межах тем, одночасно окремі теми доповнювались додатковою інформацією.

Програма з всесвітньої історії для 8 класу зберігала попередню структуру: її зміст, як і раніше складали 15 тем. Проте назви окремих тем були дещо уточнені, що, однак не змінило суті змісту навчального матеріалу. До програми були внесені нові поняття: «науково-технічний прогрес», «національно-культурне відродження», «нове дворянство», «індустріальне суспільство».

Програма з історії для 9 класу передбачала збільшення кількості годин з 51 до 68 год з історії України і зменшення часу на вивчення всесвітньої історії з 51 до 34 год. У новій редакції програми з історії України та всесвітньої історії вивчення теми «Україна в Першій світовій війні» переносилося до 10 класу. Програма частково була позбавлена жорстокого впливу формаційного підходу і складалася з 5 тем.

У 10 класі час на вивчення історії України був збільшений з 51 до 68 годин; одночасно кількість годин на вивчення всесвітньої історії зменшилося з 68 до 51 години. Теми, що вивчалися 10 класі залишились без істотних змін,

за винятком скорочень та деяких уточнень. Тема «Друга світова війна» переносилась до 11 класу.

Структура програми з історії України та всесвітньої для 11 класу була змінена лише частково. На вивчення курсу історії України, як і всесвітньої історії, відводилась 51 година. Було зменшено обсяг навчального матеріалу, усунено заполітизовані питання та однозначні оціночні судження. Серед основних понять в 11 класі з всесвітньої історії з'явились нові поняття – «голокост», «біполярний світ», «інформаційне суспільство», «діалог культур», «сюрреалізм», «поп- та рок-музика», «елітарна та масова культура», ін. [503, 90].

У 2001 р. була зроблена ще одна редакція навчальних програм з історії [513]. Зміни були викликанні кількома чинниками – реформуванням загальноосвітньої середньої освіти, переходом на 12-річний термін навчання, запровадженням 12-бальної системи оцінювання навчальних досягнень та системи тематичного оцінювання, залученням до наукового обігу нових документів, продовженням ліквідації «білих плям» в історії, новим трактуванням історичних подій та явищ і т. д.

Особлива увага у програмі звернена на курс «Вступ до історії України. 5 клас». Головним завданням цього курсу полягало у тому, щоб «підготувати учнів до успішного засвоєння історичних знань у наступних класах, сформувати в дітей початкові уявлення про історію як науку та про історію як її складову, викликати захоплення минулим України, прищепити інтерес до його вивчення» [513, 8].

В програмі з історії України для 7 класу автори змінили застарілі назви підтем, не стали наголошувати на значущості трипільської культурі у назві підтеми. Замість термінів «політична роздробленість», «монголо-татари» вводились терміни «роздробленість», «монголи». До програми повернулись терміни «феодальне землеволодіння», «феодальні повинності» та ін.

У програмі з історії України у 8 класі прослідковувались пом'якшені оцінки деяких подій, замість «агресія Московської держави проти України» вживався термін «російсько-українська війна 1658–1659 рр.».

Структура програми з новітньої історії України (1939 – кінець 1990-х років) в 11 класі залишилась без змін. Водночас були введені терміни «Голокост», «Велика Вітчизняна війна», ін. Окремим питанням виносилося «Духовне розкріпачення й початок національного відродження. Релігійне життя України».

В програмі 2005 р. для 5 класу навчальний матеріал був дещо переструктурований; з'явились нові терміни, значна увага приділялась історичним джерелам, речовим пам'яткам, писемності та усній народній творчості та ін. В 6 класі вивчалась всесвітня історія з одночасним поєднанням матеріалу з історії України. Такий курс дістав назву «Історія України. Всесвітня історія (інтегрований курс)» [512, 76]. До програми з історії України для 7 класу внесено нові положення про повсякденне життя різних верств населення, знята зайва деталізація, усунено оціночні вислови стосовно історичних осіб («Володимир Мономах – людина і політик», ін). У програмі з історії України для 8 класу окремі аспекти були конкретизовані на зразок «Московсько-українська війна» (замість «російсько-українська війна»), ін. Новітню історію України (10, 11, 12 кл.) за програмою передбачалось вивчати три роки. Тут виокремлювалось три періоди: 1900–1920 рр.; 1921−1953 рр.; від 1953 р. і до сьогодення. Програма стала менш політизованою; вводились елементи історії буденності, вилучені окремі сюжети, що перегукувались з всесвітньою історією. Тема у 11 класі «Україна в Другій світовій війні» отримала назву «Велика Вітчизняна війна (1941–1945 рр.)».

В процесі вдосконалення всієї системи освіти в Україні виникла необхідність подолання суперечностей між вимогами держави і потребами учня;їх розв'язання потребувало нових підходів не тільки в організації змісту освіти, а й організації навчального процесу. Так у 2005 р. відповідно до

Концепції профільного навчання в старшій школі були видані програми для профільних класів загальноосвітніх навчальних закладів «Історія України. Всесвітня історія. Людина і суспільство. Основи філософії» [229]. Профільне навчання, як вид диференційованого навчання передбачав врахування освітніх потреб, нахилів та здібностей учнів і створення умов для навчання старшокласників відповідно до їх професійного самовизначення, що забезпечується за рахунок змін у цілях, змісті та структурі організації навчання. Напрями профілізації були визначені Концепцією профільного навчання в старшій школі (суспільно-гуманітарний, природничо-математичний. технологічний, художньо-естетичний, спортивний). Історичні дисципліни були включені до суспільно-гуманітарного освітнього напряму профілізації [267, 3–15]. Відповідно до «Програми для класів суспільно-гуманітарного профілю загальноосвітніх навчальних закладів. Історія України. Всесвітня історія» пропонувався такий розподіл годин: 10 клас новітня історія України (1914–1938 рр.) – 87 годин на рік, всесвітня історія новітній період (1914−1939 рр.) – 105 годин на рік; 11 клас новітня історія України (1939−2004 рр.) – 140 годин на рік, всесвітня історія (1939–2004 рр.) – 105 годин на рік [199, 32–73]. В пояснювальній записці зазначалось, що програми орієнтують учнів на поглиблене вивчення історії як навчальної дисципліни і могутнього чинника у формуванні національної свідомості та патріотизму [229, 32].

Наступними документами, які б мали вплинути на викладання шкільної історії, були проекти «Концепція викладання історії України в школі» (автори О. Удод, Н. Яковенко) [270, 8–16] та «Програми викладання історії України в школі» [270, 18–126], складені впродовж 2008–2009 рр. Періодизація української історії була зближена з періодизацією, якої дотримувалась програма курсів всесвітньої історії, поділяючись на стародавній, середньовічний, ранньомодерний і новий та новітній періоди. За класами періоди були розподілені так: 5-й клас – «Вступ до історії» (пропедевтичний

курс); 6-й клас – «Стародавня історія світу та України» (від найдавніших часів до падіння Західної Римської імперії); 7-й клас – «Історія України: Середні віки» (від Київської Русі до кінця XV ст.); 8-й клас – «Історія України: ранній новий час» (XVI–XVIII ст.); 9-й клас – «Історія України: XIX століття»; 10-й – «Історія України: 1900–1921 роки»; 11-й клас: «Історія України: 1921–1945 роки»; 12-й клас: «Історія України: 1945–2010 роки». Зміст і структура програм в кожному класі були повністю переглянуті, за виключенням програми 6 класу (програма цього курсу, де збігалися компетенції всесвітньої та археологічної історії України, не переглядалися). Відповідно навчальний час розподілявся так: 5-й клас – 35 год; 7-й клас – 35 год; 8-й клас – 52 год; 9-й клас – 52 год; 10-й клас – 35 год; 11-й клас – 35 год; 12-й клас – 70 год [270, 16]. Названі проекти не були реалізовані в освітньому просторі України, оскільки відповідно до Закону України «Про внесення змін до законодавчих актів з питань загальної середньої та дошкільної освіти, щодо організації навчально-виховного процесу» (06.07.2010 р.) відбулися зміни, пов’язані з переходом загальноосвітніх шкіл з 12-річного на 11-річний термін навчання [450].

Одночасно із впорядкуванням законодавчої бази галузі, складанням навчальних програм необхідно було створити нові підручники та іншу навчальну літературу для середньої школи. Проблема написання та видавництва підручників мали принципове значення, оскільки вони відігравали й відіграють важливу роль у функціонуванні шкільних освітніх систем [344, 39].

Якщо брати до уваги радянські підручники, то вони являли собою трактування історичних подій та фактів в «потрібному світлі» і не більше; в них були відсутні додаткові завдання, вправи, альтернативна інформація, документи, посилання на джерела інформації, що дозволяло б школярам самостійно вивчати те чи інше питання і дати йому власну оцінку. У радянські часи українські підручники з історії перебували в цілковитому

підпорядкуванні російської концепції, їхнє завдання полягало у вихованні імперської радянської людини – патріота великої держави [98, 4].

В школах радянської доби викладали «Історію СРСР і УРСР», згодом було замінено на «Історію СРСР»; історія України в шкільних програмах та підручниках була присутня формально [329, 3]. На багато років викладання історії УРСР фактично було припинено, не видавались підручники і посібники з історії України. Вчителі на власний розсуд, вирішували питання про те, як вивчати події пов'язані з історією України. Як відмічає О. Удод, «…кілька поколінь українців виросли і виховались на радянській історії, в якій не відводилось місце для вивчення історії України» [604, 2]. Тому розбудова незалежної Української держави вимагала формування в суспільстві, насамперед, серед молоді, нової історичної пам'яті. Її змістом мало стати положення, що українці – нація історична, знана і відома в Європі та світі сотні років [604, 2]. У зв'язку з цим постало відповідальне завдання створення підручників як з історії України, так і з всесвітньої історії, які б мали розвивати у підростаючого покоління національну гордість, національну самосвідомість і патріотизм [686, 7]. Їх змістове наповнення повинно було забезпечити належне засвоєння учнями навчально-історичної інформації (фактів, хронології, історичних осіб, подій з історії релігії, культури, термінів тощо); розуміння ними єдності історичного процесу в його багатоманітності; набуття вміння визначати історичні події, явища і процеси, що мали (мають) вирішальний вплив на цивілізаційно-культурний розвиток, здатності їх описувати, аналізувати, інтерпретувати, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки; уміння учнів зіставляти інтереси окремого індивіда з інтересами соціальних, національних та інших груп, суспільства й людства загалом. У такий спосіб отримані учнями історичні знання мали б сприяти взаєморозумінню між людьми з різними культурними, етнічними, мовними та релігійними традиціями [84, 10]. Визначальне завдання шкільних підручників з історії – сприяти сформуванню громадянської особистості, яка володіє

культурно-історичною пам’яттю і здатністю приймати себе й навколишній світ в історичному контексті [344, 39].

Іншими словами, їх головною метою, та історичної освіти загалом в нових умовах мала стати підготовка особистості, яка вміє, спираючись на знання основних фактів та закономірностей суспільного розвитку, аналізувати суспільні процеси, й на цій підставі приймати відповідальні рішення [565, 6]. Для досягнення такої мети потрібні були нові підручники з історії, які б відрізнялися від радянських, як за структурою так і змістовим наповненням.

У створенні шкільних навчальних посібників з історії та одночасному становленні змісту шкільної історичної освіти України можна виокремити чотири періоди: 1) 1991–1995 рр.; 2) 1996–2000 рр.; 3) 2001–2005 рр.; 4) 2006–2009 рр. Кожний цих періодів мав свої особливості щодо створення шкільних підручників з історії. Разом з тим варто зазначити, що впродовж

2006–2009 рр. продовжувалися процеси, котрі були пов’язані з вдосконаленням авторами змісту існуючих підручників та виданням нових шкільних підручників з історії.

З 1991/1992 навчального року в школах України розпочиналось викладання двох самостійних курсів історії України та всесвітньої історії. Це стало поштовхом до створення та апробації першого покоління вітчизняних підручників. Як зазначив І. Гирич, Україні – єдиній з усіх пострадянських республік, – «вдалося створити власні підручники з історії, підручники, що написані не “очима сусідів”, а з власного погляду, чим, власне, було вписано Україну як об’єкт історії в загальний світовий контекст» [105, 53].

Перші підручники з історії орієнтували учнів на здобуття історичних знань та формування громадянської позиції і патріотичних почуттів. З дидактичної точки зору в їх змістовому наповненні прослідковувався «монологічний спосіб спілкування: автор подає матеріал – учень засвоює» [29, 12]. Такий підхід обмежував учнів самостійно мислити, шукати відповіді на суперечливі запитання, спонукати учнів до критичних роздумів. На думку

О. Дубаса щодо філософсько-історичних позицій українських підручників «нової генерації», то «… основним світоглядним принципом підручників з історії України є державницький підхід, підручники всесвітньої історії автори намагаються писати з позицій цивілізаційного (а не формаційного) підходу» [176, 119]. Варто зазначити, що автори підручників цього періоду переважно дотримувались структури і методичного супроводу, які були характерними для підручників радянських часів. Таке явище було природнім, оскільки шкільні підручники видавались у стислі терміни, мало того, вони були не пристосовані до навчальних програм. Разом з тим окремі автори (Ф. Турченко, П. Панченко, С. Тимченко [592; 593], І. Мішина, Л. Жарова, А. Міхеєва [331], В. Мисан [321], Г. Швидько [682]) намагались не лише створити модель нового українського підручника з історії а й модернізувати їх (шляхом вміщення в них документів, словників і сторичних термінів, додаткових текстів, запитань, тощо). На першому етапі написання підручників проявились певні проблеми. Це недостатній випуск кількості підручників, пов’язаний з їх високою собівартістю. Для мінімальної кількості підручників видавництву «Освіта» на початку 1992 р. потрібна була термінова державна дотація у розмірі 105 мільйонів карбованців [386, 1] (виходом з такого становища стала поява своєрідного виду посібників з історії – зошитів-конспектів [31, 16]). Інформаційне наповнення підручників відбувалось за «старими традиціями» (на думку В. Їлге, позиція українських авторів набуває форм диктату, запрограмований наперед авторитет текстів підручника тим самим перевищує розумну межу і здатність учня до самостійної постановки критичних питань [233, 107]). Спостерігалася інформаційна перевантаженість та надмірна складність викладу матеріалу; більшість підручників були позбавлені ілюстрацій, методичного апарату тощо; допускались прикрі помилки в хронологічних таблицях, вміщених у підручниках із всесвітньої історії для 10–11 класів.

У 1991 р. у розпорядженні середніх шкіл для навчання історії України було 3 підручники з історії України та 12 підручників з всесвітньої історії [212, 182]. Упродовж 1991–1995 рр. поступово кількість видань підручників збільшувався. Так у 1995 р. було видано 23 підручники з історії України та 10 підручників з всесвітньої історії [212, 183].

Таким чином, 1991–1995 рр. – це період запровадження історії України як самостійного курсу, випуск перших підручників з історії України та всесвітньої історії, які ґрунтувались на предметно-орієнтованій парадигмі освіти [250; 289; 293; 535; 679; 1; 177; 305; 308; 592; 593; 523; 607]. У методологічному сенсі це був період перегляду версій і оцінок, прийнятих у радянській історіографії. Одночасно відбувалося вдосконалення навчальних програм з історії та спроба створити концепцію шкільної історичної освіти України, орієнтованої на можливість розкрити розвиток суспільства як по вертикалі, «так і на наступність, і внутрішнє розмаїття країн та цивілізацій тієї чи іншої епохи на “горизонтальному” зрізі історії» [312, 2].

Період 1996–2000 рр. – це час формування змісту курсів історії України та всесвітньої історії за новими схемами, відхід від формаційного підходу як єдино правильного та спроби впровадити цивілізаційний підхід. У 1996 р. була складена нова навчальна програма з історії України (5–11 класи) та всесвітньої історії (6–11 класи), кожна з яких мала свою пояснювальну записку [515]. Оскільки структура програми з історії України була значно змінена, то виникла потреба у створенні другого покоління підручників, виданні інших навчальних посібників та методичних комплексів (робочих зошитів для учнів, хрестоматій, атласів, дидактичних матеріалів для вчителів, тощо). Підручники цього періоду змінились в основному у двох аспектах – методологічному та методичному [213, 133], та були орієнтовані на розвиток відповідних навчальних компетентностей учнів. Характерними рисами цього періоду було: значне збільшення підручників і посібників з історії (40 підручників та посібників з історії, рекомендованих Міністерством освіти

і науки України, що становило в середньому 3,3 підручника на один навчальний курс [35, 32]); поява альтернативних підручників; створення методичних комплексів. Суттєвим моментом цього періоду є виникнення нової проблеми – визначення межі між бажанням автора висловити власну позицію щодо того чи іншого явища, події, діяча й обов'язком бути максимально об'єктивним та неупередженим, чого потребує сама навчальна література [399, 14].

У 2000 р. для загальноосвітніх шкіл існувало 78 підручників з історії України, 35 – з всесвітньої історії (нові та перевидані підручник рекомендовані МОН України, альтернативні підручники) [212, 184]. Як видно, «проблему створення національного підручника з історії було розв'язано. Активному процесу творення підручників сприяла також поява ряду видавництв різних форм власності, що почали спеціалізуватися на видавництві навчальної літератури» [214, 27].

Упродовж 2001–2005 рр. провідну роль відіграє відповідна організація освітнього процесу державою, відбувається створення нових схем і підходів у формуванні змісту шкільної історичної освіти. В цей період розробляються нові проекти концепції шкільної історичної освіти; приймається Національна доктрина розвитку освіти в Україні XXI століття; затверджується Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти; апробується 12-бальна шкала оцінювання та система тематичного оцінювання; залучаються до наукового обігу нові документи; продовжується процес ліквідації «білих плям» в історії; прослідковується нове трактування історичних подій та явищ. Все це зумовило в 2001 р. редагування навчальної програми з історії [513], відповідно до якої були видані шкільні підручники, що належать до третього покоління навчальних книг. Підручники цього періоду були значно логічніше та послідовніше побудовані і мали достатньо розгалужений методичний апарат, ширшу ілюстративну базу, переважно зорієнтовані на продуктивну діяльність учнів як під керівництвом учителя, так і самостійно.

У змістовому аспекті їх побудовано на ідеї державотворення. Одночасно автори пропонували різну інтерпретацію історичних подій та процесів [34, 47]. Разом з тим підручники цього періоду недостатньою мірою орієнтували учнів на пошук відмінностей авторської інтерпретації та реальних фактів [399, 16]. У підсумковому протоколі робочої наради з моніторингу підручників історії України для середніх шкіл (Конча-Заспа, 19–21 жовтня 2007 р.) науковці вказали на серйозні прогалини у проаналізованих 12 шкільних підручниках [686, 46]. Зокрема, було зазначено, що вони «не відповідають ні державному стандартові, ні сучасному станові історичної науки, ні потребам суспільства…»; «міфологізують походження українського народу…»; «у підручниках домінує політична та мілітарна історія», «недостатньо звернуто уваги на людський фактор»; «підручники тиражують “песимістичне” уявлення про Україну як простір з безперервним – від XIII до XX століття – “колоніальним статусом”, прищеплюючи комплекс меншовартості…»; «українське суспільство на сторінках підручників представлене не як мозаїка соціальних груп та прошарків…, а, як пригноблені низи…»; в підручниках повністю відсутні засади «поліетнічності, мультикультурності та поліконфесійності…»; «підручники спрямовані на механічне засвоєння знань, вони не подають навіть у старших класах різних точок зору на події та явища…»; трапляються «фактографічні помилки й ляпсуси» та «некоректне вживання окремих понять і термінів»; в підручниках присутня «пропагандистська риторика» [686, 43–44]. Варто зазначити, що з такими висловлюваннями не погоджується Ю. Мицик. Окремі зауваження критиків щодо проаналізованих підручників вчений намагається спростувати: «Автори підручників ніколи не ставили за мету поширювати песимістичний погляд на історію України. Вони подають чимало матеріалу про могутність Київської та Галицько-Волинської держави…», «це неправда і велика неправда, що, змальовуючи об’єктивну

картину тяжкого гніту іноземних держав щодо України… підручники можуть сформувати комплекс меншовартості» [329, 6].

Наступний етап (2006–2009 рр.) характерний тим, що поряд з існуючими підручниками видавались і нові, їх кількість з року в рік зростала. В зазначений період автори підручників з історії основну увагу приділяли 6−9 класам [680; 536; 281; 112; 557; 558; 113; 559]. Так у 2008/2009 навчальному році МОН України рекомендувало для використання у загальноосвітніх навчальних закладах з навчанням українською мовою для основної (5–9 кл.) і старшої (10–11 кл.) таку кількість навчальної та методичної літератури: з історії України – 18 підручників, 31 додатковий підручник та навчальний посібник, 21 методичний посібник для вчителів та учнів; з всесвітньої історії – 20 підручників, 14додаткових підручників та навчальних посібників, 16 методичних посібників для вчителів та учнів [384, 5–8].

В 2009 р. відповідно до навчальних програм 9 класу було видано за результатами конкурсу три підручники з історії України [522; 559; 591] і три підручники з всесвітньої історії [55; 113; 294]. Кожен підручник мав «своє обличчя» і відрізнявся один від одного, як за змістом так і за методичним апаратом, а також інноваційними елементами навчальної книги. Та все ж особливо складними для сприйняття та цілісного осмислення залишилися тексти підручників з історії України для 9 класу. Автори підручників перевантажели курс суспільно-політичним матеріалом, який зрештою учням у таких обсягах виявляється не цікавим.

Оцінюючи генерацію нових вітчизняних підручників О. Удод зазначив: «Підручники стали новими за змістом. І дуже приємно, стали й іншими за формою. Поліграфічне виконання якісніше і продуманіше. Сьогодні автори розкутіші, мають можливість експериментувати, виявляти свою творчість. Усі підручники у нас повно кольорові, насичені оригінальними і дидактично обґрунтованими ілюстраціями. Вони змінилися і за змістом, і за формою. Оновлений і науковий зміст, і методична система, дидактичний інструментарій.

Як правило, підручники зараз творяться на діалогічній основі, вони є інтерактивними» [605, 9]. Стосовно підручників з історії України,то науковець вважає, що вони є націотворчими, які безпосередньо впливають на процес становлення національної свідомості в учнів [605, 11].

Щодо коригування та доповнення змісту сучасних підручників з історії, то актуальними є рекомендації І. Гирича. Зокрема, вчений зазначає, що авторам навчальної літератури потрібно більше уваги приділяти: історії тих регіонів зарубіжних держав які відчували український вплив (російським, польським, австро-угорським); інтелектуальному життю України, яке варто розглядати в контексті головних світових течій суспільної думки XIX – першої половини XX ст.; висвітленню української політичної еміграції 1920−1980-х років в Європі і Північній Америці; повсякденній історії, історії побуту, гендерним проблемам; історії життя в Україні неукраїнських етносів: передусім росіян, поляків, угорців, румун та євреїв та ін. [98, 7].

Співзвучними з вище викладеними рекомендаціями науковця є пропозиції вчителів-практиків щодо покращення структури та змісту шкільних підручників з історії. Виклад матеріалу у навчальній літературі повинен відповідати віковим особливостям учнів, а підручник має бути цікавим для дитини; необхідно розвантажити програми та підручники від надмірної кількості фактів; параграфи сучасних підручників, які відведені на вивчення мілітарних тем, необхідно скоротити, натомість додати матеріал культурного спрямування українців, історії української церкви тощо; необхідно ширше показати еволюцію формування української нації та її еліти.

Таким чином, проблеми складання програм і написання вітчизняних шкільних підручників з історії впродовж 90-х років XX ст. – першого десятиліття XXI ст. залишалися досить важливими і актуальними як для української системи освіти загалом так і шкільної історичної освіти зокрема.

Автори навчальних програм та шкільних підручників намагалися у їх змісті об’єктивно висвітлювати всі історичні процеси та особливості культури людства, що є незалежними від чиєїсь політичної волі та бажань.

У навчальних програмах з історії (редакції: 1989 р., 1992 р., 1996 р., 1998 р., 2001 р., 2005 р.) були закладені наступні пріоритети: вивчення історії України; вивчення історії ХХ ст.; вивчення історії сусідніх країн, що мали історично обумовлені зв’язки з Україною; формування в учнів історичних знань та розвиток історичного мислення; виховання в учнів патріотичних рис громадянина України і взаєморозуміння між народами на основі особистісного усвідомлення досвіду історії.

За час існування України, як самостійної держави, в навчальні програми вносились зміни стосовно кількості годин як на вивчення самих історичних дисциплін («Історія України» та «Всесвітня історія»), так і на вивчення окремих розділів і тем; структури та їх змістового наповнення. У змінах, що відбувалися у програмових документах та у викладанні суспільних дисциплін, значною мірою відбивалися суперечності українського суспільства, що переживало перехідний період розвитку (1990-і рр. – початок ХХІ ст.) [404, 8]. Разом з тим в навчальних програмах з історії чітко прослідковується ставлення їх авторів та державних інституцій до окремих історичних подій, фактів, а інколи історичних процесів в цілому, що обмежувало можливості учнів правдиво осмислювати хід історичного життя людства і отримувати з минулого уроки для майбутнього.

Із складенням навчальних програм з історії тісно пов’язані процеси написання та видавництва шкільних підручників. Процеси створення вітчизняних підручників з історії для середньої школи відбувалися у декілька етапів (1991–1995 рр.; 1996–2000 рр.; 2001–2005 рр.; 2006–2009 рр.), і вони були спричинені об’єктивними чинниками: створенням незалежної держави; побудовою національної системи освіти; потребою українського суспільства у відновленні історичної пам’яті; запровадженням двох самостійних

навчальних курсів – «Історія України» та «Всесвітня історія» та ін. Тому в період пошуку шляхів побудови нової національної системи освіти перед державою постало дуже відповідальне завдання – створення підручників для загальноосвітньої школи, особливо це стосувалось шкільної історії.

Попередні шкільні підручники з історії (видані у період існування СРСР) мали суттєві недоліки, як в методологічному, так і в методичному аспектах. Навчальна література цього періоду формувала в учнів комуністичний світогляд та радянський патріотизм. З огляду на це, українські підручники повинні були орієнтуватись на:демократичні цінності та пріоритети громадянського суспільства; розгляд історичних подій у загальнонаціональному, загальноєвропейському та світовому контекстах; діалогову форму спілкування автора з читачами; полісуб'єктивність змісту, яка реалізується в максимально об'єктивному відборі фактів і їх викладенні, висвітленні різних поглядів та інтерпретацій, різноманітності документів і дидактичних матеріалів, творчому та проблемному характері пізнавальних завдань [409, 131].

Принципово важливе значення має політика держави у галузі шкільної історичної освіти, яка повинна бути спрямована на толерантне і об'єктивне висвітлення історії України, створення для навчання якісно нових підручників та методичних посібників для загальноосвітньої школи з врахуванням критичних зауважень науковців, вчителів, громадськості та відповідних зарубіжних напрацювань.

Помітний вплив на оновлення впродовж 1991–2009 рр. шкільної історичної освіти в контексті здійснення Україною політики у цій галузі, зокрема, стосовно удосконалення шкільних підручників та посібників з історії, мали дослідження низки вітчизняних істориків-науковців та освітян-практиків. До їх числа належить насамперед Н. Яковенко – видатний український історик, доктор історичних наук, професор кафедри історії Національного університету «Києво-Могилянська академія» [696]. Вона – автор понад трьохсот наукових праць про соціокультурну історію України

XVI–XVII ст., а також політичні, просторові й ціннісні уявлення жителів середньовіччя, їхні життєві стратегії, релігійну свідомість і творчу адаптацію західних взірців шкільництва та писемництва. Серед досліджень Н. Яковенко, що стосуються тотального переосмислення природи історичної науки, суцільної проблематизації її предмету та розвитку критичного мислення, варто виокремити працю «Вступ до історії» [690]. Авторка певну увагу відводить виникненню історії як науки та розвитку історичних поглядів від античності до наших днів. З огляду на те, що за роки незалежності в Україні сформувалась атмосфера зацікавленості власною історією, вона дає практичні поради викладачам, студентам, історикам-початківцям, науковцям різних галузей гуманістики, а також широкому читацькому загалові шанувальникам минулого щодо розв'язання освітніх і спеціально методологічних завдань в історичній науці.

Н. Яковенко у роботі «Одна Кліо, дві історії» ділиться роздумами стосовно потреби розподілу сфер («розщеплення жанрів») двох історій – дидактичної (підручникової) і дослідницької, оскільки кожна з них має свою мету та завдання [693]. Проте, на думку авторки, таке «розщеплення» завжди матиме дуже відносний характер, залишатиметься складним завданням для практичної реалізації.

У монографії «Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст.» дослідниця акцентує увагу не лише на різних аспектах історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст., а й на стереотипних кліше, що відображені в шкільних підручниках з історії України стосовно Польщі та поляків. Авторка проаналізувала апробовані МОН України та науково-методичними радами різних освітніх структур 14 підручників і посібників, які були видані у 1997–1998 рр. і виявила в них надмірну агресивність до поляків як нації. З огляду на це вона рекомендувала в шкільних підручниках показувати примирливе ставлення до церковної унії як спроби діалогу православних і католиків, спокійну, а не істеричну оцінку Люблінської унії,

визнання за Польщею ролі моста між Україною і «справжнім Заходом» – терену, через який в Україну проникали ідеї гуманізму та реформації. Н. Яковенко зазначила, що останній сюжет поки що належить до рідкісних і покликаний радше доводити «західність» української культури. Вона висловилась також за визнання права на існування в давньому українському письменстві латино- і польськомовної спадщини, створеної авторами різної конфесійної належності» [695].

Н. Яковенко, як учасниця Робочої наради з моніторингу підручників історії України (1997 р.) зауважила, що більшість шкільних підручників представляють соціальний портрет українського суспільства як «громаду в сіряках», тобто історія України перетворюється на історію українських низів. Вона вважає, що в підручниках необхідно вміщувати інформацію про альтернативні поведінкові стратегії визначних історичних особистостей стосовно тих чи інших подій; приділяти увагу «олюдненню історії», яка пов'язана з відкритістю до зовнішнього світу – на циркуляцію побутових навичок, ідей та світоглядних, освітніх чи мистецьких вартостей поміж представниками різних спільнот; прищеплювати учням навички самостійного критичного мислення [686, 10]. Підручники з історії мають бути цікавими і адаптованими до вікових особливостей дітей. У підручниках для молодших школярів необхідно використовувати легенди, а для старшокласників поступово вводити абстрактні поняття. Дослідниця рекомендує вчителям подавати історію так, щоб дитина, читаючи її, розуміла її та пишалася своєю країною. Завданням сучасного підручника є виховання людини, лояльної до свого соціуму, здатної жити в ньому, уникаючи ксенофобських та асоціальних уявлень як щодо співгромадян, так і сусідів. Шкільний підручник з історії повинен стати антропоцентричним [689].

Значний вплив на розвиток шкільної історичної освіти 1991–2009 рр. мали дослідження доктора історичних наук, професора, директора Інституту історії України НАН України В. Смолія. Серед пріоритетів наукової

діяльності вченого – проблеми історії українського козацтва, національно-визвольних змагань українського народу, формування його суспільної свідомості, становлення як нації та самобутнього розвитку його культури, перебігу державотворчого процесу в Україні у XVII–XVIII ст., міждержавні відносини у Центрально-Східній Європі раннього Нового часу та місця й ролі в них українського фактора.

Як автор та член редколегій, В. Смолій брав участь у написанні фундаментальних колективних працях [230, 231], виступив ініціатором створення п'ятнадцятитомної серії «Україна крізь віки» [613–627], що у 2001 р. відзначена Державною премією України в галузі науки і техніки.

В. Смолій є автором близько 800 наукових праць, зокрема, низки підручників для вищих навчальних закладів та шкіл У підручнику з історії України для 7 класу на високому науковому рівні, з урахуванням загальноєвропейських тенденцій, міститься системний виклад історії українського народу доби середньовіччя. В ньому по-новому висвітлено особливості та еволюцію його суспільно-політичного, господарського і духовного життя, вірування та культурно-побутові традиції [540]. Чільне місце в науковому доробку В. Смолія посідають також роботи методологічного характеру [541].

Для шкільної історичної освіти актуальними були й залишаються дослідження історика та публіциста, доктора історичних наук, професора І. Гирича. Науковець є фахівцем з проблем історії культури та політичної думки, джерелознавства, передусім епістології та історіографії. Він – автором понад 400 опублікованих статей, рецензій в галузі досліджень націєтворчих процесів в Наддніпрянській Україні XIX – початку XX ст., загальнотеоретичних проблем розвитку українського національного руху, наукової спадщини М. Грушевського, В. Липинського, В. Антоновича, С. Єфремова тощо.

Особливої уваги заслуговують статті І. Гирича за 2000–2009 рр., що стосуються проблем концептуального і змістового наповнення шкільних підручників з історії України. Вчений далекий від думки про їх ідеальність. Він вважає, що їх варто наполегливо й ретельно переробляти. І. Гирич виокремив низку недоліків цих підручників: основна увага тут зосереджена на негативі історичних подій, який накопичувався століттями; їм властивий однобічний показ історичних подій і фактів, які є виграшними з української точки зору; монологічність, відсутність діалогічного підходу; намагання контексти і розуміння історичних явищ властиві межі XX–XXI ст., переносити на часи на часи середньовічної і ранньомодерної доби; представлення історії України як історії лише українського етносу; відсутність відображення багатокультурності і поліконфесійності суспільства; вкрай скромне місце відведене матеріалові з повсякденної історії; наголос на механістичному уявленні про історію, як зосередженні лише дат, фактах, прізвищ; відсутність проблемно-тематичних блоків, які б роз'яснювали дії, вчинки людей, ін. [95, 118–122].

І. Гирич на сторінках збірника статей «Історія України нового часу в сучасній шкільній освіті» порушив актуальні питання, пов'язані зі створенням популярної української історії та викладання історії України у загальноосвітніх навчальних закладах [94]. У книзі «Концептуальні проблеми історії України» вчений звернув увагу на значущість подій національної історії XIX ст. для вирішення українського питання, роль об'єктивного їх висвітлення для формування історичної пам'яті в учнівської молоді доби незалежності [95].

1996 р. ознаменувався виходом у світ посібника для учнів, студентів, вчителів під назвою «Нариси історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст.» [130]. Його автор – доктор історичних наук, професор Я. Грицак. В посібнику подана нова концепція української історії модерної доби, що відобразила властиві для першої половини 1990-х рр.

досягнення вітчизняної та світової історичної науки. Автор переконливо довів фактами, як українцям вдалося перетворитися на модерну націю у винятково несприятливих обставинах. Він підкреслив, особливість (нормальність) української історії полягає в тому, що всі її складнощі (хвороби) не є смертельними, вони є скоріше хворобами росту національного організму [130, 3].

Я. Грицак в статті, вміщеній у книзі «Українська історична дидактика. Міжнародний діалог (фахівці різних країн про сучасні українські підручники з історії)» порушив злободенне для українського суспільства питання про те, якою має бути історія України після 1991 р. [131]. Відповідь він звів до короткої й простої формули: це має бути ревізія національної історії. Стосовно концепцій, що їх покликана утвердити українська історична наука то, як зауважив Я. Грицак, перша за все вона повинна переглянути саме поняття, чим сьогодні є українська нація [131, 72–73]. Він висловив переконання, що історія повинна дати молодій людині уяву про той спосіб, у який вона пов’язана зі своїм суспільством і його минулим, і які можливі наслідки з цього випливають. Дослідник зазначив, що в перші роки незалежності України шкільні підручники з історії України та з всесвітньої історії в змістовому наповненні були низької якості. Тому багато учнів, якби мали вільний вибір, воліли б не вчитися за цими підручниками [131, 65].

До числа вітчизняних істориків-науковців, яким були й залишаються небайдужими національна шкільна історична освіта, зміст чинних підручників та посібників, належить й доктор історичних наук, професор Львівського національного університету імені Івана Франка Л. Зашкільняк. Він досліджує питання нової і новітньої історію Польщі, проблеми українсько-польських відносин, українську та зарубіжну історіографію XIX−XX ст., міжслов’янські зв’язки, теоретичні проблеми історичної науки. Л. Зашкільняк є автором майже 300 наукових і науково-популярних праць, в тому числі навчального посібника «Вступ до методології історії» [205]. Тут

дослідник подав матеріал щодо сучасних теоретичних підходів до розуміння історії, шляхів і способів наукового пізнання минулого, формування науково-історичних знань та їх ролі в житті суспільства.

На запитання «Якої історії (історичних знань) потребує сучасна шкільна історична освіта?» Л. Зашкільняк дав конкретні відповіді: «шкільна історія має бути пізнавальною, такою, що давала би учневі уявлення про історію розвитку людини і людських спільнот»; «в інтерпретаціях минулого та в донесенні його через історичні знання до учнівської аудиторії необхідно поставити на перший план проблеми свідомості – колективної та індивідуальної – відповідної епохи і країни»; «прищеплення учневі розуміння й поваги до “іншого” та “інакшого”, це стосується власної спільноти, так і членів інших спільнот»; при структуруванні тексту шкільних підручників необхідно дотримуватись єдиного і синхронного викладу проблематики світової та національної історії; навчальна «програма має бути дуже загальною, містячи окреслення методологічних принципів викладання історії та назви обов’язкових тем»; «історія України повинна конче стати історією України як території, де формувалась й функціонувала не тільки українська нація, а й інші національні спільноти» [204, 101–103].

Аналізуючи низку підручників з історії України [305; 592; 593], Л. Зашкільняк узагальнив притаманні їм, на його думку, хиби. Науковець зазначив, що автори підручників дотримуються моделі «виховної історії»; приписують мало не сучасну свідомість мешканцям українських земель від найдавніших часів; постійно оперують терміном «Україна», «українці», «український», хоча для середньовіччя, раннього нового часу такі терміни мали передусім географічно-територіальне, а не національне означення; ідеалізують козацтво як особливу верству, риси якої безпідставно перенесено на весь український народ, який названо «козацьким народом»; недостатньо приділяють уваги повсякденному життю українського населення, а також існуванню і діяльності багатьох неукраїнських етнічних груп, їх взаємин з

українцями; ідеалізують, а інколи замовчують факти і явища як є найбільш «чутливими» для суспільства (існування партизанського та націоналістичного рухів Опору під час Другої світової війни, створення дивізії «Галичина», ін.) [204, 103–106].

Л. Зашкільняк підкреслив, що зміни в історичній освіті, котрі торкаються питань національної безпеки, неможливі без цілеспрямованої історичної політики, скерованої на позитивні зміни в усій історичній інфраструктурі України. До проведення таких реформ необхідно залучати вітчизняних і зарубіжних фахівців, оскільки іншого шляху немає [204, 107].

Питань оновлення шкільної історичної освіти торкнувся й доктор історичних наук, професор Інституту історії України НАН України, завідувач Центру досліджень історії Київської Русі О. Толочко (співавтор третього тому ґрунтовного видання «Україна крізь віки: Київська Русь») [616]. Вчений висловив думку, що шкільна історія повинна бути більш антропологізованою, ніж героїзованою. З огляду на це вона набуде іншого формату викладу, принципово іншу концепцію подачі матеріалу. Науковець зауважив, що у вітчизняних підручниках більше всього представлена соціальна боротьба за політичні права українців та історія державотворення. Між тим шкільна історія тільки виграє, якщо перетвориться на історію людського досвіду – не завжди залежного від розвитку національних ідей [677].

Низку злободенних питань, що стосуються шкільних підручників та посібників з історії, порушила у власних працях кандидат історичних наук, доцент, нинішній завідувач кафедри всесвітньої історії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки О. Карліна. Основними напрямками її наукових досліджень були й залишаються історія середньовіччя, соціальне життя України XIX ст., минуле волинських міст його першої половини.

Дослідниця висловлюється, що при відборі та викладанні матеріалу в шкільному курсі історії середніх віків має забезпечуватись розуміння учнями

становища людини в середньовічному суспільстві. О. Карліна наголосила, що у підручнику з історії середніх віків необхідно: детальніше розкривати основні риси економічного і соціального розвитку різних країн і регіонів, давати розгорнуту характеристику їх різним соціальним групам (феодальна знать, селяни, городяни), звернути увагу на пояснення соціальної, господарської та культурної ролі середньовічного міста, у житті середньовічного суспільства, ін. [242, 46]. Як автор підручника «Історія середніх віків», для 7 класу [241] О. Карліна переконана – шкільний підручник має відображати стан сучасної історичної науки, яка з кожним днем розширює діапазон власних досліджень, удосконалює пізнавальний інструментарій та стає траснаціональною [242, 46].

Проблеми шкільної історичної освіти України періоду незалежності стали предметом дослідження В. Мисана, заслуженого вчителя України, кандидата педагогічних наук, доцента кафедри історії Міжнародного економіко-гуманітарного університету імені академіка Степана Дем'янчука (м. Рівне). В його науковому доробку понад 100 наукових, навчально-методичних праць, серед них шкільні підручники для 5 класу – «Оповідання з історії України та рідного краю» (1995, 1997, 1998, 2001, 2003) [321]. В опублікованих статтях В. Мисан звертає увагу на шкільну історію яка формує особистість і яка залишається базовою дисципліною в історичній освіті молоді [320; 319; 323]. Як освітянин-практик надає методичні поради вчителям та рекомендації авторам шкільних підручників з історії. Зокрема, він акцентує увагу на тому, що у змісті сучасного підручника з історії повинна бути присутність багатоперспективність (представлення різних точок зору на події, явища, процеси) та полікультурність [317; 318; 322].

Своєрідний підсумок про роль сучасних підручників з історії в навчальному процесі загальноосвітньої школи зробила О. Кожем'яка, вчитель історії ліцею № 12 з Донецька. Зокрема, вона зауважила, що сьогоднішній стан підручників не можна оцінити однозначно: з одного боку,

існує достатній вибір підручників як з історії України, так і всесвітньої історії для 5–11 класів, а з іншого – майже всі вони мають недоліки і вимагають доопрацювання. На думку вчителя такими недоліками є відсутність міжпредметної інтеграції та міждисциплінарного підходу; присутність авторського суб'єктивізму і неточностей; не адаптація тексту підручників до вікових особливостей та рівня розвитку учнів; показ історичного минулого України з націоналістичної точки зору, представлення його як постійної боротьби, за якою непомітною залишається людина і її повсякденним життям; перевантаження фактами, термінами, поняттями, датами, прізвищами; подання матеріалу з всесвітньої історії з позицій євроцентризму, тоді як народи і держави інших континентів залишаються поза увагою, ін. О. Кожем'яка вважає, що чи не найголовнішою причиною недосконалості підручників з історії є відсутність єдиної національної концепції розвитку історичної науки [252, 7–8].

Таким чином, завдяки дослідженням вищезгаданих й інших представників академічної науки, вишів, освітян-практиків з педагогічного середовища у 1991–2009 рр. відбулося удосконалення шкільних підручників та навчальних посібників як вагомого компонента оновлення змісту та викладання курсів історії у загальноосвітніх навчальних закладах.

3.2. Сприйняття громадськістю нових підходів до викладання історії

На початку 1990-х рр. шкільна історична освіта зазнала суттєвих структурних змін. В загальноосвітніх школах України почали вивчати «Історію України» та «Всесвітню історію», як самостійні курси. Розвиток суспільно-політичних процесів в Україні об'єктивно диктував необхідність розуміння всіма громадянами правдивої, не сфальсифікованої історії українського народу. Це можливо було зробити завдяки застосуванню найголовніших дидактичних принципів вивчення і засвоєння історії – системності, безперервності і наступності, тобто спадкоємності історичної

освіти, яка охоплює всі сходинки формування історичної свідомості, починаючи від родинного виховання, дошкільного та шкільного навчання і закінчуючи вищою, післядипломною та самоосвітою.

Впродовж останнього десятиліття ХХ ст. українське суспільство почали хвилювати процеси, які були пов'язані з розвитком національної історичної освіти. Одночасно виникла низка запитань стосовно шкільної історичної освіти, які можна узагальнити таким чином: «Чи базується шкільна історія на найновіших надбаннях української і світової історичної науки, і чи ґрунтується на достовірних джерелах?», «Чи сповідує вона принципи правди, об'єктивності та доказовості?», «Чи послуговується якісними, фахово підготовленими підручниками та навчальними посібниками?», «Як забезпечується високоосвіченими та висококваліфікованими спеціалістами в галузі історії?», «Чи потрібно вивчати та переосмислювати свою історію?», «Чи потрібно переписувати історію?», «Як навчати учнів на уроках історії?» та ін.

Аналіз періодичних видань та інших друкованих джерел останнього десятиріччя ХХ ст. засвідчує, що найбільше подібні питання турбували вчених, вчителів, письменників, журналістів, батьків та учнів. В публікаціях цього періоду були викладені їх погляди, роздуми стосовно історичних подій, фактів, а також їх ставлення до історії як навчальної дисципліни в школі. Так, головний редактор журналу «Сучасність», професор із США, українець за походженням Т. Гунчак в опублікованому у газеті «Освіта» (листопад 1991 р.) інтерв'ю відмітив, що «історію треба переосмислювати. Кожна генерація це повинна робити. Історія – календар. Своє розуміння подій я прагну донести… Історія завжди дає уроки. Це слід пам'ятати. Але, щоб аналізувати події, їх треба вивчати. Із знанням історії свого народу і світової легше приймати розумні рішення» [310, 2].

Науковий співробітник Інституту суспільних наук АН УРСР (нині Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України) Ю. Зайцев

зауважив «…жодне суспільство не може існувати без власної історії. Без відповідного ставлення до історичного знання людина не може бути творцем своєї долі. Завдання яке стоїть для учених-істориків: про минуле для майбутнього, відновити історичну правду» [310, 2]. З такими висловами науковців важко не погодитись, оскільки вивчаючи історію, а значить вивчаємо минуле, пізнаємо сучасне і розумом осягаємо майбутнє.

На важливості історії в суспільстві акцентували увагу І. Михальчишин (працівник Національного музею історії України) та А. Фещенко (викладач Київського індустріально-педагогічного коледжу) в статті, що була вміщена в журналі «Рідна школа» (1998 р.). Зокрема вони зауважили: «Сьогодні нашій країні, її громадянам необхідно мати історичну культуру. І де, як не в школі, в навчальному курсі історії можна започаткувати оформлення такої культури? Звернення до історії, її вивчення – це не просто просвітництво. Необхідно пам’ятати, що історія завжди виходить на складні, часом гострі політичні, правові, національні та інші проблеми. Без належної культури історичного мислення можна легко заблукати» [328, 29].

Свою точку зору, що стосувалася змін загальної (шкільної) історичної освіти які відбулися в перші роки незалежної України виклав на шпальтах журналу (1999 р.) методист кабінету змісту освіти Львівського обласного науково-методичного інституту Р. Пастушенко. Він, зокрема визначив характерні риси, що набула шкільна історична освіта в цей період: «втрата сенсу вивчення історії і, відповідно, переорієнтація навчальної діяльності на кількісні показники – історичний фактаж та визначену інтерпретацію історичного процесу; орієнтація на відтворення традиційних для існуючого суспільства (пострадянського) моделей мислення, поведінки й відносин; відірваність значної частини історичного матеріалу, що пропонується для вивчення, від реальних потреб та інтересів духовно зростаючої особистості; не прогнозовані й неминучі викривлення в інформаційному забезпеченні суб’єктів навчального процесу внаслідок присутності «навчального

посередника» (для вчителя – автора програми і підручника, для учня – автора підручника і вчителя); еклектика в інтерпретації історичного процесу; невідповідність в організації навчальної діяльності з історії віковим особливостям учнів, психології дитини та підлітка; недосконаліть, примітивність (а той відсутність) у багатьох навчальних текстах та навчальному процесі власне методики навчання історії; численні розбіжності у трактуванні вимог до результатів діяльності вчителя та учнів.» [377, 4]. Зрозуміло, що такі негативні риси були закономірним явищем в цей період, оскільки держава будувала нову освітню систему відповідно до вимог часу та потреб українського суспільства.

Впродовж 1991–2009 рр. у фахових виданнях – «Історія в школах України» (науково-методичний журнал заснований за сприяння МОН України, АПН України та видавництва «Педагогічна преса» у 1995 р.), газеті «Історія України» (заснована за сприяння МОН України у 1996 р.), науково-методичному журналі «Історія та правознавство» (заснований за сприяння МОН України у 2003 р.) для вчителів історії були запровадженні тематичні рубрики: «Суспільствознавча освіта: зміст, форми, методи», «Офіційна інформація», «Методика, практика, досвід», «Наука вчителю», «Обговорюємо разом», «Професійна майстерня», «Книжкова полиця вчителю» та інші, в яких були вміщені публікації, що стосувались широкого кола проблем шкільної історії. В обговоренні актуальних питань що стосувались суспільствознавчих дисциплін приймали участь науковці, вчителі-практики, журналісти як з України, так із зарубіжних країн. Предметом обговорення і критики представників громадськості були питання дотримання об’єктивності при викладанні історії, оновлення змісту її курсів, створення та належного забезпечення шкіл підручниками й посібниками, впровадження у навчальний процес нових педагогічних технологій, ін.

З огляду на те, що в радянські часи неналежна увага приділялась українській історії, традиціям, звичаям, в січні 1991 р. в педагогічній газеті

«Освіта» було опубліковано «Звернення до педагогічних та учнівських колективів, закладів народної освіти, до педагогів, батьків і вихователів, до всієї громади» . Автори звернення – А. Авдієвський, голова Всеукраїнської спілки музичних діячів імені М. Леонтовича, народний артист СРСР; І. Первушевська, директор Рівненського Палацу дітей та молоді, заслужений працівник освіти УРСР; В. Прядка, голова Спілки майстрів народного мистецтва України, секретар правління Спілки художників України; М. Сингаївський, заступник голови Республіканської ради руху учнівської молоді України за збереження традицій, звичаїв, обрядів «Моя земля – земля моїх батьків», поет; В. Скуратівський, голова секції народознавства при Республіканській асоціації українознавців, письменник; Д. Чередниченко, письменник – зазначили необхідність вивчення історії, а також відродження забутих роками «традицій, звичаїв обрядів нашого народу, що всіма барвами втілені в історії, культурі, художніх ремеслах, у народному побуті, світобаченні й світосприйнятті». «Відродити – значить оновити й доповнити їх сучасним змістом. Подивитись на минуле очима нашої пам’яті» [206, 1].

Такий вислів був досить актуальним на той час, оскільки, щоб відтворити історичну пам’ять в сучасних поколіннях, необхідно було вивчати і переосмислювати історію в школі, для цього потрібні були нові підручники та інші навчальні посібники.

Коштів на друк та видавництво шкільних підручників в 1991/1992 навчальному році катастрофічно не вистачало. Зрозуміло, що це питання хвилювало не лише учасників навчально-виховного процесу – учнів, батьків, вчителів, а й усіх тих, хто розумів цю проблему. Так у лютому 1992 р. свою стурбованість стосовно такої ситуації висловили у зверненні до Президента України Л. Кравчука редактори таких видань, як «Освіта» (І. Лубченко), «Дошкільне виховання» (Т. Журбицька), «Початкова школа» (А. Лук’янець), «Рідна школа» (М. Василькова), «Українська мова і література» (О. Аврамчук), «Русский язык и литература в средних учебных

заведениях Украины» (І. Ненько). Зокрема, було зазначено: «Як Президент незалежної України Ви змогли б зарадити біді, заложниками якої стали 11 мільйонів дітей нашої молодої держави. Від мудрості Вашого рішення залежить, чи отримають вони бодай у наступному році читанки й українські абетки, підручники з історії України й української літератури та мови, десятки навчальних книжок, інших найменувань, чи триватиме виховний процес в освітніх закладах нашої держави, оскільки педагогам немає за чим навчати дітей. Причина критичного стану українського шкільництва одна… не знаходиться коштів. І ситуація така, що єдине в Україні педагогічне видавництво «Освіта» стоїть на порозі банкрутства» [502, 1].

Представники інтелігенції підкреслювали, що «…наша національна школа після здобуття Україною незалежності зіткнулася з гострою нестачею підручників, посібників, методичних матеріалів. Стало очевидним: викладати історію так, як раніше неможливо, але як ? Найбільш винахідливі вчителі почали використовувати матеріали періодичної преси – в основному «викривального», «розвінчувального» спрямування. Звичайно, такі уроки були однобічними і віддзеркалювали лише той факт, що теорія, методика і практика навчального процесу з історії не встигають за динамічними змінами, які відбуваються в житті країни. Тож відсутність власної навчальної літератури – одна з найперших проблем молодої держави в галузі освіти. Вона ж стала найголовнішою і для видавців» [214, 26].

Слід зауважити, що з початку 1990-х рр. в суспільстві спостерігався значний інтерес до історичного змісту нових підручників, а також до їх педагогічних і дидактико-методичних аспектів. Проблеми якісного підручника історії в цей період стали важливим предметом обговорення і критики представників педагогічної громадськості, науковців, політиків і видавців.

Так, С. Кульчицький у статті «Історія Батьківщини в шкільних підручниках», яка була надрукована серпні 2002 р. в газеті «Дзеркало тижня», торкається проблем шкільних підручників з вітчизняної історії, а

також ділиться своїми думками щодо напружених стосунків між Україною і Росією, які виникли на ґрунті «спільної історії» [288]. Зокрема, вчений зазначає, що «громадяни України сприймають підручники з вітчизняної історії як елемент державного процесу, нарівні з територіальними розмежуванням держав, недопущення подвійного громадянства і двох державних мов, утвердження національної символіки як державної» [288, 18]. Разом з тим автор статті наводить факти коли у суспільстві були і ті, які не погоджувались із новим викладом навчального матеріалу у шкільних підручниках з історії. Так, у травні 1996 р. народні депутати, у минулому викладач історії середньої школи в Горлівці Є. Красняков та доцент кафедри українознавства Миколаївського педінституту В. Кузьєв звернулися з офіційним запитом до керівників Верховної Ради та уряду, в якому вимагали вилучити шкільні підручники з історії для старшокласників. Тут зазначалось, що «…цілеспрямована брехня, перекручення історичних фактів, фальсифікації минулого України тяжким тягарем звалюються на плечі підростаючого покоління, деформують його свідомість» [288, 18].

Щоб з’ясувати ставлення вчителів до шкільних підручників з історії, силами обласних осередків Всеукраїнської асоціації викладачів історії та суспільствознавчих дисциплін «Нова Доба» впродовж січня–лютого 2003 року було проведено вибіркове опитування педагогів (236 респондентів) в 11 регіонах України [76]. У ході опитування з’ясувався широкий спектр питань – від оцінки вчителями сучасних підручників, визначення критеріїв якісного підручника до з’ясування проблем викладання історії в школі. За результатами опитування вчителів, недоліками підручників з історії в зазначений період були: брак ілюстрацій, таблиць, діаграм, графіків, карт; перевантаження змісту; недосконалий дизайн; академічний стиль викладу; недосконале методичне забезпечення; однобічне висвітлення матеріалу, відсутність альтернатив; відсутність синхронності подій національної та світової історії; відсутність висновків та узагальнень; недостатність

джерельної бази; складність та однобокість завдань. Серед позитивних рис підручників з історії окремі вчителі назвали наступні: доступність і системність викладу матеріалу; наявність джерельної бази; відповідність діючій програмі; наявність аналізу та узагальнень; наявність запитань і завдань до теми; спрямованість завдань на формування умінь і навичок; наявність карт, фотоматеріалів.

У ході такого опитування вчителі не лише характеризували підручники, вони визначили критерії за якими аналізували матеріали шкільних підручників. На їх думку сучасний підручник з історії повинен відповідати наступним критеріям: доступність матеріалу; рівень методичного забезпечення; багатоаспектність; орієнтація на виховання загальнолюдських цінностей та громадських якостей; змістовність; зовнішня привабливість; неупередженість та об'єктивність викладу матеріалу; відповідність діючій програмі; науковість; документальне підкріплення інформації; наявність різноманітних джерел.

На запитання анкети – «Яким аспектам вивчення та викладання історії Ви надаєте перевагу?» – вчителі дали наступні відповіді: «Ролі людини в історії»; «Зображенню різних соціальних груп і прошарків»; «Побуту і щоденному життю»; «Темам культури і мистецтва»; «Темам історії рідного краю»; «Міжпредметним зв'язкам, інтеграції курсів»; «Цивілізаційному підходу»; «Вихованню громадянських якостей»; «Виробленню в учнів практичних умінь і навичок»; «Зв'язкам з сучасністю»; «Релігійним, етичним і філософським традиціям народів». З переліку відповідей видно, що вчителі у процесі викладання тем з курсів історія України та всесвітня історія не є прихильниками політичної та економічної історії, міжнародних відносин та зовнішньої політики. Вони звертають все більшу увагу на питання повсякденної історії. Оскільки така «жива» історія дозволяє побачити розвиток соціуму у взаємозв'язку поколінь, у живучості та активній ролі багатовікових традицій. Оволодіння знаннями про повсякденне життя людей

іншої історичної епохи дозволяє уникнути спрощеного, схематичного ставлення до минулого. Разом з тим специфічною рисою шкільної історії в перше десятиліття XXI ст. є безпосередній зв'язок історичного краєзнавства з подіями повсякденного життя в минулому. Дослідження історії повсякденності дають змогу висвітлити життя як соціальної групи, верстви, окремої сім'ї, так і всієї держави, цивілізації. Головний предмет вивчення історії повсякденності – повсякденне життя простих людей, зміни в їхньому житті і зміни в них самих, що відбуваються у часі і просторі. Історія повсякденності є стрижнем соціальної історії, оскільки розглядає життя людини як суб'єкта історичного процесу. Її вивчення створює можливості краще розуміти соціальні процеси, зміни у суспільстві різних країн світу.

Як зазначив Г. Баюк, вчитель історії загальноосвітньої школи I–III ступенів с. Забороль Луцького району Волинської області: «Треба віддати належне шкільній історичній освіті й шкільному краєзнавству в тому розумінні, що саме у школах учні і вчителі вивчали історію воєнної пори, збирали документи, матеріали, спогади, світлини, оформляли музеї і музейні кімнати для збереження історичної пам'яті в межах малої батьківщини: району, міста, села» [54, 65].

У 2009 р. в коментарі до Інформаційного збірника Міністерства освіти і науки України було опубліковане інтерв'ю доктора історичних наук, професора, тодішнього директора Інституту інноваційних технологій та змісту освіти О. Удода. У розмові з кореспондентом вчений відповідав на поставлені запитання наступного змісту: «…що таке, на Вашу думку, підручник – у філософському, загальноісторичному, методико-педагогічному і, так би мовити, побутово-шкільному плані?», «Наскільки важливим, на Вашу думку, є загальнолюдський, виховний фактор підручника?», «За останні кілька років в Україні створена генерація нових вітчизняних підручників…, у чому їхня принципова відмінність від тих, за якими навчалися раніше…?», «Чи можна сьогодні говорити про особливості

національного підручникотворення?», «Наскільки сучасний підручник має бути традиційним?», «Як ви бачите перспективу розвитку сучасного вітчизняного підручника?» та ін. Відповідаючи на запитання, науковець зробив своєрідний підсумок такій нелегкій справі, як створення та видавництво шкільних підручників: «Очевидно, що Україна стала в центрі кожного вітчизняного підручника. Це стосується не лише українознавчих курсів – історії України, географії чи української літератури. Кожен з наших підручників має українознавчу складову, національне спрямування. І це нормально, це об'єктивно» [605, 11].

В липні 2000 р. Центром соціологічних та політичних досліджень і технологій «Соціополіс» було проведено всеукраїнське репрезентивне опитування громадян України (опитано 2200 респондентів). Запитання звучало так: «Які з нижче наведених очікувань українців, що пов'язувалися з незалежністю, справдилось найбільшою та найменшою мірою?». В запропонованому переліку було дев'ять проблемних положень. Серед них було запропоновано положення наступного змісту – «Процесу національного відродження українського народу, української мови, культури, історії». Цьому положенню віддали свої голоси: «найбільшою мірою» – 31 % (найвищий позитивний показник), «найменшою мірою» – 11 % опитаних (найнижчий незадовільний показник) [530, 1]. Такі результати опитування є підтвердженням того, що держава впродовж 1990-х рр. значну увагу звертала на відродження в Україні національної мови, культури та історії, з одного боку, з іншого те, що громадяни були не байдужими до культурно-політичних процесів які відбувалися в Україні.

За роки незалежності України серед населення значно зріс інтерес до відомих постатей та подій української історії. В грудні 2006 р. фірмою «Ukraine Sociology Service» та центром «Українське демократичне коло» під керівництвом О. Вишняка та І. Бекешкіної (за методикою М. Томенка) було проведено масштабне загальнонаціональне дослідження (вибірка –

5000 респондентів) [80, 33]. Його метою було, з'ясувати ставлення громадян України до 15 історичних постатей, пов'язаних з історією України: 1) дорадянський період (Б. Хмельницький, І. Мазепа, Петро І); 2) постаті часів Української Народної Республіки (М. Грушевський, П. Скоропадський, С. Петлюра); 3) постаті періоду Радянського Союзу (В. Ленін, Й. Сталін, М. Хрущов, Л. Брежнєв, М. Горбачов); 4) постаті національно-визвольного періоду (С. Бандера); постаті часів незалежності України (Л. Кравчук, В. Чорновіл, Л. Кучма) та 5 історичних подій: 1. В 1654 році після переяславської Ради Україна ввійшла під протекторат Російської держави – Україна возз'єдналась з Росією. Як Ви в цілому оцінюєте цю подію? 2. Як Ви в цілому оцінюєте Велику жовтневу соціалістичну революцію 1917 року? 3. Як Ви в цілому оцінюєте діяльність УПА – Української Повстанської Армії? 4. Як Ви оцінюєте весь період перебування України у складі СРСР? 5. А як Ви оцінюєте розпад Радянського Союзу? Всі перераховані постаті та історичні події вивчалися в шкільному курсі історії. Ставлення до них оцінювалось за п'ятибальною шкалою («дуже позитивно», «скоріше позитивно», «скоріше негативно», «дуже негативно», «не знаю такого», «важко сказати»).

Результати соціологічного опитування засвідчили, що з п'ятнадцяти історичних постатей, які були включені в опитування, 8 з них, громадяни України оцінили переважно позитивно (Б. Хмельницький – 70,2 %, Петро І – 60,2 %, В. Чорновіл та Л. Брежнєв – 52 %, М. Грушевський – 49,3 %, М. Хрущов – 44,3 %, І. Мазепа – 35,7 %, П. Скоропадський – 28,8 %), а 7 − негативно (Л. Кучма – 70,5 %, Й. Сталін – 58,7 %, Л. Кравчук – 57,1 %, М. Горбачов – 52,7 %, С. Бандера – 43,8 %, С. Петлюра – 41,9 %). Ставлення опитаних до постаті В. Леніна виявилось досить врівноваженим – 38,1 % позитивні оцінки та 39,7 % негативні оцінки. Гетьман П. Скоропадський став лідером за часткою тих, хто не знає такого діяча (25,0 %), поряд з цим 30,9 % опитаних відповіли, що їм важко оцінити діяльність цієї історичної особи [81, 170–171].

Досить цікавими є результати опитаних громадян України віком 18–29 років, щодо ставлення до вище згаданих історичних осіб. Оскільки така вікова група отримувала загальну середню освіту в період незалежності України, їх історична свідомість формувалась завдяки отриманих знань на уроках та під впливом підручників з історії, а також отримання інформації з інших джерел в зазначений період.

Отже, для молоді найбільш позитивними історичними постатями є Б. Хмельницький (70,7 %), Петро І (58,1 %), М. Грушевський (54,7 %), В. Чорновіл (43,8 %), М. Хрущов (36,3 %), П. Скоропадський (30,5 %), а найбільш негативними – Л. Кучма (71,6 %), Й. Сталін (64,3 %), Л. Кравчук (55,4 %), М. Горбачов (46,7 %), В. Ленін (44,9 %), С. Петлюра (33, 4 %). В оцінці С. Бандери та Л. Брежнєва позитивні оцінки і негативні майже збалансовані [81, 169–172].

За даними дослідження щодо оцінки історичних подій, то дуже негативно чи переважно негативно більшість громадян України оцінили «розпад Радянського Союзу» (54,1 %), «діяльність УПА – Української повстанської армії» (50,3 %), а дуже позитивно чи переважно позитивно «весь період перебування України у складі СРСР» (62,7 %) та «перехід України в 1654 році під протекторат Російської держави – «возз'єднання» України з Росією» (60,4 %). Переважно позитивно громадяни оцінили «Велику жовтневу соціалістичну революцію 1917 року» (42 % – позитивно, з них 13 % – дуже позитивно, 33 % – негативно) [80, 34].

Таким чином, ставлення опитаних громадян України до історичних постатей та їх погляд на ключові події української історії є вкрай суперечливими, це пов'язано з багатьма чинниками – індивідуальною обізнаністю та присутністю певних стереотипів щодо конкретної історичної особи чи події; регіонального розташування респондентів; масовою історичною свідомістю різних поколінь; віковими та етнічними особливостями та ін.

Вчителів завжди турбувало питання, наскільки учні зацікавлені навчальною дисципліною, яку вони викладають і, що робити аби підвищити їх інтерес до навчання. Як зазначив С. Терно, що існують певні закономірності у виникненні інтересів в учнів. Зокрема, вчений виокремлює дві основних закономірності: залежність зацікавлень учнів від рівня та якості знань, сформованості способів розумової діяльності; залежність інтересів школярів від їхнього ставлення до вчителя, оскільки із зацікавленням навчаються діти в тих педагогів, яких люблять і поважають [567, 24].

З цією метою у 2009 р. автор дисертації провів опитування учнів 9–11 класів ЗОШ І−ІІІ ст. смт Торчин Луцького району Волинської області (масив усіх опитаних – 71). В учнів з'ясовувалось їх ставлення до історії як науки (запитання – «Як ви ставитесь до історії?»; для учнів були запропоновані відповіді – «Цікаво знати все, що стосується історії», «Цікаві окремі історичні події, факти та історичні особистості», «Історія не цікава», «Інше»). Результати опитування засвідчили, що для більшості старшокласників (86 %) історія так чи інакше цікава, 23 % опитаних учнів цікаво знати все, що стосується історії, 63 % – цікавлять окремі історичні події, факти та історичні особистості, 10 % учнів історія не цікава. Варто зазначити, що вході спілкування з старшокласниками було з'ясовано, що в цілому хлопцям історія більше подобається ніж дівчатам. Так 26 % хлопців цікавить все, що стосується історії, дівчат – 19 %; цікавляться окремими історичними подіями, періодами, особами – 62 % хлопців, та 65 % дівчат; історія не цікавить – 9 % хлопців та 11 % дівчат. З опитування видно, що учні 9–11 класів мають досить високу вмотивованість до вивчення історії у вище згаданій школі.

Свідченням того, що учнівській молоді подобається історія як навчальний предмет в загальноосвітній школі, є їхні вислови розміщені в соціальній мережі Internet форуму «Острів знань»: «Юрко. 13 вересня 2007 р., 00:30. Історія – наука чесна! Не вірите? Правильно робите! Але зробити її чесною – наше завдання! Допомогти в цьому може, як не дивно... – Інтернет.

Найсуперечливіше і найдемократичніше явище сучасності»; «LadyViolin. 18 квітня 2008 р., 19:41. Як на мене, найкращі предмети – ті, які пов'язані з мистецтвом, а також література, історія. Терпіти не можу фізику, хімію і т. д.»; «Киска. 11 лютого 2008 р., 19:58. Я просто обожнюю англійську, історію і біологію. Ці предмети надають наснаги в день і надають цікавості у вечері! У мене дуже гарна вчителька з історії – Ірина Володимирівна !!!»; «slava. 12 лютого 2008 р., 20:45. Мені подобається Зарубіжна, Історія та Географія.»; «NUTSY. 29 квітня 2009 р., 20:17. Я природжений гуманітарій, отже, мені подобаються уроки мови (української, English, Francais та русского), зарубіжної та української літератури, історії ! Я постійний учасник олімпіад з гуманітарних наук!!! Дуже їх полюбляю! А ось точні науки – повна антипатія!» [358].

У 2009 р. автор цієї дисертації в 15-х загальноосвітніх навчальних закладах Луцького району Волинської області провів опитування серед учнів 8–11 класів та їх батьків стосовно місця та ролі шкільної історичної освіти в системі загальноосвітніх навчальних закладів. Для опитування були укладені анкети (запропоновано два запитання, як для учнів, так і для батьків: 1. «Чи Ви вважаєте історію України одним із основних навчальних предметів в загальноосвітній школі?»; 2. «Як Ви вважаєте, держава зацікавлена в об'єктивному висвітленні історичних подій, фактів в шкільному курсі історії?» (Додаток Ж). (Кількість опитаних учнів в розрізі класів була такою: 8 кл. – 14 учнів; 9 кл. – 83 учні; 10 кл. – 91 учень; 11 кл. – 62 учні; загальна кількість учнів – 250; кількість опитаних батьків діти яких навчались в 5−11 класах – 185; загальна кількість респондентів – 435).

Виявилось, що для переважної більшості опитаних учнів (74 %) історія України є в числі основних предметів в школі, 17,6 % учнів вважають, що історія не є основним навчальним предметом, 8,4 % учнів вагаються дати стверджувальну відповідь. Одночасно 28,4 % учнів схильні до того, що держава робить все можливе для об'єктивного висвітлення національної

історії, 24,4 % учнів вважають, що держава незацікавлена в об'єктивному висвітлені історичних подій та фактів та 47,2 % опитаних учнів схильні до того, що об'єктивність присутня «Не завжди». Обрану відповідь «Не завжди» держава зацікавлена в об'єктивному висвітленні історичних подій, фактів в шкільному курсі історії в змістовому наповненні слід розцінювати, як «Ні». Отже 71,6 % учнів вважають, що держава не зацікавлена в об'єктивному висвітленні історичних подій, фактів в шкільному курсі історії (Додаток З).

Аналогічні запитання були в анкетах для батьків, діти яких навчалися в 5–11 класах загальноосвітніх школах Луцького району Волинської області.

Відповідно до отриманих даних по першому запитанню – 79 % опитаних батьків стверджують, що історія України є основним навчальним предметом в школі, 13,5 % батьків вважають що історія України не є важливим предметом для їх дітей і лише 7,5 % батьків вагаються дати стверджувальну відповідь. Результати опрацьованих анкет батьків по другому запитанню показали, що держава на їхню думку не в повній мірі зацікавлена в об'єктивному висвітлення історичних подій та фактів в шкільному курсі історії (69 %), позитивну відповідь на це запитання дали 31 % опитаних батьків (Додаток И). Отримані результати опитувань, як учнів, так і батьків є дуже наближені у кількісному відношенні.

Результати проведеного регіонального анкетування учнів загальноосвітніх шкіл Луцького району Волинської області та їх батьків зумовили проведення нами більш ширшого соціологічного дослідження серед вчителів. Тому впродовж 2009/2010 навчального року було вивчено громадську думку вчителів історії щодо впливу державної політики на шкільну історичну освіту (анкета була розроблена працівниками науково-дослідної лабораторії соціологічних досліджень та розвитку освіти Волинського інституту післядипломної педагогічної освіти. Додаток К). Опитано 503 респонденти – вчителі історії загальноосвітніх шкіл, які проходили підвищення кваліфікації на базі Вінницького обласного інституту післядипломної освіти педагогічних

працівників (26 вчителів), Волинського інституту післядипломної педагогічної освіти (253 вчителі), Запорізького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти Запорізької обласної ради (24 вчителі), Львівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти (59 вчителів), Одеського обласного інституту удосконалення вчителів (40 вчителів), Рівненського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти (101 вчитель). (Опрацювання анкет вчителів здійснювалось окремо по кожній області).

На думку респондентів на шкільну історичну освіту держава впливала через (цифри вказують на ступінь впливу за сумою кількісних показників у %): (1) зміни в навчальних планах та програмах; (2) зміни змістовного наповнення підручників; (3) діяльність органів управління освітою; (4) видання законодавчих, нормативно-правових актів; (5) інструктивно-методичні листи (вказівки, рекомендації); (6) засоби масової інформації; (7) фахову та методичну літературу; (8) проведення нарад, круглих столів щодо вироблення перспектив розвитку шкільної історичної освіти; (9) зміни в навчальних планах підготовки вчителів історії; (10) зміни в начальних планах та програмах підвищення кваліфікації вчителів історії (Додаток Л).

В ході дослідження було з’ясовано, що на переосмислення вчителів у підходах щодо викладання історії в нових умовах вплинули законодавчі та інші нормативно-правові документи, а також історична література, які були видані впродовж 1990–2009 рр.

Вчителі історії вважають, що на їх переосмислення, а в подальшому і на педагогічну діяльність в більшій мірі вплинули «Національна книга жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні», «Державний стандарт базової і повної освіти. Освітня галузь “Суспільствознавство”» та Державна Національна програма «Освіта» («Україна XXI століття»), закони України «Про освіту», «Про загальну середню освіту», а також інші правові акти.

Разом з тим 31 % вчителів Одеської області вважають, що книга «Історія України: нове бачення» (під редакцією В. Смолія) не вплинула на їх переосмислення щодо історичних процесів, подій, фактів національної історії (21,88 % – «Ні»; 9,38 % – «Швидше ні, ніж так»).

Одночасно педагоги зазначили, що трансформаційні зміни щодо структури та змісту шкільної історичної освіти найбільше торкнулись курсу «Історія України» (Вінницька обл. – 92 %, Волинська обл. – 94,02 %, Запорізька обл. – 91,67 %, Львівська обл. – 90, 01 %, Одеська обл. – 92,31 %, Рівненська обл. – 90 %). Відповідно вчителями відмічено, що зміни всесвітньої історії торкнулись в меншій мірі (Вінницька обл. – 40 %, Волинська обл. – 51,74 %, Запорізька обл. – 45 %, Львівська обл. – 47 % Одеська обл. – 51,38 %, Рівненська обл. – 49,6 %).

На думку вчителів, найсуттєвіші зміни впродовж 1991–2009 рр. відбулися у викладанні історії України нового часу та історії України новітнього часу (Вінницька обл. – 69,23 % / 80,77 %; Волинська обл. – 54,84 % / 81,85 %; Запорізька обл. – 62,5 % / 95,83 %; Львівська обл. – 56,32 % / 78 %; Одеська обл. – 59,97 % / 66,67 %; Рівненська обл. – 57,96 % / 77,07 %). Відповідно на їх думку найменше змінювалась давня історія України, історія стародавнього світу, історія середніх віків (Додаток М).

Трансформаційні зміни, що відбулися впродовж 1991–2009 рр. у шкільній історії, вчителі пов’язують в основному з переосмисленням історичних процесів, подій; із зміною пріоритетів освітньої політики України; політизацією шкільного курсу історії та ведення до наукового обігу нових джерел та матеріалів (Додаток Н).

Вчителі історії по різному визначили для себе основні складові (елементи) освітньої політики в галузі шкільної історичної, що вплинули на їхню діяльність. Найбільш вагомими для них є наступні положення: активне використання краєзнавчого компоненту в навчальних планах, програмах; залучення учнів до науково-дослідницької діяльності; використання

альтернативних підручників у навчальному процесі; запровадження нових курсів з варіативної складової (Додаток П). Разом з тим лише 6,48 % вчителів історії Волинської обл. та 7,69 % вчителів історії Вінницької обл. відмічають важливість створення та діяльність у навчальних закладах учнівських наукових осередків, яким, зокрема, є МАН.

Респонденти вважають, що наслідками проведення державою політики в галузі шкільної історичної освіти на першій позиції стоїть – можливість використання різних думок щодо історичних процесів: на другій позиції – демократичні принципи у викладанні; на третій позиції – зміна акцентів у викладанні історії (людино центризм, повсякденна історія, краєзнавство); на четвертій позиції – широке залучення різної документальної бази; на п’ятій позиції – нове змістове наповнення підручників; внутрішнє оформлення підручників вчителів хвилює найменше – шоста позиція (Додаток Р).

Вчителі історії по різному підійшли до запитання, що стосується заходів для вдосконалення шкільної історичної освіти. Вони вважають, що необхідно вирішити наступні проблеми: вдосконалити шкільні підручники; збільшити кількість годин на вивчення історії; комп’ютеризувати навчальний процес з історичних курсів; покращити матеріальну базу суспільствознавчих предметів; зменшити політичний вплив на викладання історії; покращити методику викладання історії (особливості викладання історії); вдосконалити навчальні програми; спрости виклад навчального матеріалу; створення ефективного дидактичного супроводу, забезпечення наочністю; використання навчальних карт; використання в навчальному процесі інформації з різних джерел (багатовекторність). Разом з тим педагоги менше звертають увагу на такі заходи, які б вплинули на модернізацію шкільної історичної освіти: використання краєзнавчого матеріалу; забезпечення фахової підготовки кадрів; профільне навчання; участь учнів в МАН, турнірах, конференціях; дотримання демократичних принципів у викладанні історії; самостійна діяльність учнів (Додаток С).

В протоколах секційних засідань вчителів суспільствознавчих дисциплін Луцького району Волинської області зафіксовані вислови, що стосуються шкільної історичної освіти.

«Шкільна історія за період незалежності України значно змінилась. Зовсім по новому висвітлюються події нашої рідної історії – історії України. Особливо це стосується подій ХХ ст. – Української революції (1917–1920 рр.); Західноукраїнської Народної Республіки; Голодомору 1932–1933 рр. в Україні, Другої світової війни … І, це дуже добре, що такі зміни відбулися. Учні повинні знати правду про такі події, що мали доленосне значення для України, а той для багатьох країн і народів» (А. Ковальчук , вчитель історії ЗОШ І−ІІІ ст. с. Підгайці) [414, арк. 7].

«Історію своєї держави, свого народу, свого краю потрібно вивчати досить ретельно. Вона є фундаментом для становлення і розвитку молоді…, виховає справжніх патріотів України» (М. Романюк, вчитель історії ЗОШ І−ІІІ ст. с. Липини) [414, арк. 7].

«В школах нашого району учні досліджують історію рідного краю, а це означає що вони долучаються до великої справи, відтворюють історичну пам’ять українського народу» (М. Тарасенко, начальник відділу освіти Луцької районної державної адміністрації) [415, арк. 10].

«Одне з основних завдань шкільної історичної освіти – конкретизувати мету вивчення історії по курсам, класам, розділам і темам…» (Т. Стадницька, вчитель історії ЗОШ І−ІІІ ступенів с. Піддубці) [415, арк. 11].

«Формування комплексу якостей та життєвих компетентностей особистості як одне з головних завдань шкільної суспільствознавчої освіти. Слід відмітити, що основними принципами розвитку історичної освіти є гуманізація та демократизація навчального процесу, діалогічність взаємодії вчителя й учнів, паралельність і синхронність у вивченні вітчизняної та всесвітньої історії та інші» (Т. Узій, вчитель історії ЗОШ І−ІІІ ступенів с. Чаруків) [415, арк. 11].

Г. Гуртовий, краєзнавець, директор Торчинського народного історичного музею, зазначив: «Радив би не відривати в школі історію України від місцевої, адже кожна людина у всі часи була співучасником її творіння. Потрібно відтворювати історичну правду – нехай вона й гірка, й болюча» [415, арк. 12].

О. Середюк, історик, краєзнавець, публіцист, засновник та директор Музею історії сільського господарства Волині – скансену, а також отаман молодіжної громадської організації «Школи козацького гарту»вважає, що для підростаючого покоління потрібно поглиблено вивчати історію України, а особливо історію Українського козацтва. Він виношував задум про створення в смт Рокинях Луцького району Волинської області козацького ліцею імені Д. Вишневецького. І не обов'язково, аби випускники майбутнього ліцею мали б стати професійними військовими чи «силовиками». Головне, на його думку, – виховати шляхетних громадян, справжніх патріотів України [136].

Отже, аналіз публікацій періодичних видань та отриманих результатів соціологічних досліджень за період 1991–2009 рр. дають підстави стверджувати, що питання пов'язані з шкільною історичною освітою не залишались поза увагою громадян України. Вчителі загалом позитивно сприйняли зміни, що стосувалися історії як навчальної дисципліни в школі.

При цьому вони вказали на найбільш значимі для них особисто наслідки державної політики в галузі шкільної історичної освіти.

Проблеми, що стосувались шкільної історії найбільше хвилювали учасників навчально-виховного процесу: педагогічних працівників, учнів та батьків. Їх можна звести до єдиного загального запитання – «Якою повинна бути історія в школі?». Над відповіддю цього запитання повинно думати усе українське суспільство, щоб визначити перспективні тенденції розвитку шкільної історичної освіти і прогнозувати майбутнє освітньої галузі загалом.

Національна історична освіта в загальноосвітніх навчальних закладах за період 1991–2009 рр. набула українознавчої спрямованості, тобто перевага

надавалась викладанню історії України. Зміст національної історичної освіти поступово набував характер і спрямованість, який об'єктивно віддзеркалював загальні тенденції самобутнього і самодостатнього українського історичного процесу, особливостей формування українського етносу, української нації, її життєдіяльності на різних етапах у контексті світової історії.

Висновки до розділу 3

Вагомим аспектом політики України впродовж 1991–2009 рр. у галузі шкільної історичної освіти були заходи державних органів, представників наукових, освітніх установ, громадськості щодо належного її забезпечення навчальними програмами, підручниками й посібниками з історії.

На початках викладання історії в школах здійснювалось за «Програмою для середніх навчальних закладів» (1989 р.). У зв'язку з виокремленням історії України в самостійний курс відбулося збільшення обсягу навчального матеріалу на цей навчальний предмет. З'явились нові підходи до висвітлення історичних подій, фактів та історичного процесу загалом. Стало очевидним, що програма 1989 р. не відповідає потребам українського суспільства. Проголошення незалежності України вимагало докорінного переформатування навчальних програм з історії. Тому з 1992 р. почали з'являтися кардинально нові програми насамперед з історії України.

Їх зміст, структура та розподіл кількості навчальних годин за роками навчання і темами постійно змінювалися. Побудова змісту навчальних програм здійснювалася за принципами гуманізації та поєднання формаційного, цивілізаційного і культурологічного підходів. З огляду на це шкільні програми віддзеркалювали найновіші досягнення в історичній науці. З іншого боку, програми слугували джерелом вивчення змін в історичній науці у найбільш сконцентрованому вигляді. У навчальних програмах зберігався лінійний підхід до викладу змісту навчального матеріалу.

Одночасно із складанням навчальних програм почали з’являтися нові підручники та посібники для середньої школи. Основними факторами, які це спричинили, стали поява на історичній арені суверенної України, розгортання процесу переосмислення національної та світової історії, запровадження на початку 1990-х рр. двох самостійних курсів (історії України та всесвітньої історії), що потребували нового змістового наповнення; розробка концепцій безперервної історичної освіти та державних стандартів середньої освіти в галузі історії; затвердження нових навчальних програм, ін.

Українські підручники й посібники з історії, які видавались впродовж 1992–2009 рр., були орієнтовані на демократичні цінності та пріоритети громадянського суспільства, розгляд історичних подій у загальнонаціональному, загальноєвропейському та світовому контекстах, діалогову форму спілкування автора з читачами, вирізнялися максимально об’єктивним відбором фактів і їх викладенням, висвітленням різних поглядів та інтерпретацій, різноманітністю документів і дидактичних матеріалів, творчим та проблемним характером пізнавальних завдань, ін. Вони були спрямовані на те, щоб учень зміг навчитися критично мислити та розуміти, що саме, чому і як змінювалося з часом у трактуванні минулого. Великою мірою завдяки таким підручникам й посібникам з історії національна історична освіта в школі за період 1991−2009 рр. набула українознавчої спрямованості, тобто перевага надавалась викладанню історії України. Зміст національної історичної освіти поступово набував характеру і спрямованості, які об’єктивно віддзеркалювали загальні тенденції самобутнього і самодостатнього українського історичного процесу, особливості формування української нації, її життєдіяльності на різних етапах у контексті світової історії.

Проблеми розвитку шкільної історичної освіти турбували вчених, представників творчої інтелігенції, педагогів, батьків учнів. Свої погляди на них вони викладали на сторінках багатьох періодичних видань. Предметом

обговорення і критики представників громадськості були питання дотримання об’єктивності при викладанні історії, оновлення змісту її курсів, створення та належного забезпечення шкіл підручниками й посібниками, впровадження у навчальний процес нових педагогічних технологій, ін. Результати емпіричних досліджень показали, що названі категорії осіб у переважаючій більшості позитивно відносилися до змін, що стосувалися історії як навчальної дисципліни в школі. Оновлення її змісту, що відбулося впродовж 1991–2009 рр., вони пов’язують насамперед з переосмисленням українським суспільством історичного процесу, політикою держави у галузі шкільної історичної освіти, яка була спрямована на толерантне і об’єктивне висвітлення історії України та всесвітньої історії, складанням програм та створення якісно нових підручників та методичних посібників для загальноосвітньої школи з врахуванням критичних зауважень науковців, практичних педагогів, громадськості, відповідних зарубіжних напрацювань.

ВИСНОВКИ

На підставі віднайдених та опрацьованих джерел і наукової літератури сформульовані наступні висновки:

– шляхом вивчення наукових публікацій з проблематики політики України 1991−2009 рр. у галузі шкільної історичної освіти встановлено наявність відповідного фактичного матеріалу головним чином інформаційно-рекомендаційного змісту або такого, що містить певні фрагментарні відомості. Отже, констатовано відсутність у вітчизняній історіографії комплексного й узагальнюючого наукового дослідження з теми. Між тим вивчення її аспектів залишається важливим складником дослідження політики України після проголошення незалежності щодо оновлення освітньої галузі загалом, має вагоме практичне значення для удосконалення цієї політики, в тому числі й у сфері шкільної історичної освіти, в сучасних умовах;

– з’ясовано, що для дослідження теми існує належна джерельна база. У дисертації її склали архівні документи з фондів ЦДАВО України та ЦДАГО України, державних архівів Волинської, Львівської та Рівненської областей, поточних архівів управлінь освіти і науки Волинської та Рівненської обласних державних адміністрацій, відділу освіти Луцької районної державної адміністрації Волинської області. Друковані джерела представлені публікаціями документів і матеріалів історичного, законодавчого, управлінського, освітянського змісту. Складовою частиною джерельної бази стали шкільні навчальні програми, підручники та посібники з історії України й всесвітньої історії, що з’явилися впродовж 1991–2009 рр., інформація з періодики, мережі Internet, а також отримана автором дисертації шляхом анкетування;

– вивчення теми базувалося на використанні відповідних принципів, загальних філософських, загальнонаукових, міждисциплінарних і спеціальних історичних методів дослідження. У ряді випадків збір інформації про

предмет дослідження, що не завжди знаходила відбиття у джерелах, здійснювався за допомогою методів емпіричних досліджень: спостереження, бесіди, анкетування, експертного опитування. Зокрема, анкетування проводилося за допомогою анкет, розроблених автором дисертації та науково-дослідною лабораторією соціологічних досліджень та розвитку освіти Волинського інституту післядипломної педагогічної освіти. Написання дисертації базувалося також на використанні відповідного категоріального-понятійного інструментарію;

– показано, що політика України стосовно шкільної історичної освіти в період, який взятий для дослідження, стала наслідком проголошення й утвердження незалежної Української держави, потужного процесу переосмислення історичного минулого, початок якого припав на межу 1980-х – 1990-х рр. Його результатами виявилися небувале зацікавлення українського суспільства національною історією, нагальна потреба державних органів, наукових та освітніх установ оновити шкільну історичну освіту;

– підкреслено, що факторами, які сприяли реалізації цієї політики, стали введення до наукового обігу невідомих документальних джерел та накопичення масиву історичних фактів, відмова вітчизняних істориків від ідеологічних парадигм марксистської історіографії та їх методологічна переорієнтація, вплив діяльності Ради Європи щодо формування єдиного європейського історичного та культурного простору, ін.;

– встановлено, що дієвим засобом реформування освітньої галузі загалом та шкільної історичної освіти зокрема була наявність міцної законодавчої бази. Її склали Конституція України, закони України, укази й розпорядження Президентів України, нормативно-правові документи з питань освіти, розпорядження Міністерства освіти і науки України, місцевих органів державної влади, міжнародні та міждержавні угоди, договори тощо. Окреме місце тут належить указам та розпорядженням Президентів України Л. Кравчука, Л. Кучми та В. Ющенка щодо знаменних та пам’ятних подій в

історії України, її історико-культурної спадщини, які стали дієвим засобом формування історичної пам’яті в учнівської молоді;

– з’ясовано, що загальними тенденціями оновлення шкільної історичної освіти стали демократизація і деполітизація її змісту, насичення його національним компонентом, розробка проектів державних стандартів у цій галузі, впровадження компетентнісного підходу до побудови її змісту, гуманітаризація, реалізація ідей варіативності тощо;

– засвідчено відбиття у змісті шкільної історичної освіти результатів переосмислення історичного минулого України і світу. Ними виявилося те, що в шкільному курсі історії України по-новому почали розглядатись питання, які стосувались Київської Русі, Визвольної війни українського народу середини XVII ст., відродження його національної свідомості у XIX ст., подій Української революції 1917–1921 рр., періоду непу, ін. Вперше при викладанні цього курсу були оприлюднені матеріали про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні, невідомі сторінки Другої світової війни, післявоєнного періоду тощо. Дещо в меншій мірі зміни торкнулися шкільного курсу всесвітньої історії. Та все ж певної корекції зазнали такі теми, як «Зародження капіталістичних відносин в Англії», «Великі географічні відкриття», «Завершення формування індустріального суспільства у провідних країнах світу наприкінці XIX – на початку XX ст.», «Друга світова війна», «Світ після Другої світової війни», «Країни Східної Європи» ін.;

– зазначено, що важливим напрямом діяльності державних органів, наукових, освітніх установ стосовно реалізації політики України у галузі шкільної історичної освіти була їх робота щодо оновлення змісту шкільних навчальних програм з історії та його відображення у шкільних підручниках і посібниках. Аналіз навчальних програм з історії дав змогу виділити чотири періоди їх створення та використання: 1989–1992 рр., 1992–1996 рр., 1996−2005 рр. та 2005–2009 рр. Зміст, структура цих документів, розподіл

кількості навчальних годин за роками навчання і темами постійно змінювалися;

– з’ясовано, що процес створення та видання підручників і посібників з історії відбувався впродовж чотирьох етапів: 1991–1995 рр., 1996–2000 рр., 2001–2005 рр., 2006–2009 рр. Кожен із означених етапів мав свої особливості. Найчіткіше поділ на такі етапи простежується на прикладі навчальної літератури з історії України. Натомість набагато складніше виокремити відповідні етапи на прикладі навчальної літератури із всесвітньої історії, позаяк процес її написання й виходу у світ відбувався впродовж перших десяти років незалежності України досить повільно;

– встановлено, що протягом 1991–2009 рр. українські шкільні підручники з історії модернізовувалися, у концептуальному й змістовому відношеннях ставали логічнішими й послідовнішими. Простежувалося намагання створювати підручники, які б успішно виконували основні функції – освітню, розвивальну, управлінську, дослідницьку; дотримуватись при їх укладанні таких принципів формування змісту навчального матеріалу, як логічність, психологічність, генетичність (успадкування структурних компонентів від попередніх підручників); орієнтуватися на особистість учня, розвивати його логічне і критичне мислення тощо. В підручниках 2006–2009 рр. робилися акценти на інтеграцію історії України до європейського контексту, поєднання регіональної історії з вітчизняною та всесвітньою;

– відзначено, що активну роль в оптимізації змісту та викладання курсів історії у загальноосвітній школі відіграли такі представники академічної науки й педагогічної спільноти як Н. Яковенко, І. Гирич, Я. Грицак, Л. Зашкільняк, О. Удод, О. Карліна, О. Пометун, К. Баханов, І. Коляда, В. Мисан, ін. Завдяки проведеній ними роботі було розроблено концепції подачі у школі нового бачення історії, підготовлено навчальні посібники, висловлено пропозиції щодо вдосконалення шкільної історичної освіти;

– доведено, що українська громадськість залишалася небайдужою до нових підходів стосовно змісту і подачі у школі історії України та всесвітньої історії. Питання, пов'язані зі шкільною історичною освітою, турбували науковців, учителів, інших представників інтелігенції, широке коло громадських організацій. Всі вони були єдині в тому, що історія є важливим складником системи шкільної освіти України. Це підтвердили результати опитувань учнів та їх батьків у Волинській області, вчителів ряду областей України. Водночас у середовищі українського соціуму спостерігалося суперечливе ставлення до окремих подій та історичних особистостей;

– визначено, що політиці України 1991–2009 рр. у галузі шкільної історичної освіти були властиві помітні досягнення та невирішені проблеми. До перших слід віднести: процес оновлення змісту та викладання історії в школі; залучення до цієї справи державних та громадських інституцій; появу підручників і посібників нового покоління; можливість здійснювати об'єктивне висвітлення подій національної та всесвітньої історії і т. д. До нереалізованих завдань належали: не завжди динамічний характер трансформаційних процесів; проблеми з реалізацією концепцій розвитку шкільної історичної освіти; недоліки окремих шкільних підручників з історії (невідповідність змісту навчальним програмам, домінування політичної та військової історії, спрямованість змісту на механічне засвоєння учнями матеріалу, присутність пропагандистської політичної риторики у деяких текстах, ін.).

Дослідження політики України щодо шкільної історичної освіти впродовж 1991–2009 рр. дає підстави сформулювати рекомендації для підвищення ефективності сучасної діяльності державних органів, наукових, освітніх установ, громадських організацій у цій галузі. Вона вимагає насамперед доопрацювання та прийняття нової Концепції шкільної історичної освіти з чітко визначеною метою та завданнями, спрямованими на реалізацію потреб незалежної України та української нації. Запровадження за

її допомогою 12-річного терміну здобуття в Україні середньої освіти дозволить збалансувати навчальні програми з історії і розвантажити учнів. При цьому мають кардинально змінитися структура шкільної історичної освіти, форма організації навчального процесу (класно-урочна система) та його зміст. Обов'язковим вважаємо залучення до реформування шкільної історичної освіти громадських організацій та громадськості загалом. Це дасть можливість уникнути надмірної політизації й підвищити відповідальність громадян за виховання учнівської молоді як майбутнього держави.

Необхідним є надання учителям історії більшої самостійності у виборі та побудові змісту навчання. Проведення такої діяльності можливе за умови вибору або створення ними власних варіантів програм при збереженні рекомендацій для навчальних предметів. Останні слугуватимуть учителям у якості підґрунтя при розробці конкретної шкільної програми навчання. З метою покращення якісного наповнення шкільних підручників з історії потрібно посилити вимогливість до процедури проведення Всеукраїнського конкурсу щодо оцінки їх текстів. Слід також впроваджувати концепцію «відкритої історії», яка передусім пропагує толерантне ставлення до історії та культури сусідніх держав й народів. Такий підхід позитивно вплине на формування світогляду учнівської молоді. В ході анкетувань учителі історії загальноосвітніх шкіл різних регіонів України висловилися за вирішення у перспективі низки проблемних питань галузі. Це створення умов та можливостей для висловлення різних думок щодо подій, фактів, явищ історичного процесу; подальше удосконалення структури та змістового наповнення шкільних підручників з історії України та всесвітньої історії; збільшення кількості годин на вивчення історії; покращення матеріальної бази її викладання; усунення політичного впливу на цей процес, ін. У справі реформування шкільної історичної освіти корисним буде також запозичення кращого зарубіжного досвіду як результату розширення й активізації Україною міжнародного освітнього співробітництва.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агібалова К. В. Всесвітня історія: Середні віки : пробний підруч. для 7 кл. серед. шк. / К. В Агібалова, Г. М. Донською, В. М. Духопельников. – К. : Освіта, 1995. – 368 с.
2. Актуальні методологічні проблеми української історичної науки : Постанова Президії Національної академії наук України від 25 квітня 2001 р. № 115. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.mon.gov.ua/laws/
3. Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. молодих науковців, асп., здобувачів (Рівне, 7–8 груд. 2010 р.) / Рівнен. держ. гуманітарний ун-т. Вип. 20. – Рівне : РДГУ, 2010. – 333 с.
4. Алексєєв Ю. М. Україна: освіта і держава (1987–1997) / Ю. М. Алексєєв. – К. : Експрес-об’ява, 1998. – 110 с.
5. Андріяш Т. Сучасні підручники з історії України: основні етапи становлення / Т. Андріяш // Діалог: Медіа-студії : зб. наук. праць [відп. ред. О. В. Александров]. – Одеса : Астопринт, 2009. – Вип. 8. – С. 242–249.
6. Андрущенко В. Гуманітарна освіта України: вчора, сьогодні, завтра / В. Андрущенко, Л. Губерський // Освіта України. – 1997. – 29 серп. – С. 4.
7. Андрущенко В. Гуманітарна політика України: методологія, теорія, практика / В. Андрущенко // Сучасна українська політика: Політика і політологи про неї / [ред. кол. : М. Михальченко, В. Андрущенко, Ф. Рудич]. – К. : [б. в.], 2000. – С. 197–242.
8. Андрущенко В. Два погляди на проблему розвитку освіти України у XXI столітті: офіційний та опозиційний / В. Андрущенко // Сучасна

українська політика: політика і політологи про неї. – К. : [б. в.], 2001. – С. 14–28.

9. Андрущенко В. П. Духовная культура как фактор идейно-нравственного развития личности: проблемы эффективности : автореф. дис. … д-ра философ. наук : спец. 09.00.11 / В. П. Андрущенко. – Минск, 1991. – 29 с.
10. Андрущенко В. Історична освіта: шляхи вдосконалення / В. Андрущенко, В. Вашкевич, Д. Кравченко // Вища освіта України. – 2005. – № 4 (додаток). – С. 7–15.
11. Андрущенко В. Освіта в пошуках нових стратегій мислення / В. Андрущенко // Вища освіта України. – 2003. – № 2. – С. 5–6.
12. Андрущенко В. Освіта України XXI століття: головні пріоритети / В. Андрущенко, О. Огнев'юк // Стратегія українського державотворення. Філософсько-політологічний та економічний аналіз (Філософія. Економіка. Політика. Освіта) : зб. наук. праць. – Київ ; Полтава : АСМІ, 2000. – С. 64–77.
13. Андрущенко В. Освітня доктрина як основа стратегії модернізації освіти в Україні / В. Андрущенко // Вестник Херсонского государственного университета. – 2001. – № 2 (11). – С. 5–7.
14. Андрущенко В. Реальність освіти: проблема деміфологізації / В. Андрущенко // Практична філософія. – 2001. – № 1. – С. 185–197.
15. Андрущенко В. П. Сучасна соціальна філософія : курс лекцій / В. П. Андрущенко, М. І. Михальченко. – 2-ге вид. випр., допов. – К. : Генеза, 1996. – 368 с.
16. Андрущенко В. Теоретико-методологічні заходи модернізації вищої освіти в Україні на рубежі століть / В. Андрущенко // Вища освіта України. – 2001. – № 2. – С. 5–12.
17. Андрущенко В. П. Філософія освіти XXI століття: у пошуках перспективи / В. П. Андрущенко // Філософія освіти. – К. : Майстер-клас, 2006. – С. 6–12.

18. Анчел Э. Этнос и история / Э. Анчел. – М. : Мысль, 1988. – 127 с.
19. Атамась Г. О. Інноваційні процеси в системі освіти / Г. О. Атамась, Л. З. Томська // Управління в освіті : зб. матеріалів V Міжнар. наук.-практ. конф. (Львів, 14–16 квіт. 2011 р.). – Львів : Вид-во Львів. політехніки, 2011. – С. 20–22.
20. Барабаш Ю. Г. Основи внутрішкільного управління (навч. метод. посібник) / Ю. Г. Барабаш, Р. М. Пріма, Ц. Й. Барабаш. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2009. – 440 с.
21. Баравновский В. Ф. Духовность личности: социальный механизм развития / В. Ф. Баравновский (НАН Украины; Ин-т философии. Киевский ин-т Военно-воздуш. сил.). – Киев : [б. и.], 1995. – 167 с.
22. Барановський В. Особистість, як індивідуальність: деякі аспекти соціально-філософського бачення / В. Барановський // Мандрівець. – 2003. – № 1. – С. 62–67.
23. Батченко Л. В. Трансформаційні процеси в освіті України / Л. В. Батченко. – Донецьк : ІЕП України, 1996. – 30 с.
24. Баханов К. Державний стандарт шкільної історичної освіти: в пошуках оптимального варіанту / К. Баханов // Історія в школах України. – 2003. – № 1. – С. 8–11.
25. Баханов К. Державний стандарт шкільної історичної освіти: в пошуках оптимального варіанту / К. Баханов // Історія в школах України. – 2003. – № 2. – С. 6–8.
26. Баханов К. Історія ХХ ст. в уявленнях одинадцятикласників / К. Баханов // Історія та правознавство. – 2007. – № 19–21 (119–121). – С. 5–10.
27. Баханов К. Методика викладання історії: традиції та інновації / К. Баханов // Історія в школах України. – 2002. – № 6. – С. 9–12.

28. Баханов К. Модернізація українських підручників з історії на початку XXI століття / К. Баханов // Історія в школах України. – 2007. – № 2. – С. 30–33.
29. Баханов К. Написані з власного погляду (Перше покоління українських підручників: основні напрями модернізації) / К. Баханов // Історія в школах України. – 2004. – № 5. – С. 11–17.
30. Баханов К. Нова історія очима дев'ятикласників. Проблеми змісту шкільного курсу нової історії / К. Баханов // Історія та правознавство. – 2005. – № 34–36. – С. 29–37.
31. Баханов К. Перше покоління українських підручників з історії: проблеми і розв'язання / К. Баханов // Історія в школах України. – 2006. – № 3. – С. 15–20.
32. Баханов К. Посилення розвивальної орієнтації українських підручників з історії початку XXI ст. / К. Баханов // Історія в школах України. – 2007. – № 3. – С. 6–11.
33. Баханов К. Проблема визначення мети і завдання шкільної історичної освіти / К. Баханов // Історія в школах України. – 2001. – № 6. – С. 18–19.
34. Баханов К. Проблема ідейної та понятійної послідовності у підручника / К. Баханов // Шкільна історія очима істориків-науковців : матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України [упоряд. Н. Яковенко]. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 2008. – С. 47–65.
35. Баханов К. Український підручник з історії другої половини 90-х років XX століття : методологічні трансформації / К. Баханов // Історія в школах України. – 2006. – № 4. – С. 31–38.
36. Баханов К. Українські підручники з історії другого покоління: методичний аспект / К. Баханов // Історія в школах України. – 2006. – № 5. – С. 12–16.

37. Баханов К. «Якщо б я жив у давні часи…» (образи стародавнього світу в уявленні шестикласників) / К. Баханов // Історія в школах України. – 2005. – № 2. – С. 10–13.
38. Баханов К. О. Оновлення змісту сучасної шкільної історичної освіти : [монографія] / Костянтин Олексійович Баханов. – Донецьк : Юго-Восток, 2005. – 326 с.
39. Баханов К. О. Сучасна шкільна історична освіта : інноваційні аспекти : [монографія] / Костянтин Олексійович Баханов. – Донецьк : ТОВ «Юго-Восток, ЛТД», 2005. – 384 с.
40. Баханов К. О. Теоретико-методичні трансформації сучасної шкільної історичної освіти : автореф. дис. … д-ра пед. наук : 13.00.02 / Костянтин Олексійович Баханов ; Ін-т педагогіки АПН України. – К., 2007. – 43 с.
41. Баханов К. О. Шкільна програма з історії: становлення змісту / Костянтин Олексійович Баханов. – Х. : Вид. група «Основа», 2009. – 127 с.
42. Баханова С. С. Висвітлення процесу входження УСРР до складу СРСР у сучасних шкільних підручниках з історії / С. С. Баханова // Слов'янський вісник : зб. наук. праць. Серія «Історичні і політичні науки». – Рівненський державний гуманітарний університет, Рівненський інститут слов'янознавства Київського славістичного університету. – Вип. 14. – Рівне : [б. в.], 2012. – С. 9–12.
43. Баханова С. С. Висвітлення процесу державотворення 1917–1922 рр. у сучасних шкільних підручниках із пропедевтичного курсу історії / С. С. Баханова // Наукові записки інституту політичних і етносоціальних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2012. – № 2 (58). – С. 372−384.
44. Баханова С. С. Державотворчі процеси 1917–1921 рр. у підручниках з історії рідного краю (Катеринославщина) / С. С. Баханова // Придніпровські

соціально-гуманітарні читання : матеріали І Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнародною участю. Ч. І. – Бердянськ : [б. в.], 2012. – С. 74–77.

45. Баханова С. С. Д. Донцов на сторінках сучасних шкільних підручників з історії / С. С. Баханова // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя : ЗНУ, 2009. – Вип. XXVII. – С. 98–101.
46. Баханова С. С. Методологічні підходи до висвітлення моделей української державності першої половини ХХ століття у шкільних програмах / С. С. Баханова // Науково-методичний вісник. – Кіровоград : КОІППО, 2011. – С. 77–83.
47. Баханова С. С. Моделі української державності 1917–1922 рр. у сучасних шкільних підручниках з історії : [монографія] / Світлана Степанівна Баханова. – Донецьк : ЛАНДОН-ХХІ, 2012. – 248 с.
48. Баханова С. С. Сучасний шкільний підручник як історіографічне явище / С. С. Баханова // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету : зб. наук. праць. − Вип. 14. – Рівне : РДГУ, 2008. – С. 317–322.
49. Баханова С. С. Трансформація поглядів на моделі української державності ХХ століття у шкільних навчальних програмах з історії / С. С. Баханова // Сіверянський літопис : всеукр. наук. журн. – 2009. – № 2–3 (86–87). – С. 128–136.
50. Баханова С. С. Українська держава П. Скоропадського у сучасних шкільних підручниках з історії / С. С. Баханова // Зб. наук. праць. Педагогічні науки. Вип. 50. – Ч. 1. – Херсон : Вид-во ХДУ, 2008. – С. 104–112.
51. Баханова С. С. Українська Народна Республіка доби Директорії в сучасних шкільних підручниках з історії / С. С. Баханова // Актуальні проблеми

вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету : зб. наук. праць. − Вип. 17. – Рівне : РДГУ, 2009. – С. 202–206.

52. Баханова С. С. Українська Центральна Рада на останньому етапі її історії в сучасних шкільних підручниках з історії / С. С. Баханова // Науковий вісник Бердянського державного педагогічного університету. – Бердянськ : БДПУ, 2008. − № 1. – С. 75–84.
53. Баханова С. С. Українська Центральна Рада на початковому етапі Української революції в сучасних шкільних підручниках з історії / С. С. Баханова // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. − Вип. XXIV : Соціальні та національні чинники революцій і реформ в Україні: проблеми взаємовпливів. – Запоріжжя : Просвіта, 2008. – С. 119–124.
54. Баюк Г. Загальноосвітня школа – основа краєзнавчої освіти школярів (на матеріалах Волинської області) / Г. Баюк // Освітянське краєзнавство : досвід, проблеми, перспективи : зб. матеріалів XII Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяченої 200-річчю від дня народження українських просвітителів І. Вагилевича та М. Шашкевича (Івано-Франківськ, 6−7 жовт. 2011 р.). – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2011. – С. 65–72.
55. Бердичевський Я. М. Всесвітня історія : підруч. для 9-го кл. загальноосвіт. навч. закл. / Я. М. Бердичевський, І. Я. Щупак, Л. В. Морозова. – Запоріжжя : Прем’єр, 2009. – 320 с.
56. Бесчастний В. Пріорітети подальшого розвитку державного управління в галузі освіти / В. Бесчастний // Держава та регіони. – 2008. – № 4. – С. 14–18.
57. Блок М. Апология истории, или Ремесло историка / М. Блок. – М. : Наука, 1986. – 256 с.

58. Бондаренко Г. В. Історичне краєзнавство Волині : [монографія] : у 2 кн. Кн. 1 / Геннадій Васильович Бондаренко. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2003. – 238 с.
59. Бондаренко Г. В. Теорія та методологія історії. Програма й тестові завдання, основи курсу, словник понять і категорій : навч. посіб. / Геннадій Васильович Бондаренко. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2011. – 196 с.
60. Боряк О. Родинна обрядовість поліщуків (за матеріалами експедиційного дослідження) / О. Боряк // Народна творчість та етнографія. – 2007. – № 5. – С. 59–64.
61. Бояджаєв Г. Проблеми побутової історичної свідомості / Г. Бояджаєв // Укр. іст. журн. – 1992. – № 2. – С. 69–73.
62. Бугрій В. С. Краєзнавча робота як засіб розвитку пізнавальних можливостей учнів загальноосвітніх шкіл України / В. С. Бугрій // Педагогічний альманах : зб. наук. праць. − Вип. 7. – Херсон : РІПО, 2010. – С. 260–264.
63. Бугрій В. С. Роль краєзнавства у формуванні ціннісних орієнтацій учнів загальноосвітніх навчальних закладів України / В. С. Бугрій // Теоретичні питання культури, освіти та виховання : зб. наук. праць. − Вип. 41. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2010. – С. 177–179.
64. Бугрій В. С. Теоретико-методологічні засади шкільного краєзнавства в сучасній Україні / В. С. Бугрій // Теоретичні питання освіти і виховання : зб. наук. праць. − Вип. 43. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2011. – С. 126–129.
65. Бугрій В. С. Уроки з історії нашого краю у 5 класі загальноосвітніх навчальних закладів (на матеріалах історії Сумщини) : метод. посіб. для вчителів / В. С. Бугрій. – Суми : ДПУ ім. А. С. Макаренка, 2007. – 40 с.
66. Бугрій В. С. Форми і методи краєзнавчої роботи у сучасній українській школі / В. С. Бугрій // Зб. наук. пр. – Суми : ДПУ ім. А. С. Макаренка, 2009. – Ч. ІІ. – С. 105–112.

67. Бугрій В. С. Шкільне краєзнавство в Україні (друга половина ХХ – початок ХХІ ст.) : [монографія] / Володимир Станіславович Бугрій. – Суми : Мак Ден, 2011. – 340 с.
68. Булавко В. Уряд бере на себе зобов'язання / В. Булавко // Освіта України. – 2000. – 2 серп. – С. 3.
69. Бураков Ю. В. Всесвітня історія. Новітні часи (1945–1996) : [підруч. для 11-го кл. середньої шк.] / Ю. В. Бураков, Г. М. Кипаренко, С. П. Мовчан, Ю. М. Мороз. – К. : Генеза, 1996. – 319 с.
70. Бухтярова С. Д. Історія України в школі та виші : проблема спадковості та новаторства / С. Д. Бухтярова, Г. П. Докашенко, Т. І. Хлюпко // Сучасні напрями гуманітарних дисциплін у середніх та вищих навчальних закладах: мова, література, історія : матеріали доп. Міжнар. наук. конф. (Горлівка, 14–15 квіт. 2011 р.) : Ч. І. – Горлівка : Вид-во ГДПІІМ, 2011. – С. 194–197.
71. Василюк А. До питання про парадигми освітніх реформ / А. Василюк // Шлях освіти. – 2008. – № 8. – С. 20–23.
72. Вашкевич В. Історична пам'ять як функція історичної свідомості / В. Вашкевич // Політичний менеджмент. – 2004. – № 6. – С. 23–31.
73. Вдовенко С. Управління освітою в перехідний період. Стан, тенденції. Напрями реформування та критерії оцінки / С. Вдовенко // Вісн. УАДУ. – 1998. – № 3. – С. 178–180.
74. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [укл., гол. ред. В. Т. Бусел]. – Київ ; Ірпінь : Перун, 2001. – 1440 с.
75. Вербицька П. Історія епохи очима людини: Україна та Європа у 1900−1939 рр. (про результати міжнародного проекту «Інновації в історичній освіті України») / П. Вербицька, І. Костюк // Історія в школах України. – 2004. – № 4. – С. 9–11.

76. Вербицька П. Сучасні підходи до підручника з історії України [Електронний ресурс]. / П. Вербицька – Режим доступу : www.novadoba.org.ua/eng/node/64
77. Веселова О. Голодомори в Україні: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Злочини проти народу / О. Веселова, В. Марочко, О. Мовчан ; Асоціація дослідників голодоморів в Україні ; Ін-т історії України НАН України. − Вид. 3-тє, доп. – Дрогобич : Вид. фірма «Відродження», 2008. – 273 с.
78. Викладання історії ХХ століття на прикладі України та інших європейських країн : з матеріалів інформаційного міжнародного семінару та праць вчених-істориків Дніпропетровщини. – Дніпропетровськ : Промінь, 1997. – 126 с.
79. Вихрова В. І. Соціальний механізм управління освітою за умов переходу до ринку : загальносоціальний аналіз : автореф. дис. … канд. соціол. наук : 22.00.06 / Вікторія Іванівна Вихрова. – Х., 1997. – 19 с.
80. Вишняк О. І. Історичні події в оцінках масової свідомості громадян України (соціологічний аналіз) / О. І. Вишняк // Національна та історична пам’ять : зб. наук. праць. Вип. 6. – К. : ДП «НВУ “Пріорітети”», 2013. – С. 32–40.
81. Вишняк О. І. Соціологічний аналіз ставлення громадян України до історичних постатей / О. І. Вишняк // Національна та історична пам’ять : зб. наук. праць. – Вип. 2. – К. : ДП «НВУ “Пріорітети”», 2012. – С. 168–177.
82. Вільшанська О. Л. Зміни в громадському побуті населення Києва на початку Першої світової війни / О. Л. Вільшанська // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2003. – № 6. – С. 245–254.
83. Вільшанська О. Л. Повсякденне життя населення України під час Першої світової війни / О. Л. Вільшанська // Укр. іст. журн. – 2004. – № 4. – С. 56–70.

84. Вінниченко О. «Львівська ініціатива». (Концепція єдиного курсу історії у 12-річній середній школі) / О. Вінниченко, М. Мудрий, Р. Пастушенко, Р. Сирота // Історія в школах України. – 2004. – № 8. – С. 10–12.
85. Власов В. Знайомтесь: новий підручник – «Вступ до історії України. 5 клас» / В. Власов // Історія в школі. – 1999. – № 10. – С. 43–44.
86. Власов В. Нові підходи до вибору і структурування змісту підручника з історії України. (Актуальне інтерв'ю) / В. Власов, Н. Гупан // Історія в школах України. – 2008. – № 9. – С. 3–4.
87. Власов В. Проблеми формування змісту шкільної історичної освіти // Матеріали круглого столу (Київ, 19 листоп. 2002 р.) / В. Власов, П. Мороз // Історія в школах України. – 2003. – № 2. – С. 2–5.
88. Власов В. Роль підручника у формуванні вмінь працювати з історичним джерелом / В. Власов // Історія в школах України. – 2009. – № 6. – С. 3–9.
89. Всеукраїнська асоціація викладачів історії та суспільних дисциплін «Нова Доба» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : novadoba.org.ua
90. Галлагер К. Викладання історії в контексті сприяння демократичним цінностям і терпимості (Викладання і вивчення історії в школі) / К. Галлагер. – К. : Право, 1998. – 48 с.
91. Гальпєріна В. О. Освітня політика в трасформаційному суспільстві : соціально-філософський аналіз : автореф. дис. … канд. філос. наук : 09.00.03. / Вікторія Олегівна Гальпєріна ; АПН України, Ін-т вищ. освіти. – К., 2003. – 17 с.
92. Гальчинський А. Час національного відродження / А. Гальчинський // День. – 2003. – 27 верес. – С. 4.
93. Гирич І. Варіант проблемно-тематичного принципу побудови програми з історії України для 10 класу / І. Гирич // Історія в школах України. – 2010. – № 3. – С. 26–31.

94. Гирич І. Історія України нового часу в сучасній шкільній освіті / І. Гирич. – К. : ВД «Стилос», 2009. – 64 с.

95. Гирич І. Б. Концептуальні проблеми історії України / І. Б. Гирич. – Тернопіль : Навч. кн. – Богдан, 2011. – 224 с.

96. Гирич І. Концептуальні проблеми висвітлення історії України XIX–XX ст. в сучасних шкільних підручниках : зб. газ. і журн. ст. за 2007–2009 рр. – К. : Грамота, 2009. – 66 с.

97. Гирич І. Підручник, як головний засіб побудови держави [скорочений варіант статті зі збірника С. Кульчицького] / І. Гирич // Дзеркало тижня. – 2008. – 24 трав. – С. 22.

98. Гирич І. Пристрасті навколо підручників з історії / І. Гирич // Історія України. – 2007. – № 9 (505). – С. 3–7.

99. Гирич І. Рецидиви синдрому історичних народів, або як деякі сучасні німецькі історики дивляться на українські підручники з історії [повний варіант статті з «Критики»] / І. Гирич // Молода нація. – 2006. – № 2 (39). – С. 58–83.

100. Гирич І. Спільний російсько-український підручник означає : Україна – це Росія // Дзеркало тижня. – 2010. – 6–12 листопада. – С. 1, 15.

101. Гирич І. Страсті навколо підручників з історії: підручник як головний засіб будівництва держави / І. Гирич // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки : Міжвідом. зб. наук. пр. – Вип. 16 [на пошану 70-річчя проф. С. Кульчицького]. – Ч. І. – К. : [б. в.], 2007. – С. 243–252.

102. Гирич І. Суперечливі питання історії України та відображення їх у сучасних підручниках для 7–8 кл. / І. Гирич // Історія в школах України. – 2000. – № 2. – С. 6–9.

103. Гирич І. Тріумф сильних [полеміка з німецьким істориком з приводу висвітлення в підручниках історії ОУН – УПА] // Критика. – 2006. – Груд. − Ч. 12 (110). – С. 26–28.

104. Гирич І. Українська історична освіта на початку XXI ст.: від обмежень філософії етноцентризму до концепції засвоєння «чужого» як «свого» / І. Гирич // Історія в школах України. – 2009. – № 5. – С. 3–7.

105. Гирич І. Чи суперечить національній міф історичній правді? / І. Гирич // Українська історична дидактика: міжнародний діалог (фахівці різних країн про сучасні підручники з історії) : [зб. наук. ст.]. – К. : Генеза, 2000. – С. 47–54.

106. Гирич І. Чи дійсно українські підручники з історії України пишуть неправду? / І. Гирич // Історія та правознавство. – 2007. – № 9. – С. 2–4.

107. Гирич І. Шкільна історія [з приводу атак «регіоналів» на підручники] // Україна молода. – 2007. – 13 січ. – С. 7.

108. Гирич І. Якої реорганізації потребує шкільна історія? / І. Гирич // Історія в школах України. – 2008. – № 10. – С. 51–53.

109. Гирич І. Як переробити програму з історії України для 9-го класу під кутом зору відмови від етноцентризму та залучення чинника мультикультурності й багатоетнічності // Історія в школах України. – 2008. – № 9. – С. 23–27.

110. Гирич І. Яку історію нав’язує нам Бузина. Відповідь на закиди майстра від антиукраїнських провокацій Бузини про підручники з історії України / І. Гирич // Історія України. – 2007. – Січ. – № 1 (497). – С. 9–12.

111. Гирич І. Б. Концептуальні проблеми історії України / І. Б. Гирич. – Тернопіль : Навч. кн. − Богдан, 2011. – 224 с.

112. Гісем О. В. Всесвітня історія. Новий час (XV–XVIII ст.) 8 кл. : підруч. для загальноосвіт. навч. закл. / О. В. Гісем, О. О. Мартинюк. – Х. : АН ГРО плюс, 2008. – 256 с.

113. Гісем О. В. Всесвітня історія. 9 кл. : підруч. для загальноосвіт. навч. закл. / О. В. Гісем, О. О. Мартинюк. – Х. : Ранок, 2009. – 224 с.

114. Глен Р. Державне управління / Райт Глен ; [перекл. з англ. В. Івашка, О. Коваленка, С. Соколик]. – К. : Основа, 1994. – 191 с.

115. Глоссарий современного образования / [под ред. В. И. Астаховой, А. П. Сидоренко]. – Харьков : ОКО, 1998. – 272 с.

116. Голованов С.О. Історія стародавнього світу : підруч. для 6-го кл. / С. О. Голованов, С. В. Костирко. – К. : Грамота, 2006. – 296 с.

117. Головатюк В. М. Україна: проблеми самоорганізації : начерки новітньої доби / В. М. Головатюк, О. П. Реєнт, В. М. Ткаченко. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1996. – 102 с.

118. Головащук С. І. Орфографічний словник складних слів української мови: понад 23 000 слів / С. І. Головащук. – К. : Наук. думка, 2008. – 287 с.

119. Головченко В. В. Юридична термінологія : довідник / В. В. Головченко, В. С. Ковальський. – К. : Юрінком Інтер, 1998. – 224 с.

120. Голод 1921–1923 років в Україні : зб. док. і матеріалів / АН України. Ін-т історії України ; Голов. архів. упр. при КМ України. ЦДАВО України ; [упоряд. : О. М. Мовчан, А. П. Огінська, Л. В. Яковлєва ; відп. ред. С. В. Кульчицький]. – К. : Наук. думка, 1993. – 237 с.

121. Голод в Україні 1946–1947 : документи і матеріали / НАН України ; Ін-т історії України ; [відп. ред. В. А. Смолій ; голов. упоряд. О. М. Веселова та ін.]. – Київ ; Нью-Йорк : Вид-во М. П. Коць, 1996. – 375 с.

122. Голод в Україні 1932–1933 рр.: причини та наслідки / [редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін.]. – К. : Наук. думка, 2003. – 888 с.

123. Голодомор в Україні 1932–1933 рр. : бібліогр. покаж. / [упоряд. : Л. Бур’ян, І. Рікун ; редкол. : С. В. Кульчицький (відп. ред.) [та ін.] ; Одес. держ. наук. б-ка ім. М. Горького. – Одеса : [б. в.] ; Львів : М. П. Коць. – 2001. – 654 с.

124. Голодомор в Україні 1932–1933 рр. : бібліогр. покаж. Вип. 2 / [редкол. : С. В. Кульчицький (наук. ред.) та ін. ; упоряд. : Л. Бур'ян, І. Рікун] ; Одес. держ. наук. б-ка ім. М. Горького ; Ін-т. історії України НАН України. – Одеса : Негоціант, 2008. – 576 с.

125. Голодомор 1932–1933 років в Україні : документи і матеріали / упоряд. Р. Пиріг ; НАН України ; Ін-т історії України. – К. : Києво-Могилянська академія, 2007. – 1128 с.

126. Гончаренко С. Український педагогічний словник / Семен Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – 375 с.

127. Горєлов М. Є. Цивілізаційна історія України / М. Є. Горєлов, О. П. Моця, О. О. Рафальський. – К. : ТОВ УВПК «ЕксОб», 2005. – 632 с.

128. Грабовський В. А. Модель державно-громадського управління районною системою загальної середньої освіти з моніторинговим супроводом / В. А. Грабовський // Вісн. НАДУ. – 2004. – № 4. – С. 355–363.

129. Грабовський В. А. Особливості регіонального управління закладами освіти в сучасних умовах / В. А. Грабовський // Вісн. НАДУ. – 2003. – № 3. – С. 366–372 с.

130. Грицак Я. Нариси історії України : формування модерної української нації XIX–XX ст. : [навч. посіб. для учнів гуманітарних гімназій, ліцеїв, студ. іст. ф-тів вузів, вчителів] / Я. Грицак. – К. : Генеза, 1996. – 360 с.

131. Грицак Я. Як викладати історію України після 1991 р.? / Я. Грицак // Українська історична дидактика: міжнародний діалог (фахівці різних країн про сучасні підручники з історії) : [зб. наук. ст.]. – К. : Генеза, 2000. – С. 63–75.

132. Грицяк Л. Державно-громадське управління розвитком освіти на державному, регіональному та інституціональному рівнях / Л. Грицяк, Л. Калініна // Стратегічні пріоритети. – 2009. – № 3 (12). – С. 59–66.

133. Грушевський М. Історія України, приладжена до програми вищих початкових шкіл і нищих класів шкіл середніх / М. С. Грушевський ; упор. А. Ф. Трубайчук. – 2-ге вид. стереот. – К. : Либідь, 1992. – 228 с.

134. Губерський Л. Культура. Ідеологія. Особистість : методолого-світоглядний аналіз / Л. Губерський, В. Андрущенко, М. Михальченко. – К. : Знання України, 2002. – 580 с.

135. Гуманітарна освіта : досвід і проблеми : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. «Трансформація гуманітарної освіти» (Ужгород, 25–27 трав. 1998 р.) / [ред. М. І. Блецкан] ; Ужгород. держ. ун-т. – Ужгород : МПП «Гражда», 1999. – 612 с.

136. Гупало С. Волинська козацька школа хоче стати першим в Україні козацьким ліцеєм [Електронний ресурс] / С. Гупало. – Режим доступу : hopalo.org/en/statti/

137. Гупан Н. Нові підходи до відбору і структурування змісту підручника з історії України / Н. Гупан // Історія в школах України. – 2008. – № 9. – С. 3–4.

138. Данилевська О. Нові тенденції в навчанні історії в підручнику «Вступ до історії України. 5 клас» / О. Данилевська // Історія в школах України. – 2002. – № 3. – С. 3–8.

139. Дарманський М. М. Соціально-педагогічні основи управління в регіоні / М. М. Дарманський. – Хмельницький : Поділля, 1997. – 384 с.

140. Декларація про державний суверенітет України / Відомості Верховної Ради УРСР. – 1990. – № 31. – С. 429.

141. Державна національна програма «Освіта» (Україна XXI століття)» : Постанова Кабінету Міністрів України від 3 листопада 1993 р. // Освіта. (Спец. вип.). – 1993. – Груд. – № 44–46. – С. 2–3.

Державний архів Волинської області

Ф. Р – 59 Управління освіти Волинської обласної державної адміністрації, м. Луцьк, 1939–1941, 1944–2006 рр.

оп. 11

142. Спр. 2945. Директивні листи і вказівки управління освіти. Т. 1, 110 арк.
143. Спр. 2947. Директивні листи і вказівки управління освіти. Т. 3, 120 арк.
144. Спр. 2996. Документи засідань колегії управління освіти (плани, протоколи і рішення). 138 арк.
145. Спр. 3039. Документи про роботу колегії (плани, протоколи, рішення). Т. 1, 124 арк.
146. Спр. 3081. Директивні листи і вказівки управління освіти. Т. 2, 75 арк.
147. Спр. 3118 Документи про роботу колегії (протоколи, постанови, рішення). Т. 2, 70 арк.
148. Спр. 3158. План роботи управління освіти на 1997 р., 140 арк.
149. Спр. 3162. Листування з облдержадміністрацією з питань освіти в області. Т. 1, 106 с.
150. Спр. 3164. Директивні листи і вказівки управління освіти. Т. 1, 84 арк.
151. Спр. 3165. Директивні листи і вказівки управління освіти. Т. 2, 100 арк.
152. Спр. 3216. Листування з облдержадміністрацією з питань освіти в області. Т. 2, 79 арк.
153. Спр. 3217. Листування з облдержадміністрацією з питань освіти в області. Т. 1, 69 арк.
154. Спр. 3270. Листування з облдержадміністрацією та обласною радою з питань освіти в області за 1999 р. Т. 1, 78 арк.
155. Спр. 3271. Листування з облдержадміністрацією та обласною радою з питань освіти в області за 1999 р. Т. 2, 80 арк.

156. Спр. 3274 Директивні листи і вказівки управління освіти за 1999 р. Т. 1, 84 арк.

157. Спр. 3325 Листування з облдержадміністрацією та обласною радою з питань освіти за 2000 р. Т. 1, 71 арк.

158. Спр. 3326 Листування з облдержадміністрацією та обласною радою з питань освіти за 2000 р. Т. 2, 71 арк.

159. Спр. 3327. Листування з облдержадміністрацією та обласною радою з питань освіти за 2000 р. Т. 3, 68 арк.

160. Спр. 3328. Листування з облдержадміністрацією та обласною радою з питань освіти за 2000 р. Т. 1, 71 арк.

161. Спр. 3329. Директивні листи і вказівки управління освіти за 2000 р. Т. 2, 75 арк.

162. Спр. 3385. Листування облуправління освіти з райміськво про роботу шкіл, дошкільних установ та з професійно-технічними училищами, педучилищами і технікумами з виробничих питань діяльності за 2001 рік. Т. 1, 78 арк.

163. Спр. 3386. Листування облуправління освіти з райміськво про роботу шкіл, дошкільних установ та з професійно-технічними училищами, педучилищами і технікумами з виробничих питань діяльності за 2001 рік. Т. 1, 83 арк.

Державний архів Львівської області

Ф. 3207 Львівська обласна рада

оп. 1

164. Спр. 217. Протоколи засідань постійної комісії з питань освіти, науки, культури, молоді та спорту з додатками (10 березня 2000 – 18 серпня 2002 р.), 170 арк.

Державний архів Рівненської області

Ф. Р – 2 Управління освіти Рівненської обласної державної адміністрації, м. Рівне, 1939–1941, 1944–2001 рр.

оп. 15

165. Спр. 127. Накази № 235–348 начальника управління по основній діяльності (27 липня – 30 грудня 1991 р.), 197 арк.

166. Спр. 129. Довідки, інформації про роботу облуно (16 січня – 27 грудня 1991 р.), 58 арк.

167. Спр. 121. Протоколи № 6–8 засідань колегії управління освіти (17 серпня – 21 грудня 1993 р), 112 арк.

168. Спр. 190. Протоколи № 2–5 засідань колегії управління освіти (4 лютого – 8 червня 1993 р.), 124 с.

169. Спр. 220. Протоколи № 9–12 засідання колегії управління освіти (1 лютого – 22 серпня 1994 р.), 158 арк.

170. Дзвінчук Д. І. Державне управління освітою в Україні: тенденції і законодавство / Д. І. Дзвінчук. – К. : ЗАТ «НІЧЛАВА», 2003. – 240 с.

171. Дзвінчук Д. І. Освіта в історико-філософському вимірі: тенденції розвитку та управління : [монографія] / Дмитро Іванович Дзвінчук. – К. : ЗАТ «Нічлава», 2006. – 378 с.

172. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. : документи і матеріали : у 2 т. / [упоряд. В. Верстюк (кер.) [та ін.]. – Т. 1. – К. : В-во ім. Олени Теліги, 2006. – 688 с.

173. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. : документи і матеріали : у 2 т., 3-х ч. / [упоряд. В. Верстюк (кер.) [та ін.]. – Т. 2. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 2006. – 744 с.

174. Дмитренко Г. А. Стратегічний менеджмент: цільове управління освітою на основі квазіметричного підходу / Г. А. Дмитренко. – К. : Ін-т змісту і методів навчання (МОУ), 1996. – 130 с.

175. Дригус І. П. Закон працює на освіту / І. П. Дригус // Світло. – 1996. – № 2. – С. 7–12.

176. Дубас О. Висвітлення питання про утворення національних держав у 1917–1921 рр. у підручниках видавництва «Генеза» / О. Дубас // Українська історична дидактика : міжнародний діалог (фахівці різних країн про сучасні українські підручники з історії) : зб. наук. ст. – К. : Генеза, 2000. – С. 115–124.

177. Духопельников В. М. Всесвітня історія: середні віки (кінець XV – середина XVII ст.) : [пробний підруч. для 8 кл. серед. шк.] / В. М. Духопельников, Г. М. Донською. – К. : Освіта, 1995. – 160 с.

178. Дятлов В. Вивчення релігійних питань у курсі новітньої історії / В. Дятлов // Історія та правознавство. – 2007. – № 19–21 (119–121). – С. 49–53.

179. Енциклопедія історії України : в 5-ти т. Т. 1. А–В / редкол. : В. А. Смолій (голова) [та ін.]. – К. : Наук. думка, 2003. – 688 с.

180. Енциклопедія історії України : в 5-ти т. Т. 2. Г–Д / редкол. : В. А. Смолій (голова) [та ін.]. – К. : Наук. думка, 2003. – 528 с.

181. Енциклопедія історії України : в 5-ти т. Т. 3. Е–Й / редкол. : В. А. Смолій (голова) [та ін.]. – К. : Наук. думка, 2003. – 672 с.

182. Енциклопедія освіти / Академія педагогічних наук України ; [гол. ред. В. Г. Кремень]. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.

183. Євсюкова Н. В. Вивчення діяльності громадських організацій як засіб викладання новітньої історії України / Н. В. Євсюкова // Сучасні напрями гуманітарних дисциплін і середніх та вищих навчальних закладах: мова,

література, історія : матеріали доп. Міжнар. наук. конф. (Горлівка, 14−15 квіт. 2011 р.) : Ч. І. – Горлівка : Вид-во ГДПІІМ, 2011. – С. 197–200.

184. Євтушенко Р. Нові підходи у вивченні історії ХХ століття : матеріали Міжнар. семінару (28 лютого – 1 березня 2003 року, Львів) / Р. Євтушенко // Історія в школах України. – 2003. – № 3. – С. 2–6.

185. Єкельчик С. Імперія пам’яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві / Сергій Єкельчик. – К. : Критика, 2008. – 304 с.

186. Жабенко О. В. Висвітлення проблем державного управління освітою у вітчизняній літературі / О. В. Жабенко // Актуальні проблеми державного управління : зб. наук. пр. / [редкол. С. М. Серьогін (гол. ред.) та ін.]. – Дніпропетровськ : Дніпропетр. регіон. ін-т упр. УАДУ при Президентові України, 2002. – Вип. 4 (10). – С. 110–116.

187. Жабенко О. В. Особливості й тенденції розвитку державного управління освітою в Україні (1946–2001 рр.) : дис. … канд. наук з держ. упр. : 25.00.01 / Жабенко Олександр Вікторович. – К., 2003. – 210 с.

188. Жабенко О. В. Сучасна державна політика в галузі освіти України / О. В. Жабенко // Зб. наук. праць УАДУ. – 2000. – Вип. 2. – Ч. 4. – С. 327–332.

189. Жадько В. О. Історична пам’ять у системі духовного світу сучасного українського соціуму (соціально-філософський аналіз) : автореф. дис. … д-ра філос. наук : спец. 09.00.03 / Жадько Віктор Олексійович. – К., 2007. – 36 с.

190. Жаря С. Проблеми управління якісною освітою в Україні в контексті становлення навчальних закладів нового типу / С. Жаря // Вісник УАДУ. – 1997. – № 34. – С. 175–181.

191. Жив’юк А. Політичні репресії тоталітарної доби в Україні у шкільному курсі історії : періодизація, типологія, термінологія / А. Жив’юк // Історія та правознавство. – 2007. – № 19–21 (119–121). – С. 75–81.

192. Жук Л. Використання краєзнавчих матеріалів у процесі навчання історії / Л. Жук // Історія України. – 2006. – № 37. – С. 13–17.

193. Журавський В. Проблеми та перспективи розвитку приватного сектору вищої освіти в Україні / В. Журавський // Освіта. – 2002. – 2–9 жовт. – С. 8.

194. Журавський В. С. Вища освіта як фактор державотворення і культури в Україні / В. С. Журавський. – К. : Вид. дім «Ін Юре», 2003. – 416 с.

195. Заболотна Т. Діяльність Київської опери в роки нацистської окупації / Т. Заболотна // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. ст. – Вип. 12. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2009. – С. 193–200.

196. Заболотна Т. Інтелігенція у місцевих органах влади в роки нацистської окупації історіографія проблеми / Т. Заболотна // Сторінки воєнної історії України. – Вип. 13. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2010. – С. 40–53.

197. Заболотна Т. Стратегії виживання міської інтелігенції України в роки нацистської окупації (1941–1944 рр.): теорія та практика / Т. Заболотна // Сторінки воєнної історії країни. – Вип. 16. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2013. – С. 94–112.

198. Заболотна Т. В. Вплив нацистської окупації на повсякденне життя киян (вересень–грудень 1941 р.) / Т. В. Заболотна // Сторінки воєнної історії України. – Вип. 11. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2008. – С. 107–116.

199. Заболотна Т. В. Житлова проблема в окупованому Києві / Т. В. Заболотна // Укр. іст. журн. – 2006. – № 3. – С. 158–173.

200. Законодавство України про загальну середню освіту (бюлетень законодавства і юридичної практики України) / [шеф-ред. В. С. Ковальський]. – К. : Юрінком Інтер, 1999. – № 9. – 448 с.

201. Запорожець Т. Станіслав Ніколаєнко: перший пункт програми «Доступність і якість освіти» виконано / Т. Запорожець // Освіта України. – 2005. – 19 лип. – С. 1–2.

202. Захарова Н. Курс новітньої історії в 12-річній школі : пропозиції Ради Європи щодо змісту навчальних програм і проблеми реформування української історичної освіти / Н. Захарова // Історія та правознавство. – 2007. – № 19–21 (119–121). – С. 10–18.

203. Зашкільняк Л. Історія і соціальне замовлення (на прикладі шкільних підручників з історії) / Л. Зашкільняк // Шкільна історія очима істориків-науковців : матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України / [упоряд. Н. Яковенко]. – К. : Вид. ім. Олени Теліги, 2008. – С. 66–83.

204. Зашкільняк Л. Чого ми хочемо від шкільної освіти / Л. Зашкільняк // Сучасність. – 2008. – № 3–4. – С. 98–107.

205. Зашкільняк Л. О. Вступ до методології історії / Л. О. Зашкільняк. – Львів : ЛОНМІО, 1996. – 96 с.

206. Звернення до педагогічних та учнівських колективів, закладів народної освіти, до педагогів, батьків і вихователів, до всієї громади // Освіта. – 1991. – 29 січ. – С. 1.

207. Зерній Ю. О. Взаємозв’язок історичної пам’яті та національної ідентичності / Ю. О. Зерній // Політичний менеджмент. – 2008. – № 5 (32). – С. 104–115.

208. Зерній Ю. О. Ґенеза та сучасний зміст поняття історичної пам’яті / Ю. О. Зерній // Стратегічні пріоритети. – 2008. – № 1 (6). – С. 32–39.

209. Зерній Ю. О. Державна політика пам’яті в Україні: становлення та сучасний стан / Ю. О. Зерній // Стратегічні пріоритети. – 2008. – № 3 (8). – С. 41–51.

210. Зерній Ю. О. Державна політика пам’яті як чинник утвердження української національної ідентичності : автореф. дис. … канд. політ. наук : 23.00.05 / Зерній Юлія Олександрівна ; НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2009. – 20 с.

211. Зерній Ю. О. Історична пам’ять як об’єкт державної політики / Ю. О. Зерній // Стратегічні пріоритети. – 2007. – № 1 (2). – С. 71–76.

212. Зякун А. І. Навчальна література з історії кінця 80-х – 90-ті рр. ХХ ст. : історіографічний аналіз : дис. … канд. іст. наук : 07.00.06 / Зякун Алла Іванівна. – К., 2002. – 184 с.

213. Зякун А. І. Формування національної концепції шкільної історичної освіти в перше десятиліття незалежності України / А. І. Зякун // Сумська старовина. – 2005. – № XVI–XVII. – С. 133–144.

214. Іванова О. Підручник з історії: проблеми і перспективи / О. Іванова // Історія в школах України. – 1999. – № 1. – С. 26–28.

215. Іванченко Р. П. Історія без міфів. Бесіди з історії управлінської державності / Р. П. Іванченко. – 3-тє вид., переробл. і доповн. – Тернопіль : Навч. кн. – Богдан, 2014. – 624 с.

216. Іванюк І. Освітня політика : навч. посіб. / І. Іванюк. – К. : Таксон, 2006. – 226 с.

217. Інститут інноваційних технологій і змісту освіти [Електронний ресурс]. – Режим доступу : iitzo.gov.ua

218. Інструктивно-методичні рекомендації щодо вивчення шкільних дисциплін у новому 2001/2002 навчальному році // Інформ. зб. М-ва освіти і науки України. – 2001. – № 15–16. – С. 3–64.

219. Інструктивно-методичні рекомендації щодо вивчення шкільних дисциплін у новому 2002/2003 навчальному році // Інформ. зб. М-ва освіти і науки України. – 2002. – № 14. – С. 3–32.

220. Інструктивно-методичні рекомендації щодо вивчення шкільних дисциплін у новому 2003/2004 навчальному році // Інформ. зб. М-ва освіти і науки України. – 2003. – № 13–14. – С. 5–64.

221. Інструктивно-методичні рекомендації щодо вивчення шкільних дисциплін у новому 2006/2007 навчальному році // Інформ. зб. М-ва освіти і науки України. – 2006. – № 19–21. – С. 15.

222. Інструктивно-методичні рекомендації щодо вивчення шкільних дисциплін у новому 2007/2008 навчальному році // Інформ. зб. М-ва освіти і науки України. – 2007. – № 22–24. – С. 18–27.

223. Інструктивно-методичні рекомендації щодо вивчення шкільних дисциплін у новому 2008/2009 навчальному році // Інформ. зб. М-ва освіти і науки України. – 2008. – № 22–24. – С. 9–64.

224. Інтеграційні процеси в міжнародних відносинах: історія і сучасність : матеріали II Всеукр. наук.-практ. конф. молодих вчених та студ. (Миколаїв, 7 квіт. 2014 р.) / Миколаїв : Миколаїв. нац. ун-т ім. В. О. Сухомлинського, 2014. – 306 с.

225. Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи : матеріали Всеукр. наук. конф. (Харків, 15–17 листоп. 1995 р.). – Х. : [б. в.], 1995. – 354 с.

226. Історія в термінах поняттях: довідник : навч. посіб. / за заг. ред. Т. В. Орлової. – Вишгород : П. П. Сергійчук М. І., 2014. – 732 с.

227. Історія повсякденності : теорія та перспективи : матеріали Всеукр. наук. конф. (м. Переяслав-Хмельницький, 14–15 трав. 2010 р.) / [упоряд. : О. М. Лукашевич, Т. Ю. Нагайко]. – Переяслав-Хмельницький : [б. в.], 2010. – 246 с.

228. Історія України. Всесвітня історія : програми для загальноосвіт. навч. закл. 5–12 кл. – К. : Ірпінь, 2005. – 142 с.

229. Історія України. Всесвітня історія. Людина і суспільство. Основи філософії : програми для профільних кл. загальноосвіт. навч. закл. – К. : Пед. преса, 2005. – 128 с.

230. Історія України: нове бачення : у 2 т. / [О. І. Гуржій, Я. Д. Ісаєвич, М. Ф. Котляр та ін.] ; під ред. В. А. Смолія. – К. : Україна, 1995. – Т. 1. – 350 с.

231. Історія України : нове бачення : у 2 т. / НАН України, Ін-т історії України / [В. Ф. Верстюк, О. В. Гарань, В. М. Даниленко та ін.] ; під ред. В. А. Смолія. – К. : Україна, 1996. – Т. 2. – 494 с.

232. Історія українознавства : навч. посіб. / [П. П. Кононенко, Л. К. Токар, О. Г. Бажан та ін.] ; за ред. П. П. Кононенка. – К. : Академвидав, 2011. – 512 с. (Серія «Альма-матер»).

233. Їлге В. Національна історія на прикладі зображення доби Київської Русі в українських підручниках / В. Їлге // Українська історична дидактика: міжнародний діалог (фахівці різних країн про сучасні українські підручники з історії) : зб. наук. ст. – К. : Генеза, 2000. – С. 76–108.

234. Калакура Я. С. Українська історіографія : курс лекцій / Я. С. Калакура. – К. : Генеза, 2004. – 496 с.

235. Каленюк І. С. Освіта в економічному вимірі: потенціал та механізм розвитку / І. С. Каленюк. – К. : ТОВ «Кадри», 2001. – 326 с.

236. Калініна Л. Деякі підходи до визначення концептуальних засад шкільної історичної освіти / Л. Калініна // Історія в школах України. – 1999. – № 1. – С. 8–10.

237. Калініна Л. На шляху до взаєморозуміння: загальноєвропейський контекст шкільної історії / Л. Калініна, О. Пометун // Історія в школах України. – 1998. – № 1. – С. 21–25.

238. Калініна Л. Структура змісту шкільної історії: пошуки підходів, досвід / Л. Калініна // Історія в школах України. – 1998. – № 1. – С. 25–30.

239. Карамушка Л. М. Психологія управління закладами середньої освіти : [монографія] / Людмила Миколаївна Карамушка. – К. : Ніка-Центр, 2000. – 332 с.

240. Касперович П. М. Події 1932–1933 років в Україні на сторінках шкільних підручників вітчизняної історії / П. М. Касперович // Сучасні напрями

гуманітарних дисциплін у середніх та вищих навчальних закладах: мова, література, історія : матеріали доп. Міжнар. наук. конф. (14–15 квіт. 2011 р.) : Ч. І. – Горлівка : Вид-во ГДПІІМ, 2011. – С. 207–211.

241. Карліна О. М. Історія середніх віків : підруч. для 7-го кл. серед. шк. / О. М. Карліна. – К. : Генеза, 1998. – 399 с.

242. Карліна О. М. На шляху до транснаціональної історії (теоретичні засади інтерпретації соціальної історії Середньовіччя) / О. М. Карліна // Історія в школах України. – 2005. – № 2. – С. 44–46.

243. Касьянов Г. Підручники з історії України у світлі Міжнародної мережі дослідження підручників / Г. Касьянов // Шкільна історія очима істориків-науковців : матеріали Робочої наради з моніторингу шк. підруч. історії України / [упоряд. Н. Яковенко]. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 2008. – С. 84–89.

244. Качмар В. М. Львівський університет в сучасних подіях «Революції Гідності» / В. М. Качмар // Zagadnienia społeczeno-ekonomiczne, polityczne, kylturalne i religijne w badaniach polskich, słowackich oraz ukrainskich. T. II. Kyltura społeczenstwo / pod redakcja Wacława Wierzbienca. – Jarosław, 2014. – S. 155–164

245. Качмар В. М. Освітньо-наукові трансформації у Львівському університеті за роки незалежності України / В. М. Качмар // Вісник Львівського університету. Серія історична. Ювілейне видання з нагоди 350-річчя Львівського університету. Спец. вип. 49 / за ред. Олексія Сухого. – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2013. – С. 216–231

246. Качмар В. М. Повсякденне життя студентської молоді радянського Львова (на прикладі Львівського державного університету імені Івана Франка) / В. М. Качмар // Lwow. Miasto – społeczenstwo – kultura /

Wydawnictwo Naykowe Uniwersytetu Pedagogicznego. – Krakow, 2014. − Т. 9. – S. 314–328.

247. Киридон А. Концепт «історична пам’ять» : варіативність дефініювання / А. Киридон // Україна – Європа – Світ. Вип. 3 : [міжнар. зб. наук. праць]. Серія : історія, міжнародні відносини / гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. – С. 112–116.

248. Киридон А. Поняття «історична пам’ять»: проблеми дослідження / А. Киридон // Історія та правознавство. – 2010. – № 19–20. – С. 6–8.

249. Книга вчителя історії, етики, основ правознавства / [упоряд. : Р. І. Євтушенко, О. В. Галєгова]. – Вид. 2-ге, доп. – Х. : ТОРСІНГ ПЛЮС, 2006. – 464 с.

250. Коваль М. В. Історія України. Матеріали до підручника для 10–11 кл. середн. шк. / М. В. Коваль, С. В. Кульчицький, Ю. О. Курносов. – К. : Райдуга, 1992. – 512 с.

251. Кодлюк Я. Аналіз оцінювання шкільних підручників. Дидактичний аспект / Я. Кодлюк // Підручник XXI століття. – 2003. – № 1–4. – С. 71–73.

252. Кожем’яка О. Особистий погляд учителя на шкільний підручник / О. Кожем’яка // Історія та правознавство. – 2010. – № 35. – С. 7–8.

253. Колективізація і голод на Україні. 1929–1933 рр. : зб. док. і матеріалів / [упоряд. : Г. Михайличенко, Є. Шаталіна ; відп. ред. С. В. Кульчицький]. – К. : Наук. думка, 1992. – 736 с.

254. Коляструк О. Візуальні документи як особливі джерела історії повсякденності / О. Коляструк // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2008. − Вип. № 14. – С. 259–264.

255. Коляструк О. До проблеми взаємин більшовицької влади з інтелігенцією у 1920-і рр. / О. Коляструк // Проблеми історії України: факти, судження,

пошуки. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2007. − Вип. № 17. – С. 16–173.

256. Коляструк О. Документи особового походження як джерела з історії повсякденності / О. Коляструк // Укр. іст. журн. – 2008. – № 2. – С. 145–153.

257. Коляструк О. Підтримка здоров’я та організація відпочинку інтелігенції УРСР у 1920-ті рр. / О. Коляструк // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2007. − Вип. № 16. – С. 119–128.

258. Коляструк О. Поняття повсякденності в сучасній науковій гуманітаристиці / О. Коляструк // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. − К. : Ін-т історії України НАН України, 2009. – Вип. № 15. – С. 46–56.

259. Коляструк О. Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці / О. Коляструк // Укр. іст. журн. – 2007. – № 1. – С. 174–184.

260. Коляструк О. Предмет історії повсякденності : проблема постановки й окресленості в сучасній гуманітаристиці / О. Коляструк // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського : зб. наук. праць. Серія : Історія. – Вінниця : [б. в.], 2009. – Вип. 15. – С. 170–173.

261. Коляструк О. Соціальна історія крізь призму повсякденності / О. Коляструк // Повоєнна Україна : нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.). – К. : Ін-т історії України НАН України, 2010. – Вип. № 2. − С. 39–48.

262. Командири великого голоду: поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ 1932–1933 рр. / [ред. В. Васильєва та Ю. Шаповала]. – К. : Генеза, 2001. – 399 с.

263. Комаров В. Шкільна історична освіта: шляхи перебудови / В. Комаров // Історія в школах України. – 2001. – № 3. – С. 9–13.

264. Кондратюк К. Сучасна національна історіографія новітньої історії України (1914–2009 рр.) : навч. посіб. / К. Кондратюк, О. Сухий. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2010. – 262 с.

265. Коник А. Історична пам’ять та «політика пам’яті» в епоху медіакультури / А. Коник // Вісник Львівського ун-ту ім. Івана Франка. Серія : Журналістикиа. – Львів : [б. в.], 2009. − Вип. 32. – С. 153–163.

266. Конституція України / Відомості Верховної ради України. – 1996. – № 30. – 63 с.

267. Концепція профільного навчання в старшій школі (від 25.09.2003 р.) // Інформ. зб. Міністерства освіти і науки України. – 2003. – № 24. – С. 3–15.

268. Концепція безперервної історичної освіти в Україні : проект // Інформ. зб. М-ва освіти України. – 1995. – № 8. – С. 26.

269. Концепція 12-річної загальноосвітньої школи // Інформ. зб. М-ва освіти України. – 2000. – № 21. – С. 10–31.

270. Концепція та програми викладання історії України в школі (проекти) : матеріали IV та V Робочих нарад з моніторингу шк. підруч. історії України / [упоряд. та ред. Н. Яковенко, Л. Ведмідь ; Л. Ведмідь (систематизація)]. – К. : ВД Стилос, 2009. – 126 с.

271. Корсак К. В. Освіта, суспільство, людина в ХХ столітті: інтегрально-філософський аналіз / Костянтин Віталійович Корсак. – К. : Ніжин, 2004. – 210 с.

272. Короткий зміст та методичні рекомендації щодо використання навчальних телепередач з історії України на 1991/92 навчальний рік (ІІ півріччя) // Інформ. зб. Міністерства народної освіти Української РСР. – 1991. – № 23. – С. 12–27.

273. Красняков Є. Державна політика в освітянській сфері в період українського державотворення / Є. Красняков // Рідна школа. – 2006. – № 3. – С. 3–8.

274. Красняков Є. Освітня політика як інструмент впливу держави на систему освіти / Є. Красняков // Шлях освіти. – 2006. – № 4. – С. 11–13.

275. Кремень В. Державно-громадська модель управління освітніми змінами / В. Кремень // Директор школи. – 2001. – № 4. – С. 6.

276. Кремень В. «Не бачу альтернативи змінам» / В. Кремень // Дзеркало тижня. – 2002. – 27 квіт. – 10 трав. – С. 13.

277. Кремень В. Освіта в Україні – інноваційні аспекти. Стратегія. Реалізація, Результати / В. Кремень. – К. : Грамота, 2005. – 448 с.

278. Кремень В. Освіта і наука України: шляхи модернізації. (Факти. Роздуми. Перспективи) / В. Кремень. – К. : Грамота, 2003. – 216 с.

279. Кремень В. Розвиток освіти в Україні в контексті загальноцивілізаційних змін / В. Кремень. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. – 44 с.

280. Кремень В. Сучасна філософія освіти і педагогічна освіта / В. Кремень // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 2002. – № 6. – С. 11–20.

281. Крижанівський О. П. Історія середніх віків : підруч. для 7-го кл. загальноосвіт. навч. закл. / О. П. Крижанівський, О. О. Хірна. – Львів : Оріяна-Нова, 2007. – 271 с.

282. Крисюк С. Державно-громадське управління освітою / С. Крисюк // Суспільні реформи та встановлення громадянського суспільства в Україні : матеріали наук.-практ. конф. / [за ред. В. І. Лугового, В. М. Князєва]. – К. : УАДУ, 2001. – Т. 3. – С. 350–353.

283. Крисюк С. В. Державне управління освітою : навч. посіб. для слухачів, асп., докторантів спец. «Державне управління освітою» / С. В. Крисюк. – К. : НАДУ, 2009. – 220 с.

284. Кубай Н. Виховання громадянина-патріота на засадах козацької педагогіки у процесі краєзнавчої роботи / Н. Кубай // Освітянське краєзнавство:

досвід, проблеми, перспективи : зб. матеріалів XII Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 200-річчю від дня народження укр. просвітителів І. Вагилевича та М. Шашкевича (Івано-Франківськ, 6−7 жовт. 2011 р.). – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2011. – С. 106–114.

285. Куделко С. Історичне краєзнавство в контексті сучасних тенденцій розвитку науки та суспільства / С. Куделко, С. Посохов // Краєзнавство. – 1995. – № 1–4. – С. 13–15.

286. Кузнецова А. Середня освіта переходить на 12-річне навчання уже восени / А. Кузнецова // Освіта України. – 2000. – 5 лип. – С. 2–3.

287. Кульчицький С. Державний стандарт освіти й вимоги до нового покоління підручників з історії / С. Кульчицький // Українська історична дидактика: міжнародний діалог (фахівці різних країн про сучасні українські підручники з історії) : зб. наук. ст. – К. : Генеза, 2000. – С. 227–232.

288. Кульчицький С. Історія Батьківщини в шкільних підручниках / С. Кульчицький // Дзеркало тижня. – 2002. – 3–9 серп. – С. 18.

289. Кульчицький С. Історія України. Пробний підручник для 10–11 класу середньої школи / С. Кульчицький, Ю. Курносов, М. Коваль. – К. : Освіта, 1993. – 239 с.

290. Кульчицький С. Національна історія як чинник державного процесу / С. Кульчицький // Історія України. – 1999. – № 8. – С. 4.

291. Курас І. Ф. Етнополітика: історія та сучасність : ст., виступи, інтерв'ю 90-х років / І. Ф. Курас. – К. : ІПіЕНД, 1999. – 656 с.

292. Курас І. Ф. Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні (1917–1920 рр.) : [монографія] / І. Ф. Курас, В. Ф. Солдатенко ; НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. – К. : [б. в.], 2001. – 246 с.

293. Кучерук О. С. Оповідання з історії України : [пробний підруч. до початкового курсу з історії України для 5 кл. серед. шк.] / О. С. Кучерук. – К. : Освіта, 1993. – 239 с.

294. Ладиченко Т. В. Всесвітня історія : підруч. для 9-го кл. загальноосвіт. навч. закл. / Т. В. Ладиченко, С. О. Осмоловський. – К. : Генеза, 2009. – 240 с.

295. Лазуренко В. Шкільні історико-краєзнавчі конференції на Чигиринщині / В. Лазуренко // Освітянське краєзнавство: досвід, проблеми, перспективи : зб. матеріалів XII Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 200-річчю від дня народження українських просвітителів І. Вагилевича та М. Шашкевича (Івано-Франківськ, 6–7 жовт. 2011 р.). – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2011. – С. 99–105.

296. Лернер И. Я. Историческое сознание и условия его формирования / И. Я. Лернер // Преподавание истории в школе. – 1988. – № 4. – С. 18–24.

297. Лисенко О. Використання інформації про селянські повстання 1920−1930-х рр. у краєзнавчій роботі в загальноосвітніх навчальних закладах / О. Лисенко // Освітянське краєзнавство: досвід, проблеми, перспективи : зб. матеріалів XII Всеукр. наук. іст.-краєзнавч. конф., присвяч. 200-річчю від дня народження укр. просвітителів І. Вагилевича та М. Шашкевича (Івано-Франківськ, 6–7 жовт. 2011 р.). – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2011. – С. 93–98.

298. Литвин В. Українська культура й освіта в контексті суспільних трансформацій / В. Литвин // Урядовий кур’єр. – 2002. – 24 верес. – С. 4–5.

299. Литньова Т. Періодизація історії розвитку змін загальної середньої освіти (30-ті рр. XX ст. – початок XXI ст.) / Т. Литньова // Історико-педагогічний альманах. – 2010. – Вип. 2. – С. 68–72.

300. Лікарчук І. Доступність і якість – основні ознаки сучасної освіти / І. Лікарчук // Інформатика. – 2009. – № 32. – С. 3–10.

301. Літопис України за 20 років незалежності очима істориків / [упоряд. : О. В. Томаченко, М. С. Лапків]. – Луцьк : ПрАТ «Волинська обласна друкарня», 2011. – 144 с.

302. Лоу-Беер Э. Совет Европы и история в школе / Энн Лоу-Беер. – Страсбург : Совет Европы, 1997. – 147 с.

303. Луговий В. І. Управління освітою : навч. посіб. для слухачів, асп., докторантів спец. «Державне управління» / В. І. Луговий. – К. : Вид-во УАДУ, 1997. – 302 с.

304. Лутай В. С. Філософія сучасної освіти : навч. посіб. / В. С. Лутай. – К. : Центр «Магістр – S» Творчої спілки вчителів України, 1996. – 256 с.

305. Лях Р. Д. Історія України. З найдавніших часів до середини XIV ст. : підручник для 7 кл. серед. шк. / Р. Д. Лях, Н. Р. Темірова. – К. : Генеза, 1995. – 179 с.

306. Майборода В. К. Концепція шляхів демократизації управління освітою в Україні / В. К. Майборода // Концептуальні засади демократизації та реформування освіти в Україні. Педагогічні концепції. – К. : Школяр, 1997. – С. 42–57.

307. Майборода О. Питання так званої об’єктивності історичних оцінок у шкільному курсі новітньої історії / О. Майборода // Історія та правознавство. – 2007. – № 1–21 (119–121). – С. 23–27.

308. Майборода О. М. Новітня історія (період після Другої світової війни) : навч. посіб. для 11 кл. серед. шк. / О. М. Майборода. – К. : Освіта, 1995. – 351 с.

309. Майборода С. В. Державне управління вищою освітою в Україні : структура, функції, тенденції розвитку (1917–1959 рр.) : [монографія] / Сергій Васильович Майборода. – К. : Вид-во УАДУ, 2000. – 308 с.

310. Майданник С. Історію треба переосмислювати / С. Майданник // Освіта. – 1991. – 1 листоп. – С. 2.

311. Мартиненко В. М. Аналіз політики як демократичний інструмент державного управління соціально-економічними процесами /

В. М. Мартиненко // Актуальні проблеми державного управління : наук. зб. – Х. : УАДУ ХФ, 2001. – № 2 (10). – С. 12–17.

312. Матеріали до концепції шкільної історичної освіти України. Проект // Освіта. – 1992. – 12 трав. – С. 1–3.

313. Медвідь Л. Національна освіта незалежної України XXI століття: тенденції, проблеми / Л. Медвідь // Початкова школа. – 2002. – № 1. – С. 1–4.

314. Методичні рекомендації до проведення в 1999/2000 навчальному році першого уроку (лекції) в загальноосвітніх та вищих навчальних закладах // Інформ. зб. Міністерства освіти і науки України. – 1999. – № 16. – С. 26–29.

315. Методичні рекомендації щодо вивчення історії у 2009/2010 навчальному році // Інформ. зб. М-ва освіти і науки України. – 2009. – № 16–18. – С. 48−59.

316. Методичні рекомендації щодо вивчення навчальних дисциплін у 5 класах у 2005/2006 навчальному році // Інформ. зб. М-ва освіти і науки України. – 2005. – № 7–8. – С. 3–63.

317. Мисан В. Багатоперспективність у змісті шкільного курсу історії / В. Мисан // Історія в школах України. – 2008. – № 11–12. – С. 11–15.

318. Мисан В. Багатоперспективність як засіб та метод у навчанні шкільного курсу історії України / В. Мисан // Історія в школах України. – 2009. – № 9. – С. 3–9.

319. Мисан В. До проблеми змісту курсів історії / В. Мисан // Історія в школах України. – 2007. – № 7. – С. 23–28.

320. Мисан В. Нові підходи до висвітлення новітньої історії у шкільному підручнику / В. Мисан // Історія та правознавство. – 2007. – № 19−21 (119−121). – С. 117–120.

321. Мисан В. Оповідання з історії України та рідного краю : підруч. для 5 кл. серед. шк. / В. Мисан. – К. : Генеза, 1995. – 144 с.

322. Мисан В. Полікультурність у змісті шкільної історії: вимога часу чи забаганка науковців? / В. Мисан // Історія в сучасній школі. – 2012. – № 5. – С. 23–26.

323. Мисан В. Проблема суб'єктивізації змісту в шкільних підручниках історії / В. Мисан // Історія в школах України. – 2010. – № 3. – С. 3–8.

324. Мисан В. Шкільна історична освіта: традиції й новаторство – що переможе? (незалежний коментар) / В. Мисан // Історія в школах України. – 2004. – № 8. – С. 17–21.

325. Мисан В. Шкільний підручник історії: що домінує – традиція чи інновація? / В. Мисан // Історія України. – 2012. – № 9–10. – С. 7–12.

326. Мисан В. Шкільний підручник як історичне джерело. (Чи потрібно здавати в макулатуру старі підручники з історії ?) / В. Мисан // Історія в школах України. – 2008. – № 1. – С. 24–30.

327. Михайло Грушевський і українська історична наука : матеріали наук. конф., присвяч. М. Грушевському (Львів, 24–25 жовт. 1994 р., Харків, 25 серп. 1996 р., Львів, 29 верес. 1996 р.). – Львів : [б. в.], 1999. – 375 с.

328. Михальчишин І. Про методологію історичної науки / І. Михальчишин, А. Фещенко // Рідна школа. – 1998. – № 9. – С. 29–30.

329. Мицик Ю. Нове чи призабуте старе: міркування про книжку «Шкільна історія очима істориків-науковців» / Ю. Мицик // Історія в школах України. – 2008. – № 11–12. – С. 3–8.

330. Міністерство освіти і науки України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.mon.gov.ua

331. Мішина І. А. Всесвітня історія: епоха становлення сучасної цивілізації (кінець XV – початок XX ст.). 8 кл. / І. А. Мішина, Л. М. Жаров, А. А. Міхеєв. – К. : Генеза, 1994. – 384 с.

332. Мороз П. Історія одного підручника. (Історико-порівняльний аналіз підручників історії стародавнього світу XIX–XX ст.) / П. Мороз, І. Мороз // Історія в школі. – 2005. – № 10. – С. 26–29.

333. Мороз П. В. Дидактичні матеріали з історії стародавнього світу. 6 кл. / П. В. Мороз. – К. : А.С.К., 1998. – 128 с.

334. Мороз П. В. Історія стародавнього світу : навч. посіб. для учнів 6-го кл. / П. В. Мороз, Т. О. Чубукова. – К. : Фенікс, 2000. – 312 с.

335. Мороз П. В. Історія стародавнього світу у кросвордах і чайнвордах (Дидактичні ігри для 6 класу) / П. В. Мороз // Історія в школах України. – 2004. – № 5. – С. 24–26.

336. Мороз П. В. Концепція історичної освіти середньої загальноосвітньої 12-річної школи (проект) / П. В. Мороз, О. В. Малій, Т. О. Чубукова // Історія в школі. – 2002. – № 3. – С. 2–7.

337. Мороз П. В. Методичні засади шкільного підручника з історії стародавнього світу : автореф. дис. … канд. пед. наук : спец. 13.00.02 / Мороз Петро Володимирович. – К., 2006. – 20 с.

338. Мороз П. В. Навчально-методичний комплекс з історії стародавнього світу / П. В. Мороз, О. В. Малій, Т. О. Чубукова // Історія в школі. – 2001. – № 9. – С. 20–23.

339. Мороз П. В. Науково-методичні проблеми шкільних підручників історії / П. В. Мороз // Проблеми сучасного підручника : зб. наук. праць. – К. : Комп’ютер у школі та сім’ї, 1999. – С. 121–123.

340. Мороз П. В. Падіння республіки та утворення Римської імперії (6 кл.). Тематичне оцінювання навчальних досягнень учнів / П. В. Мороз // Історія в школі. – 2001. – № 11–12. – С. 37–42.

341. Мороз П. В. Проблема добору фактів та побудова підручників історії / П. В. Мороз // Зміст і технології шкільної освіти : матеріали звітної наук.

конф. Ін-ту педагогіки АПН України (28–30 берез. 2000 р.). – К. : Пед. думка, 2000. – С. 72–73.

342. Мороз П. В. Психологічний підхід до змісту шкільного підручника історії / П. В. Мороз // Актуальні проблеми трансформації соціогуманітарної освіти : зб. наук. праць за підсумками Всеукр. наук.-практ. конф. (4−5 груд. 2003 р.). – Кам'янець-Подільський : Інформ.-вид. від. Кам'янець-Поділ. держ. ун-ту, 2004. – С. 70–72.

343. Мудрий М. Тема «колоніального статусу» України у підручниках України / М. Мудрий // Шкільна історія очима істориків-науковців : матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України / [упоряд. Н. Яковенко]. – К. : Вид. ім. Олени Теліги, 2008. – С. 90–107.

344. Муценко Я. Шкільний підручник з історії: європейське бачення / Я. Муценко // Історія в школах України. – 2003. – № 6. – С. 39–43.

345. Навчальна література з історії видана, в Україні (1989–2000 рр.) / Бібліографічний покажчик / упоряд. : Б. І. Корольов, А. І. Зякун. – Київ ; Суми : Козацький вал, 2001. – 128 с.

346. Навчальні плани денних загальноосвітніх шкіл Української РСР на 1989/1990 навчальний рік // Інформ. зб. М-ва народної освіти України. – 1989. – № 10. – С. 9–10.

347. Навчальні плани денних загальноосвітніх шкіл Української РСР на 1991/1992 навчальний рік // Інформ. зб. М-ва освіти України. – 1991. – № 7. – С. 2–22.

348. Навчальні плани середніх навчально-виховних закладів України на 1994/1995 навчальний рік // Інформ. зб. М-ва освіти України. – 1994. – № 10. – С. 2–24.

349. Науково-освітній потенціал нації: погляд у XXI століття. Кн. 1 : Пріоритет інтелекту / [В. Литвин (кер.), В. Андрущенко, С. Довгий [та ін.]. – К. : Навч. кн., 2003. – 640 с.

350. Науково-освітній потенціал нації : погляд у XXI століття. Кн. 2 : Освіта і наука: творчий потенціал державо- і культуротворення / [В. Литвин (кер.), В. Андрущенко, С. Довгий [та ін.]. – К. : Навч. кн., 2003. – 672 с.

351. Науково-освітній потенціал нації: погляд у XXI століття. Кн. 3 Модернізація освіти / [В. Литвин (кер.), В. Андрущенко, С. Довгий [та ін.]. – К. : Навч. кн., 2003. – 944 с.

352. Національний освітній глосарій: вища освіта / [авт.-уклад. : І. І. Бабин, Я. Я. Болюбаш, А. А. Гармаш [та ін.] ; за ред. Д. В. Табачника, В. Г. Кременя]. – К. : ТОВ «Вид. дім “Плеяди”», 2011. – 100 с.

353. Нікітіна І. П. Усе для атестації вчителя історії та правознавства / І. П. Нікітіна, О. В. Галегова, Ю. О. Нікітін. – Х. : Ранок, 2010. – 176 с.

354. Новосад О. В. Освіта як вища цінність людини і суспільства / О. В. Новосад // Управління в освіті : зб. матеріалів V Міжнар. наук.-практ. конф. (Львів, 14–16 квіт. 2011 р.). – Львів : Вид-во Львів. політехніки, 2011. – С. 225–227.

355. Огнев’юк В. До питання про зміст історичної освіти / В. Огнев’юк // Історія України. – 1998. – № 4. – С. 2–5.

356. Огнев’юк В. Освіта в системі цінностей сталого людського розвитку / В. Огнев’юк. – К. : Знання України, 2003. – 450 с.

357. Онуфрійчук О. А. Особливості сучасного історичного дискурсу / О. А. Онуфрійчук // Інтеграційні процеси в міжнародних відносинах : історія та сучасність : зб. наук. праць до 100-річчя МНУ імені В. О. Сухомлинського ; за матеріалами II Всеукр. наук.-практ. конф. молодих вчених і студентів (Миколаїв, 7 квіт. 2014 р.) / [за заг. ред. Н. М. Буглай]. – Миколаїв : МНУ ім. В. О. Сухомлинського, 2014. – С. 266–268.

358. Опитування: улюблений шкільний предмет (наука) ... [Електронний ресурс]. – Режим доступу : forum.ostriv.in.ua/theme/code

359. Організація навчального процесу у навчальних закладах / [упоряд. О. В. Ситяшенко]. – К. : Задруга, 2004. – 338 с.

360. Освіта в Україні : зб. законодавчих і нормативних актів (відповідає офіційному текстові) / [упоряд. Ю. В. Паливода]. – К. : Вид. Паливода А. В., 2009. – 312 с.

361. Освіта в Україні. Нормативна база. – К. : КНТ, АТІКА, 2004. – 492 с.

362. Освіта в Україні : словник термінів нормативно-правових актів / [авт.-упоряд. Є. І. Бородін]. – Дніпропетровськ : Герда, 2003. – 452 с.

363. Освіта, менеджмент і бізнес: світовий вимір : матеріали звітно-наук. конф. викладачів УАГІ ВМУУ за 2009 р. (Київ, 5–6 лют. 2010 р.) / [уклад. Т. В. Мірзодаєва, О. О. Верхогляд, О. І. Воловик]. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. – 52 с.

364. Освіта та наука у вимірах XXI століття : матеріали звітно-наук. конф. студ. (Київ, 14–16 квіт. 2010 р.). – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. – 523 с.

365. Освіта України 2005 : інформаційно-аналітичні матеріали діяльності Міністерства освіти і науки України у 2005 році та головні завдання на 2006 рік / [уклад. К. М. Левківський та ін.]. МОН України. – К. : Знання, 2006. – 150 с.

366. Освіта України: зб. законів : довідкове видання станом на 1 жовтня 2007 р. / [ред. та упоряд. С. О. Борисенко] ; Харк. обл. організація профспілки працівників освіти і науки України. – Вид. 2-ге, доп. та випр. – Х. : Бурун Книга, 2008. – 303 с.

367. Освіта України. Інформаційно-аналітичний огляд / [під заг. ред. В. Г. Кременя]. – К. : ЗАТ «НІЧЛАВА», 2001. – 224 с.

368. Освіта України. Інформаційні матеріали до ІІІ Всеукраїнського з'їзду працівників освіти / [уклад. Б. М. Жебровський, О. В. Єресько, Я. Я. Болюбаш та ін. ; заг. ред. Д. В. Табачника]. – Київ ; Чернівці : Букрек, 2011. – 92 с.

369. Освіта України. Нормативно-правові документи. – К. : Міленіум, 2001. – 580 с.

370. Освітянське краєзнавство: досвід, проблеми, перспективи : зб. матеріалів XII Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф. присвяч. 200-річчю від дня народження українських просвітителів І. Вагилевича та М. Шашкевича, (Івано-Франківськ, 6–7 жовт. 2011 р.). – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2011. – 352 с.

371. Основи демократії : [підруч. для студ. вищ. навч. закл.] / за заг. ред. А. Ф. Колодій. – Львів : Астролябія, 2009. – 832 с.

372. Основні публікації Інституту соціології НАН України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://î-soc.com.ua/institute/pablic.php

373. Отрох Н. Проблеми змісту шкільної історичної освіти (Круглий стіл в Київському університеті імені Бориса Грінченка) / Н. Отрох // Історія України. – 2010. – № 31. – С. 16–17.

374. Офіційний веб-сайт Українського інституту національної пам'яті [Електронний ресурс]. – К., 2008. – 322 с. – Режим доступу : www.memory.gov.ua:8080/ua/publication/content/

375. Павленко Ю. В. Методологічні засади теорії цивілізаційного процесу : дис. ... д-ра філос. наук : 09.00.03 / Павленко Юрій Віталійович. – К., 1996. – 439 с.

376. Пастушенко Р. Загальна історична освіта в Україні: у пошуках оптимальної структури / Р. Пастушенко // Історія України. – 2004. – № 35. – С. 1–10.

377. Пастушенко Р. Концептуальні засади шкільної історичної освіти / Р. Пастушенко // Історія України. – 1999. – № 4. – С. 3–6.

378. Пастушенко Р. Мета і завдання загальної історичної освіти / Р. Пастушенко // Педагогіка і психологія. – 2000. – № 2. – С. 5–7.

379. Пастушенко Р. Чи потрібен у загальноосвітній школі систематичний курс історії / Р. Пастушенко // Історія України. – 2000. – № 4. – С. 2–5.

380. Патушинський Є. К. Освіта в Україні. Нормативна база / Є. К. Патушинський. – (3-тє вид. змін. та доп.). – К. : КНТ, 2007. – 520 с.

381. Педагогічний глосарій / [упоряд. В. В. Волканова]. – К. : Шк. світ, 2011. – 128 с.

382. Педагогічний словник / [ред. М. Д. Ярмаченко]. – К. : Пед. думка, 2001. – 516 с.

383. Перелигіна Л. Використання краєзнавчого матеріалу на уроках та у виховній роботі / Л. Перелигіна // Історія та правознавство. – 2007. – № 35. – С. 9–11.

384. Перелік програм, підручників та навчально-методичних посібників, рекомендованих Міністерством освіти і науки України для використання у загальноосвітніх навчальних закладах з навчанням українською мовою у 2008/2009 навчальному році // Історія України. – 2008. – № 43. – С. 5–8.

385. Перший урок на тему: «Відродження України» // Освіта. – 1993. – 19 серп. – С. 3.

386. Першовересень без підручників. (Розмова з директором видавництва «Освіта» А. Ф. Денисовим) // Освіта. – 1992. − 21 лют. – С. 1.

387. Петрушенко В. Л. Філософія. Курс лекцій : [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. освіти III–IV рівнів акредит.] / В. Л. Петрушенко. – 3-тє вид., доп. – Львів : Новий світ, 2004. – 528 с.

388. Пироженко В. Наукова об’єктивність і національна свідомість: як вони співвідносяться в історичній освіті / В. Пироженко // Історія в школі. – 1998. – № 9. – С. 36–39.

389. Подаляк Н. Всемирная история. Новое время (конец XV–XVIII) : учеб. для 8-го кл. обещеобразоват. учеб. завед. / Н. Подаляк. – Киев : Генеза, 2008. – 240 с.

390. Подаляк Н. Як подолати шлях оновлення змісту до нової організації шкільної історичної освіти? (Кн. К. Баханова «Сучасна шкільна історична освіта: інноваційні аспекти») / Н. Подаляк // Історія України. – 2006. – № 2. – С. 41–42.

391. Політична історія України. ХХ ст. : у 6 т. Т. 1. На зламі століть (кінець XIX ст. – 1917 р.) / [редкол. : І. Ф. Курас (голова) [та ін.]. – К. : Генеза, 2002. – 424 с.

392. Політична історія України. ХХ ст. : у 6 т. Т. 2. Революція в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917–1920) / [редкол. : І. Ф. Курас (голова) [та ін.] ; В. Ф. Солдатенко (кер.), В. Ф. Верстюк]. – К. : Генеза, 2003. – 488 с.

393. Політична історія України. ХХ ст. : у 6 т. Т. 3. Утвердження радянського ладу в Україні (1921–1938) / [редкол. : І. Ф. Курас (голова) [та ін.] ; С. В. Кульчицький (кер.) [та ін.]. – К. : Генеза, 2003. – 448 с.

394. Політична історія України. ХХ ст. : у 6 т. Т. 4. Україна у Другій світовій війні, 1939–1945 / [редкол. : І. Ф. Курас (голова) [та ін.] ; В. І. Кучер (кер.) [та ін.]. – К. : Генеза, 2003. – 584 с.

395. Політична історія України. ХХ ст. : у 6 т. Т. 5. Українці за межами УРСР (1918–1940) / [редкол. : І. Ф. Курас (голова) [та ін.] ; В. П. Трощинський (кер.) [та ін.]. – К. : Генеза, 2003. – 720 с.

396. Політична історія України. XX ст. : у 6 т. Т. 6. Від тоталітаризму до демократії (1945–2002) / [редкол. : І. Ф. Курас (голова) [та ін.] ; О. М. Майборода [та ін.]. – К. : Генеза, 2003. – 696 с.

397. Пометун Е. И. Проблемы развития школьного исторического образования в Украине в XX веке : дис. … д-ра пед. наук : 13.00.01; 13.00.02 / Пометун Елена Ивановна. – Киев, 1996. – 443 с.

398. Пометун Е. И. Школьное историческое образование в Украине: пути развития и проблемы : [монография] / Е. И. Пометун. – Луганск : Изд-во Восточноукр. гос. ун-та, 1995. – 200 с.

399. Пометун О. Актуальні проблеми шкільного підручника з історії / О. Пометун // Історія в школах України. – 2002. – № 6. – С. 13–17.

400. Пометун О. Концепція історичної освіти середньої загальноосвітньої школи / О. Пометун // Концептуальні засади сучасної шкільної історичної освіти : зб. док. і наук. пр. – Бердянськ : [б. в.], 2007. – С. 79–81.

401. Пометун О. Навчання історії без пристрастей і пересудів / О. Пометун // Історія в школах України. – 2002. – № 4. – С. 7–11.

402. Пометун О. Нові підходи до відбору та структури змісту сучасної історичної освіти / О. Пометун, Г. Фрейман // Історія України. – 2000. – № 1. − С. 2–7.

403. Пометун О. Підручник як засіб виховання громадянина (з практики реалізації основних принципів створення, на прикладі підручників з новітньої історії України для 11 класу) / О. Пометун, Н. Гупан // Історія в школах України. – 2005. – № 4. – С. 19–23.

404. Пометун О. Сучасні цілі та завдання шкільної історичної освіти в Україні / О. Пометун, Г. Фрейман // Історія України. – 2006. – № 19. – С. 8–13.

405. Пометун О. Управління школою, що змінюється. Порадник сучасного директора / О. І. Пометун, Л. В. Середяк, І. М. Сущенко, О. В. Янушевич. – Тернопіль : Астон, 2005. – 192 с.

406. Пометун О. Як раціонально використати на уроці методичні можливості підручника нового покоління / О. Пометун // Історія в школах України. – 2004. – № 3. – С. 2–7.

407. Пометун О. І. Забезпечення формування предметної історичної та громадянської компетентності учнів / О. І. Пометун // Історія України. – 2008. – № 7/8 – С. 3–6.

408. Пометун О. І. Компетентнісний підхід у сучасній історичній освіті / О. І. Пометун // Історія України. – 2007. – № 6. – С. 3–12.

409. Пометун О. І. Методика навчання історії в школі / О. І. Пометун, Г. О. Фрейман. – К. : Генеза, 2005. – 328 с.

410. Пометун О. І. Формування громадянської компетентності старшокласників у процесі навчання історії / О. І. Пометун, Н. М. Гупан // Історія України. – 2008. – № 4. – С. 3–10.

411. Поппер К. Злиденність історизму / К. Поппер. – К. : Абрис, 1994. – 19 с.

412. Популярна юридична енциклопедія / [В. К. Гіжевський, В. В. Головченко, В. С. Ковальський (кер.) та ін. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 528 с.

413. Потапова А. Три іпостасі моралі в яку вписуємось? / А. Потапова. − К. : [б. в.], 1997. – № 3–4. – С. 5–12.

Поточний архів відділу освіти Луцької районної державної адміністрації, м. Луцьк (2007–2009 рр.).

414. Протоколи секційних засідань вчителів суспільствознавчих дисциплін. П. 6, 9 арк.

415. Протоколи секційних засідань вчителів суспільствознавчих дисциплін. П. 7, 12 арк.

Поточний архів управління освіти і науки Волинської обласної державної адміністрації, м. Луцьк (2007–2009 рр.).

416. Листування з навчальними закладами області. П. 14, 84 арк.

417. Накази з основної діяльності. П. 2, 91 арк.

418. Протоколи засідань колегій управління освіти (2008 р.). 4, 54 арк.

Поточний архів управління освіти і науки Рівненської обласної державної адміністрації, м. Рівне (2008 р.).

419. Листування з навчальними закладами області (2008 р.). ІІ., 100 арк.

420. Потульницький В. А. Україна і всесвітня історія : Історіософія світової та української історії XVII–XX століть / В. А. Потульницький. – К. : Либідь, 2002. – 480 с.

421. Потульницький В. А. Українська та світова історична наука: рефлексії на межі століть / В. А. Потульницький // Укр. іст. журн. – 2000. – № 1. – С. 3–20.

422. Потульницький В. А. Українська та світова історична наука: рефлексії на межі століть / В. А. Потульницький // Укр. іст. журн. – 2000. – № 2. – С. 27–47.

423. Потульницький В. А. Українська та світова історична наука: рефлексії на межі століть / В. А. Потульницький // Укр. іст. журн. – 2000. – № 3. – С. 22–44.

424. Потульницький В. А. Українська та світова історична наука: рефлексії на межі століть / В. А. Потульницький // Укр. іст. журн. – 2000. – № 4. – С. 20–37.

425. Про вивчення історії у 2009/2010 навчальному році // Інформ. зб. Міністерства освіти і науки України. – 2009. – № 16–18. – С. 48–59.

426. Про вивчення навчального курсу «Вступ до історії» в 5 класах загальноосвітніх навчальних закладів України в 2005/2006 н. р. // Історія України. – 2005. – № 21–22 (421–422). – С. 1–4.

427. Про вивчення соціально-гуманітарних дисциплін у 2000/2001 навчальному році // Інформ. зб. Міністерства освіти і науки України. – 2000. – № 1. – С. 25–28.

428. Про вивчення соціально-гуманітарних дисциплін у 2002/2003 навчальному році // Історія в школах України. – 2002. – № 4. – С. 2–3.

429. Про вивчення соціально-гуманітарних дисциплін у 2001/2002 навчальному році // Історія в школах України. – 2001. – № 4. – С. 2–4.

430. Про викладання соціально-гуманітарних дисциплін у 1997/1998 навчальному році // Інформ. зб. М-ва освіти України. – 1997. – № 19. – С. 22−24.

431. Про вищу освіту : Закон України / Урядовий кур'єр. – 2002. – 15 трав. – С. 1–9.

432. Про відзначення в Україні 1025-річчя хрещення Київської Русі : Указ Президента України / Урядовий кур'єр. – 2009. – 18 листоп. – С. 1.

433. Про відзначення 85-ї річниці проголошення Акта злуки : Указ Президента України / Урядовий кур'єр. – 2004. – 14 січ. – С. 3.

434. Про відзначення 85-ї річниці утворення Української Центральної Ради : Розпорядження Президента України / Голос України. – 2002. – 12 берез. – С. 7.

435. Про відзначення 20-ї річниці створення Народного Руху України за перебудову / Урядовий кур'єр. – 2009. – 1 квіт. – С. 6–7.

436. Про відзначення 295-ї річниці та підготовку заходів до 300-ї річниці прийняття Конституції гетьмана Пилипа Орлика : Указ Президента України / Урядовий кур'єр. – 2005. – 25 берез. – С. 13.

437. Про відзначення 10-ї річниці Декларації про державний суверенітет України Указ Президента України / Урядовий кур'єр. – 2000. – 30 черв. – С. 2.

438. Про відзначення Дня пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій : Указ Президента України / Урядовий кур'єр. – 2005. – 22 листоп. – С. 5.

439. Про відзначення 70-річчя подій, пов’язаних із проголошенням Карпатської України : Указ Президента України / Вісник Державного комітету архівів України. − Вип. 1 (30). – К. : [б. в.], 2008. – С. 32.

440. Про відзначення 100-річчя від дня народження Романа Шухевича : Указ Президента України / Урядовий кур’єр. – 2007. – 23 трав. – С. 4–5.

441. Про відзначення 350-річчя перемоги війська під проводом гетьмана України Івана Виговського у Конотопській битві : Указ Президента України / Вісник Державного комітету архівів України. − Вип. 1 (30). – К. : [б. в.], 2008. – С. 29.

442. Про відзначення у 2006 році Дня пам’яті жертв голодоморів та політичних репресій : Указ Президента України / Урядовий кур’єр. – 2006. – 19 жовт. – С. 13.

443. Про відзначення у 2008 році Дня Соборності України : Указ Президента України / Урядовий кур’єр. – 2007. – 15 груд. – С. 5.

444. Про відзначення у 2008 р. 360-ї річниці подій, пов’язаних з початком Національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття : Указ Президента України / Вісник Державного комітету архівів України. − Вип. 1 (30). – К. : [б. в.], 2008. – С. 19.

445. Про відзначення у 2009 році 360-ї річниці подій, пов’язаних зі створенням Української козацької держави : Указ Президента України / Урядовий кур’єр. – 2009. – 29 січ. – С. 10.

446. Про відзначення 400-річчя від дня народження Б. Хмельницького : Розпорядження Президента України / Урядовий кур’єр. – 1993. – 25 лют. – С. 2.

447. Про відзначення 60-річчя Перемоги та пам’ятних подій Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років : Указ Президента України / Урядовий кур’єр. – 2003. – 1 квіт. – С. 10.

448. Про відзначення 64-ї річниці Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років : Указ Президента України / Урядовий кур'єр. – 2009. – 17 квіт. – С. 2.

449. Про відзначення 65-ї річниці проголошення Карпатської України та вшанування пам'яті президента Августина Волошина : Указ Президента України / Урядовий кур'єр. – 2004. – 10 берез. – С. 3.

450. Про внесення змін до законодавчих актів з питань загальної середньої та дошкільної освіти щодо організації навчально-виховного процесу : Закон України (від 6 липня 2010 р.) / Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 46. – С. 545.

451. Про внесення змін до наказу МОН України № 32 від 23.02.2004 р. «Про затвердження типових навчальних планів загальноосвітніх навчальних закладів 12-річної школи // Інформ. зб. М-ва освіти і науки України. – 2005. – № 10. – С. 2–32.

452. Про внесення змін до наказу МОН України № 32 від 23.02.2004 р. «Про затвердження типових навчальних планів загальноосвітніх навчальних закладів 12-річної школи // Інформ. зб. М-ва освіти і науки України. – 2009. – № 8. – С. 3–32.

453. Про всебічне вивчення та об'єктивне висвітлення діяльності українського визвольного руху та сприяння процесу національного примирення : Указ Президента України / Урядовий кур'єр. – 2006. – 20 жовт. – С. 14.

454. Про вшанування жертв та постраждалих від голодоморів в Україні : Указ Президента України / Урядовий кур'єр. – 2005. – 8 лип. – С. 12.

455. Про вшанування пам'яті великого князя Галицько-Волинської держави Романа Мстиславовича : Розпорядження Президента України / Урядовий кур'єр. – 2005. – 11 трав. – С. 6.

456. Про вшанування пам'яті Василя Стуса : Указ Президента України / Вісник Державного комітету архівів України. − Вип. 1 (30). – К. : [б. в.], 2008. – С. 17.

457. Про вшанування пам’яті гетьмана України Павла Скоропадського: Розпорядження Президента України / Урядовий кур’єр. – 2003. – 16 квіт. – С. 8.

458. Про вшанування пам’яті Ярослава Стецька і Ярослави Стецько : Указ Президента України / Урядовий кур’єр. – 2007. – 23 трав. – С. 4.

459. Про деякі заходи щодо відзначення видатних подій національної воєнної історії : Указ Президента України / Урядовий кур’єр. – 2009. – 1 листоп. – С. 12.

460. Про деякі невідкладні заходи щодо підтримки культури і духовності в Україні : Указ Президента України / Урядовий кур’єр. – 2009. – 21 січ. – С. 5.

461. Про додаткові заходи щодо вшанування пам’яті жертв Голодоморів 1932–1933 років в Україні : Указ Президента України / Урядовий кур’єр. – 2009. – 16 черв. – С. 13.

462. Про додаткові заходи щодо підтримки досліджень теми Голодомору 1932–1933 років в Україні : Указ Президента України / Офіційний вісник України. – 2007. – № 93 (17 груд.). – С. 15–16.

463. Про додаткові заходи щодо увічнення пам’яті жертв політичних репресій та голодоморів в Україні : Указ Президента України / Урядовий кур’єр. – 2005. – 20 лип. – С. 9–10.

464. Про дошкільну освіту : Закон України / Урядовий кур’єр. – 2001. – 8 серп. – С. 1–9.

465. Про загальну середню освіту : Закон України / Урядовий кур’єр. – 1999. – 8 лип. – С. 5–12.

466. Про загальну середню освіту: Закон України // Книга вчителя історії, етики, основ правознавства / [упоряд. Р. І. Євтушенко, О. В. Галєгова]. – Вид. 2-ге, доповн. – Х. : ТОРСІНГ ПЛЮС, 2006. − С. 26–52.

467. Про затвердження Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти. Постанова Кабінету Міністрів України від 14 січня 2004 р. // Інформ. зб. М-ва освіти і науки України. – 2004. – № 1–2. – С. 19.

468. Про заходи до 60-х роковин операція «Вісла» : Указ Президента України / Урядовий кур'єр. – 2007. – 11 квіт. – С. 11.

469. Про заходи з відзначення 90-річчя подій Української революції 1917–1921 років та вшанування пам'яті її учасників : Указ Президента України / Урядовий кур'єр. – 2007. – 18 квіт. – С. 12.

470. Про заходи з підтримки розвитку козацтва : Указ Президента України / Урядовий кур'єр. – 2007. – 16 трав. – С. 2.

471. Про заходи у зв'язку з Днем пам'яті голодоморів : Указ Президента України / Урядовий кур'єр. – 2008. – 27 верес. – С. 12.

472. Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами Великого терору – масових політичних репресій у 1937–1938 років : Указ Президента України / Офіційний вісник України. – 2007. – № 37 (черв.). – С. 15–16.

473. Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами голодомору в Україні : Указ Президента України / Урядовий кур'єр. – 2002. – 29 берез. – С. 10.

474. Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років : Указ Президента України / Урядовий кур'єр. – 2007. – 31 берез. – С. 5.

475. Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами початку Другої світової війни : Указ Президента України / Урядовий кур'єр. – 2009. – 27 серп. – С. 12.

476. Про заходи у зв'язку з 60-ми роковинами голодомору в Україні : Указ Президента України / Урядовий кур'єр. – 1993. – 2 лют. – С. 2.

477. Про заходи у зв'язку з 65-ми роковинами депортації з Криму татар та інших осіб за національною ознакою / Урядовий кур'єр. – 2009. – 13 черв. – С. 8.

478. Про заходи у зв’язку з 60-ю річницею примусового виселення етнічних українців з території Польщі : Указ Президента України / Урядовий кур’єр. – 2005. – 6 жовт. – С. 14.

479. Про зміни у структурі центральних органів виконавчої влади : Указ Президента України від 15.12.1999 р. № 1573/99 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : zakon.rada.gov.ua/laws/show/1573/99

480. Про концепцію середньої загальноосвітньої школи України // Інформ. зб. М-ва освіти України. – 1992. – № 4 – С. 3–29.

481. Про навчальні плани денних загальних шкіл Української РСР на 1991/1992 навчальний рік // Інформ. зб. М-ва народної освіти Української РСР. – 1991. – № 7. – С. 2–22.

482. Про навчальні плани загальноосвітніх навчально-виховних закладів на 1996/1997 навчальний рік // Інформ. зб. М-ва освіти України. – 1996. – № 11. – С. 28–29.

483. Про навчальні програми на 1992/93 навчальний рік для масових шкіл, середніх ПТУ, шкіл з поглибленим вивченням окремих предметів, ліцеїв і гімназій // Інформ. зб. М-ва освіти України. – 1992. – № 15–16. – С. 32–36.

484. Про Національну доктрину розвитку освіти : Указ Президента України / Офіційний вісник України. – 2002. – № 16 (трав.). – С. 12–24.

485. Про невідкладні заходи щодо забезпечення функціонування та розвитку освіти в Україні : Указ Президента України / Офіційний вісник України. – 2005. – Лип. − № 27. – С. 30–32.

486. Про невідкладні заходи щодо остаточного подолання негативних наслідків тоталітарної політики колишнього Союзу РСР стосовно релігій та відновлення порушених прав церков і релігійних організацій : Указ Президента України / Офіційний вісник України. – 2002. – Квіт. − № 12. – С. 28.

487. Про оголошення в Україні 2008 року Роком пам’яті жертв Голодомору : Указ Президента України / Урядовий кур’єр. – 2007. – 28 листоп. – С. 2.

488. Про освіту : Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки від 23 травня 1991 р. / Відомості Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки. – 1991. – № 34 – С. 943–961.

489. Про перехід загальноосвітніх навчальних закладів на новий зміст, структуру і 12-річний термін навчання : Постанова Кабінету Міністрів України від 16 липня 2000 р. № 1717 / Офіційний вісник України. – 2000. – Груд. − № 47. – С. 4–5.

490. Про першочергові заходи щодо збагачення та розвитку культури і духовності українського суспільства : Указ Президента України / Урядовий кур’єр. – 2003. – 30 листоп. – С. 3.

491. Про позашкільну освіту : Закон України / Урядовий кур’єр. – 2000. – 9 серп. – С. 11–12.

492. Про професійно-технічну освіту : Закон України / Урядовий кур’єр. – 1998. – 12 берез. – С. 13–15.

493. Про розсекречення, оприлюднення та вивчення архівних документів, пов’язаних з українським визвольним рухом, політичними репресіями та голодоморами в Україні : Указ Президента України / Урядовий кур’єр. – 2009. – 29 січ. – С. 9.

494. Про 70-ті роковини голодомору в Україні : Постанова Верховної Ради України від 28 листопада 2002 р., № 258 – IV / Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 51. – С. 376–377.

495. Про створення літопису народної пам’яті : Указ Президента України / Офіційний вісник України. – 2002. – № 11. – С. 2.

496. Про 150-річчя Східної (Кримської) війни 1853–1856 рр. : Указ Президента України / Урядовий кур’єр. – 2003. – 6 лип. – С. 12.

497. Про типові навчальні плани загальноосвітніх навчальних закладів на 1998/1999 навчальний рік // Інформ. зб. М-ва освіти України. – 1998. – № 10. – С. 14–27.

498. Про типові навчальні плани загальноосвітніх навчальних закладів на 2001/2005 навчальний рік // Інформ. зб. М-ва освіти і науки України. – 2001. – № 9. – С. 17–32.

499. Про увічнення пам’яті видатних діячів Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Рспубліки : Указ Президента України / Офіційний вісник України. – 2005. – № 20. – С. 16–17.

500. Про увічнення пам’яті Мелетія Смотрицького : Указ Президента України / Урядовий кур’єр. – 2007. – 8 трав. – С. 12.

501. Про утворення Міністерства освіти України та ліквідацію Міністерства народної освіти України і Міністерства вищої освіти України : Указ Президента України / Голос України. – 1991. – 13 груд. – С. 3.

502. Президенту України Л. М. Кравчуку // Освіта. – 1991. – 25 лют. – С. 1.

503. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів України. Історія України. Всесвітня історія. (Нова редакція). 5–11 класи. – К. : Перун, 1998. – 271 с.

504. Програма для шкіл з поглибленим вивченням історії. Історія України. 7−11 класи. – К. : Перун, 1996. – 38 с.

505. Програма з всесвітньої історії для середньої школи (6–8 класи). Проект // Інформ. зб. Міністерства освіти України. – 1992. – № 12. – С. 3–24.

506. Програма з історії Української РСР 8–11 кл. (Проект). – К. : Рад. шк., 1990. – 40 с.

507. Програма з історії України. 7–11 класи (Проект) // Інформ. зб. М-ва освіти України. – 1992. – № 7–8. – С. 2–64.

508. Програма з історії України для учнів середніх загальноосвітніх навчальних закладів. 6–11 класи // Інформ. зб. М-ва освіти України. – 1996. – № 1–2. – С. 2–42.

509. Програма із всесвітньої історії для (6–11 класи). // Інформ. зб. М-ва освіти України. – 1995. – № 1–2. – С. 3–48.

510. Програма початкового курсу історії України для 5 класів загальноосвітніх шкіл // Інформ. зб. М-ва освіти України. – 1991. – № 2. – С. 3–8.

511. Програма розвитку народної освіти Української РСР на перехідний період (1991–1995 рр.) // Інформ. зб. М-ва народної освіти Української РСР. – 1991. – № 15–16. – С. 3–36.

512. Програми для загальноосвітніх навчальних закладів. Історія України. Всесвітня історія 6–11 класи. – К. : Перун, 2005. – 142 с.

513. Програми для загальноосвітніх навчальних закладів. Історія України. 5−11 класи. Всесвітня історія 6–11 класи. – К. : Шк. світ, 2001. – 87 с.

514. Програми для середніх навчальних закладів. Історія. 5–11 кл. – К. : Рад. шк., 1989. – 96 с.

515. Програми для середньої загальноосвітньої школи. Історія України. 5−11 кл. Всесвітня історія 6–11 кл. – К. : Перун, 1996. – 126 с.

516. Програми середньої загальноосвітньої школи з історії УРСР, російської та української мови. 8–11 кл. (Проект). – К. : Рад. шк., 1990. – 40 с.

517. Пропозиції до концепції історичної освіти в Україні : матеріали ІІ круглого столу Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України (Київ, 18 жовт. 2008 р.) / [зведення та упоряд. пропозицій Н. Яковенко ; розшифр. стенограми і систематизації відгуків Л. Ведмідь]. – К. : [б. в.], 2009. – 28 с.

518. Прохорова Г. А. Изучение истории повседневности в школьном курсе истории / Г. А. Прохорова // Преподавание истории в школе. – 2000. – № 6. – С. 31–35.

519. Радзивіл О. Україна й світ XX – на початку XXI ст. з огляду автора, видавця й читача / О. Радзивіл // Історія та правознавство. – 2007. – № 19−21 (119–121). – С. 121–127.

520. Раєвська Т. І. З досвіду краєзнавчої роботи в школі / Т. І. Раєвська // Методичний вісник історичного факультету. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2008. – № 7. – С. 142–145.

521. Реєнт О. Сучасна історична наука в Україні : шляхи поступу / О. Реєнт // Укр. іст. журн. – 1999. – № 3. – С. 3–22.

522. Реєнт О. П. Історія України : підруч. для 9-го кл. загальноосвіт. навч. закл. / О. Реєнт, О. Малій. – К. : Генеза, 2009. – 240 с.

523. Реєнт О. П. Україна на межі цивілізацій : іст.-політол. розвідки / О. П. Реєнт, В. М. Ткаченко. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1995. – 159 с.

524. Рекомендації щодо проведення першого уроку у 2001/2002 навчальному році на тему : «Моя Україна десятиріччя як вільна, я з нею пов’язую долю свою» // Інформ. зб. М-ва освіти і науки України. – 2001. – № 14. – С. 3–9.

525. Рекомендації щодо проведення першого уроку в 5–11 класах загальноосвітніх навчальних закладів на тему: «Україна – держава європейська» // Інформ. зб. М-ва освіти і науки України. – 2005. – № 21. – С. 18–23.

526. Реформування державного управління в Україні: проблеми і перспективи : [монографія] / кол. авт. : В. В. Цвєтков (наук. кер.), С. Д. Дубенко, Н. Р. Нижник [та ін.]. – К. : Оріяни, 1998. – 364 с.

527. Рожик М. Є. Всесвітня історія. Новітні часи. 1914–1945 : підруч. для 10 кл. серед. шк. / М. Є. Рожик, М. І. Ерстенюк, М. С. Пасічник [та ін.]. – К. : Генеза, 1996. – 384 с.

528. Розсекречена пам’ять. Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 604 с.

529. Романюк І. М. Повсякденне життя та соціальний статус вчительства України повоєнного періоду (1944 – друга половина 1950-х років) / І. М. Романюк. – Вінниця : ТОВ «Вінницька міська друкарня», 2015. – 220 с.

530. Рубрика служба «Дня» : «Які з нижченаведених очікувань українців, що пов’язувалися з незалежністю, справдились найбільшою та найменшою мірою ? (%) » / День. – 2000. – 3 верес. – С. 1.

531. Рябкина Е. А. Проблемы изучения истории родного края в курсе школьной программы / Е. А. Рябкина // Сучасні напрями гуманітарних дисциплін у середніх та вищих навчальних закладах: мова, література, історія : матеріали доп. Міжнар. наук. конф. (14–15 квіт. 2011 р.) : Ч. І. – Горлівка : Вид-во ГДПІІМ, 2011. – С. 227–230.

532. Савченко І. Виховання дітей в українських селянських родинах запорізького краю в 20–30-х рр. ХХ ст. / І. Савченко // Наук. праці іст. ф-ту Запоріз. нац. ун-ту. – Вип. ХХІХ. – Запоріжжя : ЗНУ, 2010. – С. 142–144.

533. Савченко І. Виховання дітей в умовах невеликих міст в 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. (до історії міської повсякденності) / І. Савченко // Південний архів. Історичні науки : зб. наук. пр. – Херсон : Херсон. держ. ун-т, 2010. − Вип. 31–32. – С. 231–235.

534. Савченко О. Досвід реформування української освіти: уроки і подальший поступ / О. Савченко // Шляхи освіти. – 2010. – № 3. – С. 2–6.

535. Сарбей В. Г. Історія України (XIX – початок XX ст.) : [пробний підруч. для 9 кл. серед. шк.] / В. Г. Сарбей. – К. : Генеза, 1994. – 224 с.

536. Свідерський Ю. Ю. Історія України : підруч. для 7 кл. / Ю. Ю. Свідерський, Т. В. Ладиченко, Н. Ю. Романишин. – К. : Грамота, 2007. – 272 с.

537. Сєрова Г. Концептуальні засади до конструювання змісту шкільної історичної освіти: сучасний погляд / Г. Сєрова // Концептуальні засади сучасної шкільної історичної освіти : зб. док. і наук. пр. – Бердянськ : [б. в.], 2007. – С. 227–231.

538. Симоненко І. Особливості структури історичної пам’яті українського народу та шляхи формування національного історичного наративу / І. Симоненко // Стратегічні пріоритети. – 2009. – № 1 (10). – С. 51–61.

539. Словник-довідник з культури української мови / Д. Гринчишин, А. Капелюшний, О. Сербенська, З. Терлак. – К. : Знання, 2006. – 367 с.

540. Смолій В. А. Історія України : підруч. для 7 кл. загальноосвіт. навч. закл. / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К. : Генеза, 2007. – 224 с.

541. Смолій В. А. Про пошук нових теорій та методологічних підходів до вивчення історії України / В. А. Смолій // Історіографічна спадщина науки історії України (погляд з кінця ХХ ст.) : матеріали Всеукр. наук-освіт. конф. – Глухів : [б. в.], 1996. – С. 3–4.

542. Смолій В. Українська історична наука на рубежі XXI століття / В. Смолій // Освіта України. − 1997. – 4 лип. – С. 7.

543. Солдатенко В. Ф. Галицька армія у Наддніпрянській Україні / В. Ф. Солдатенко, Б. П. Савчук ; НАН України ; Ін-т політ. і етнонац. дослідж. – К. : Світогляд, 2004. – 213 с.

544. Солдатенко В. Ф. Українська революція: концепція та історіографія (1918–1920 рр.) / В. Ф. Солдатенко ; Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН України. – К. : Книга Пам’яті України : Просвіта, 1999. – 507 с.

545. Сотниченко В. Формування цілей та завдань шкільної історичної освіти через призму європейського досвіду / В. Сотниченко // Історія в школах України. – 2007. – № 8. – С. 3–6.

546. Соціально-гуманітарні дисципліни у творчому ВНЗ: проблеми міждисциплінарних зв’язків у сучасному науковому дискурсі : матеріали

ІІ Міжнар. наук.-практ. конф. (Луганськ, 16–17 лют. 2012 р.). – Луганськ : Вид-во ЛДІКІМ, 2012. – 300 с.

547. Соціально-економічні та правові аспекти трансформації українського суспільства : матеріали XVII Всеукр. наук.-практ. конф. студ., асп. і молодих вчених (Донецьк, 26–27 квіт. 2013 р.). – Донецьк : Дон УЕП, 2013. – 196 с.

548. Стасюк Г. Є. Громадянська освіта як важлива складова процесу формування політичної свідомості молодого покоління / Г. Є. Стасюк // Гілея. − 2007. – № 7. – С. 138–143.

549. Стасюк Г. Є. Змістове поняття «освіта»: ретроспекція і сучасність / Г. Є. Стасюк // Нова парадигма. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2007. − Вип. 72. – С. 68–76.

550. Стасюк Г. Є. Освіта та наука як основа механізму трансформаційної динаміки українського суспільства / Г. Є. Стасюк // Історико-політичні проблеми сучасного світу : зб. наук. ст. − Чернівці : Рута, 2007. – Т. 15–16. – С. 190–192.

551. Стасюк Г. Є. Освіта як політичний чинник державотворення / Г. Є. Стасюк // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 7. Релігієзнавство. Культорологія. Філософія : зб. наук. праць. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2007. – Вип. 11 (24). – С. 217–220.

552. Стасюк Г. Є. Освіта як чинник державного творення : автореф. дис. … канд. філос. наук : 09.00.10 / Стасюк Геннадій Євстахійович. – К., 2008. – 20 с.

553. Стасюк Г. Є. Політичний вимір освітніх реформ / Г. Є. Стасюк // Нова парадигма : журн. наук. праць. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2007. – Вип. 71. – С. 114–121.

554. Стасюк Г. Є. Розвиток освіти в «організованому суспільстві»: українські реалії та перспективи / Г. Є. Стасюк // Нова парадигма : журн. наук. праць. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2007. – Вип. 62. – С. 52–58.

555. Степаненко І. Тематичне поле виховання духовності особистості в нових дискурсивних контекстах / І. Степаненко // Вища освіта України. – 2004. – № 4. – С. 19–24.

556. Стратегія реформування освіти в Україні: рекомендації з освітньої політики. – К. : К.І.С., 2003. – 296 с.

557. Струкевич А. К. История Украины : учеб. для 8-го кл. общеобразоват. учеб. зав. / А. К. Струкевич, И. М. Романюк, Т. П. Пирус. – Киев : Грамота, 2008. – 272 с., ил.

558. Струкевич О. К. Історія України : підруч. для 8-го кл. загальноосвіт. навч. закл. / О. К. Струкевич, І. М. Романюк, Т. П. Пірус. – К. : Грамота, 2008. – 272 с.

559. Струкевич О. К. Історія України : підруч. для 9-го кл. загальноосвіт. навч. закл. / О. К. Струкевич. – К. : Генеза, 2009. – 288 с.

560. Сурмін Ю. П. Майстерня вченого : підруч. для науковця / Юрій Петрович Сурмін. – К. : Навч.-метод. центр «Консорціум з удосконалення менеджмент-освіти в Україні», 2006. – 302 с.

561. Сурма Н. Державно-громадське управління освітою в регіоні / Н. Сурма // Рідна школа. – 2002. – № 11. – С. 31–32.

562. Творити освіту нового типу : [тези доп. міністра освіти і науки України С. Ніколаєнка на колегії МОН України, серп. 2005] // Освіта України. – 2005. – 12 серп. – С. 1–4.

563. Терещенко Ю. І. Філософія освіти та пошуки морально-етичного виховання / Ю. І. Терещенко // Шляхи освіти. – 2002. – № 4. – С. 11–15.

564. Терно С. Методичний апарат підручника : яким він має бути? / С. Терно // Історія в школах України. – 2004. – № 7. – С. 17–20.

565. Терно С. Підручник з історії сьогодні: стан і перспективи / С. Терно // Історія в школах України. – 2004. – № 1. – С. 6–8.

566. Терно С. Сучасні тенденції розвитку історичної освіти: досвід Ради Європи / С. Терно // Історія в школі. – 1997. – № 7. – С. 1–3.

567. Терно С. Як підвищити вмотивованість вивчення історії? / С. Терно // Історія в школі. – 2004. – № 8. – С. 22–26.

568. Типові навчальні плани загальноосвітніх навчальних закладів з українською мовою навчання (Додаток 1) // Інформ. зб. М-ва освіти України. – 1998. – № 10. – С. 15.

569. Типові навчальні плани загальноосвітніх навчальних закладів на 2001/2002–2004/2005 навчальний рік // Інформ. зб. М-ва освіти і науки України. – 2001. – № 9. – С. 17–32.

570. Ткаченко В. М. Україна і Росія: проблеми національного самовизначення: Історіософський аналіз поточного моменту / В. М. Ткаченко. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1993. – 190 с.

571. Ткаченко В. М. Україна: історіософія самоорганізації / В. М. Ткаченко. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1994. – 42 с.

572. Товариство «Меморіал» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.litopys.com.ua/encyclopedia/...akt...-/tovaristvo-memor-al/

573. Товариство української мови імені Тараса Шевченка [Електронний ресурс]. – Режим доступу : uk.wikipedia.org/...

574. Томаченко А. В. Европейский опыт развития школьного исторического образования и его применение в Украине / А. В. Томаченко // Веснік Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы : Серыя 1.

Гісторыя і археалогія. Філасофія. Паліталогія. – Гродна, 2013. – № 3 (162). – С. 38–46.

575. Томаченко О. В. Європейські орієнтири шкільної історичної освіти в Україні / О. В. Томаченко // Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень : матеріали VII Міжнар. наук.-практ. конф. студ. і асп. (Луцьк, 14–15 трав. 2013 р.) : у 2 т. Т. 1. – Луцьк : Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2013. – С. 38–39.

576. Томаченко О. В. Історія повсякденності як складова шкільного курсу історії / О. В. Томаченко // Сучасні напрями гуманітарних дисциплін у середніх та вищих навчальних закладах: мова, література, історія : матеріали доп. Міжнар. наук. конф. (Горлівка, 14–15 квіт. 2011 р.). Ч. І. – Горлівка : Вид-во ГДПІІМ, 2011. – С. 230–234.

577. Томаченко О. В. Краєзнавство в системі шкільної історичної освіти / О. В. Томаченко // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : Рівненський державний гуманітарний університет : зб. наук. праць. − Вип. 20. – Рівне : РДГУ, 2010. – С. 265–268.

578. Томаченко О. В. Нормативно-правові акти, що вплинули на оновлення змісту шкільної історії (1990–2010 рр.) / О. В. Томаченко // Соціально-гуманітарні дисципліни у творчому ВНЗ: проблеми міждисциплінарних зв’язків у сучасному дискурсі : матеріали ІІ Міжнар. наук.-практ. конф. (Луганськ, 16–17 лют. 2012 р.). – Луганськ : Вид-во ЛДІКМ. 2012. – С. 276–278.

579. Томаченко О. В. Нормативно-правові засади реформування шкільної історичної освіти в Україні (1991–2009 рр.) / О. В. Томаченко // Волинь очима молодих науковців: минуле, сучасне майбутнє : матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф. асп. і студ. (Луцьк, 12–13 трав. 2010 р.) : у 2 т. Т. 1. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010. – С. 42–44.

580. Томаченко О. В. Погляд на шкільну історичну освіту України крізь призму європейського досвіду / О. В. Томаченко // Інтеграційні процеси в міжнародних відносинах: історія та сучасність : зб. наук. праць до 100-річчя МНУ ім. В. О. Сухомлинського : за матеріалами II Всеукр. наук.-практ. конф. молодих вчених і студ. (Миколаїв, 7 квіт. 2014 р.) / [за заг. ред. Н. М. Буглай]. – Миколаїв : МНУ ім. В. О. Сухомлинського, 2014. – С. 280–283.

581. Томаченко О. В. Правові засади щодо шкільної історичної освіти / О. В. Томаченко // Управління в освіті : зб. матеріалів V Міжнар. наук.-практ. конф. (Львів, 14–16 квіт. 2011 р.). – Львів : Вид-во Львів. політехніки, 2011. – С. 316–317.

582. Томаченко О. В. Сучасні виклики і проблеми співвідношення шкільної історії та краєзнавства / О. В. Томаченко // Освітянське краєзнавство: досвід, проблеми, перспективи : зб. матеріалів XII Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 200-річчю від дня народження укр. просвітителів І. Вагилевича та М. Шашкевича (Івано-Франківськ, 6–7 жовт. 2011 р.). – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2011. – С. 48–57.

583. Томаченко О. В. Трансформація змісту шкільних програм з історії (1989–2010 рр.) / О. В. Томаченко // Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського : зб. наук. праць. – Вип. 3.33. : Історичні науки. – Миколаїв : МНУ, 2012 – С. 192–200.

584. Томаченко О. В.Трасформаційні процеси у шкільній історичній освіті України / О. В. Томаченко // Історичний архів. Наукові студії : [зб. наук. праць]. − Вип. 4. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. – С. 112–115.

585. Томаченко О. В. Трансформація шкільних програм з історії / О. В. Томаченко // Молода наука Волині: пріоритети та перспективи

досліджень : матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф. студ. і аспір. (Луцьк, 10–11 трав. 2011 р.) : у 3 т. Т. 1. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2011. – С. 114–115.

586. Томаченко О. В. Українські шкільні підручники 1990–2009 рр. з історії : здобутки і проблеми написання / О. В. Томаченко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя : ЗНУ, 2012. – Вип. XXXIV. – С. 134–139.

587. Треф'як Я. Методика краєзнавчої роботи в школі / Я. Треф'як // Історія в школах України. – 2002. – № 1. – С. 33–37.

588. 33-й: Голод : Народна Книга-Меморіал / [упоряд. Л. Б. Коваленко, В. А. Маняк]. – К. : Рад. письменник, 1991. – 584 с.

589. Тронько П. Краєзнавство у відродженні духовності та культури / П. Тронько. – К. : Рідний край. 1994. – 108 с.

590. Тронько П. Краєзнавство України: здобутки і проблеми (до III з'їзду Всеукр. спілки краєзнавців) / П. Тронько. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2003. – 126 с.

591. Турченко Ф. Г. Історія України : підруч. для 9-го кл. загальноосвіт. навч. закл. / Ф. Г. Турченко, В. М. Мороко. – К. : Генеза, 2009. – 352 с.

592. Турченко Ф. Г. Новітня історія України. Частина перша (1917–1945 рр.) : підруч. для 10 кл. серед. шк. / Ф. Г. Турченко. – К. : Генеза, 1994. – 344 с.

593. Турченко Ф. Г. Новітня історія України. Частина друга (1945–1995 рр.) : підруч. для 11-го кл. серед. шк. / Ф. Г. Турченко, П. П. Панченко, С. М. Тимченко. – К. : Генеза, 1995. – 311 с.

594. Тюрін В. Сучасне шкільне краєзнавство м. Кам'янця-Подільського : питання управління та організації / В. Тюрін // Освітянське краєзнавство : досвід, проблеми, перспективи : зб. матеріалів XII Всеукр. наук. іст.-

краєзн. конф., присвяч. 200-річчю від дня народження укр. просвітителів І. Вагилевича та М. Шашкевича (Івано-Франківськ, 6–7 жовт. 2011 р.). – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2011. – С. 86–92.

595. Удод О. Європейський вектор української Кліо (підбиття підсумків) / О. Удод // Викладання історії ХХ століття на прикладі України та інших європейських держав (з матеріалів інформаційного семінару та праць вчених-істориків Дніпропетровщини). – Дніпропетровськ : Промінь, 1997. – С. 106–123.

596. Удод О. Імперські стереотипи і міфи : російська історіографія про зміст української історичної освіти / О. Удод // Історія України. – 2006. – № 15. – С. 1–5.

597. Удод О. Історична пам’ять в Україні та європейські цінності / О. Удод // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2009. – № 5. – С. 3–10.

598. Удод О. Історія повсякденності: питання методології та історіографії / О. Удод // Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.). – К. : Ін-т історії України НАН України, 2010. – № 2. – С. 17–39.

599. Удод О. Історія повсякденності: проблеми методології та джерелознавства / О. Удод // Історія в школах України. – 2005. – № 4. – С. 40–45.

600. Удод О. Історія повсякденності як провідний напрям української історіографії / О. Удод // Краєзнавство. – 2010. – № 3. – С. 6–9.

601. Удод О. Історія повсякденності як складова історії України ХХ ст. / О. Удод // Історія та правознавство. – 2007. – № 19–21. – С. 104–117.

602. Удод О. Концепція викладання історії України в школі (проект) / О. Удод, Н. Яковенко // Концепція та програми викладання історії України в школі

(проект) : матеріали IV та V робочих нарад з моніторингу шкільних підручників історії України. – К. : ВД «Стилос», 2009. – С. 8–16.

603. Удод О. Нові підходи до підготовки підручників із всесвітньої історії для основної та старшої школи в Україні : матеріали Міжнар. семінару / О. Удод // Історія в школах України. – 2003. – № 6. – С. 3–5.

604. Удод О. Підручник з історії України – невід'ємний атрибут держави (до 60-річчя з дня народження професора Ф. Г. Турченка) / Історія України. – 2007. – № 7. – С. 1–5.

605. Удод О. Підручник має стояти у центрі шкільної освітньої системи / О. Удод // Коментар до інформ. зб. М-ва освіти і науки України. – 2009. – № 8. – С. 4–23.

606. Удод О. Повсякденне життя киян в умовах окупації (вересень 1941 – листопад 1943): питання методології та історіографії / О. Удод // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2006. – Вип. 15. – С. 384–392.

607. Удод О. Про актуальні проблеми інтеграції історичної науки і освіти / О. Удод // Історія України. – 2007. – № 7. – С. 14–18.

608. Удод О. С. В. Кульчицький. Помаранчева революція / О. Удод // Укр. іст. журн. – 2005. – № 6. – С. 218–220.

609. Удод О. Шкільний підручник з української історії як історіографічне явище / О. Удод // Історія України. – 2010. – № 45. – С. 3–6.

610. Удод О. Шкільний підручник як історіографічне явище / О. Удод // Шкільна історія очима істориків-науковців : матеріали Робочої наради з моніторингу шк. підруч. історії України [упоряд. Н. Яковенко]. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 2008. – С. 108–117.

611. Удод О. А. Історія в дзеркалі аксіології : роль історичної науки та освіти у формуванні духовних цінностей українського народу в 1920–1930-х роках / Олександр Андрійович Удод. – К. : Наук. думка, 2000. – 292 с.

612. Удод О. А. Історія: осягнення духовності / Олександр Андрійович Удод. – К. : Генеза, 2001. – 192 с.

613. Україна крізь віки : у 15 т. Т. 1. На світанку історії / [К. В. Бунятян, В. Ю. Мурзин, О. В. Симоненко ; гол. ред. В. А. Смолій]. – К. : Вид. дім «Альтернативи», 1998. – 335 с.

614. Україна крізь віки : у 15 т. Т. 2. Античні держави Північного Причорномор'я / [С. Д. Крижицький, В. М. Зубар, А. С. Русяєва ; гол. ред. В. А. Смолій]. – К. : Вид. дім «Альтернативи», 1998. – 351 с.

615. Україна крізь віки : у 15 т. Т. 3. Давні слов'яни / [В. Д. Баран ; гол. ред. В. А. Смолій]. – К. : Вид. дім «Альтернативи», 1998. – 335 с.

616. Україна крізь віки : у 15 т. Т. 4. Київська Русь / [О. П. Толочко, П. П. Толочко ; гол. ред. В. А. Смолій]. – К. : Вид. дім «Альтернативи», 1998. – 352 с.

617. Україна крізь віки : у 15 т. Т. 5. Галицько-Волинська Русь / [М. Ф. Котляр ; гол. ред. В. А. Смолій]. – К. : Вид. дім «Альтернативи», 1998. – 336 с.

618. Україна крізь віки : у 15 т. Т. 6. Україна під татарами та Литвою / [О. В. Русина ; гол. ред. В. А. Смолій]. – К. : Вид. дім «Альтернативи», 1998. – 320 с.

619. Україна крізь віки : у 15 т. Т. 7. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.) / [В. А. Смолій, В. С. Степанков ; гол. ред. В. А. Смолій]. – К. : Вид. дім «Альтернативи», 1999. – 351 с.

620. Україна крізь віки : у 15 т. Т. 8. Гетьманська Україна / [О. І. Гуржій, Т. В. Чухліб ; гол. ред. В. А. Смолій]. – К. : Вид. дім «Альтернативи», 1999. – 303 с.

621. Україна крізь віки : у 15 т. Т. 9. Національне відродження України / [В. Г. Сарбей ; гол. ред. В. А. Смолій]. – К. : Вид. дім «Альтернативи», 1999. – 335 с.

622. Україна крізь віки : у 15 т. Т. 10. Українські визвольні змагання 1917−1921 рр. / [О. С. Рубльов, О. П. Реєнт ; гол. ред. В. А. Смолій]. – К. : Вид. дім «Альтернативи», 1999. – 313 с.

623. Україна крізь віки : у 15 т. Т. 11. Україна між двома війнами (1921−1939 рр.) / [С. В. Кульчицький ; гол. ред. В. А. Смолій]. – К. : Вид. дім «Альтернативи», 1999. – 335 с.

624. Україна крізь віки : у 15 т. Т. 12. Україна в Другій світовій та Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) / [М. Коваль ; гол. ред. В. А. Смолій]. – К. : Вид. дім «Альтернативи», 1999. – 352 с.

625. Україна крізь віки : у 15 т. Т. 13. Україна в умовах системної кризи (1946–1989-ті рр.) / [В. К. Баран, В. М. Даниленко ; гол. ред. В. А. Смолій]. – К. : Вид. дім «Альтернативи», 1999. – 304 с.

626. Україна крізь віки : у 15 т. Т. 14. Україна на межі тисячоліть (1991–2000) / [В. М. Литвин ; гол. ред. В. А. Смолій]. – К. : Вид. дім «Альтернативи», 2000. – 360 с.

627. Україна крізь віки : у 15 т. Т. 15. Українці у світі / [В. П. Трошинський, А. А. Шевченко ; гол. ред. В. А. Смолій]. – К. : Вид. дім «Альтернативи», 1999. – 352 с.

628. Українська історична дидактика: міжнародний діалог (фахівці різних країн про сучасні українські підручники з історії) : зб. наук. ст. – К. : Генеза, 2000. – 368 с.

629. Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми : кол. моногр. за ред. Л. Зашкільняка. – Львів : Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2004. – 406 с.

630. Українська педагогічна бібліографія, 1990 рік : покажчик літератури. Вип. 1 / [уклад. : Н. І. Тарасова, Е. В. Татарчук ; ред. З. І. Слєпкань]. – К. : [б. в.], 1992. – 164 с.

631. Українська педагогічна бібліографія, 1991 рік : покажчик літератури. Вип. 2 / [уклад. : Н. І. Тарасова, Е. В. Татарчук ; ред. З. І. Слєпкань]. – К. : [б. в.], 1993. – 171 с.

632. Українська педагогічна бібліографія, 1992 рік : покажчик літератури. Вип. 3 / [уклад. : Н. І. Тарасова, Е. В. Татарчук ; ред. З. І. Слєпкань]. – К. : [б. в.], 1994. – 174 с.

633. Українська педагогічна бібліографія, 1993 рік : покажчик літератури. Вип. 4 / [уклад. : Н. І. Тарасова, Е. В. Татарчук ; ред. З. І. Слєпкань]. – К. : УДПУ, 1994. – 186 с.

634. Українська педагогічна бібліографія, 1994 рік : покажчик літератури. Вип. 5 / [уклад. : Н. І. Тарасова, Е. В. Татарчук ; ред. З. І. Слєпкань]. – К. : УДПУ, 1997. – 206 с.

635. Українська педагогічна бібліографія, 1995 рік : покажчик літератури. Вип. 6 / [уклад. : Н. І. Тарасова, Е. В. Татарчук ; ред. З. І. Слєпкань]. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 1999. – 225 с.

636. Українська педагогічна бібліографія, 1996 рік : покажчик літератури. Вип. 7 / [уклад. : Н. І. Тарасова, Е. В. Татарчук ; ред. : П. В. Дмитренко, З. І. Слєпкань]. – К. : [б. н.], 2000. – 200 с.

637. Українська педагогічна бібліографія, 1997 рік : покажчик літератури. Вип. 8 / [уклад. : Н. І. Тарасова, Е. В. Татарчук]. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2003. – 205 с.

638. Українська педагогічна бібліографія, 1998 рік : покажчик літератури. Вип. 9 / [уклад. : Н. І. Тарасова, Е. В. Татарчук]. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2005. – 188 с.

639. Українська педагогічна бібліографія, 1999 рік : покажчик літератури. Вип. 10 / [уклад. : Н. І. Тарасова, Е. В. Татарчук]. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2007. – 228 с.

640. Українська педагогічна бібліографія, 2000 рік : покажчик літератури. Вип. 11 / [уклад. : Н. І. Тарасова, Г. І. Шаленко ; за ред. Л. В. Савенкової]. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009. – 339 с.

641. Українська педагогічна бібліографія, 2001 рік : покажчик літератури. Вип. 12 / [уклад. : Н. І. Тарасова, Г. І. Шаленко ; за ред. Л. В. Савенкової]. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009. – 372 с.

642. Українська педагогічна бібліографія, 2002 рік : покажчик літератури. Вип. 13 / [уклад. : Н. І. Тарасова, Г. І. Шаленко ; за ред. Л. В. Савенкової]. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009. – 472 с.

643. Українська педагогічна бібліографія, 2003 рік : покажчик літератури. Вип. 14 / [уклад. : Н. І. Тарасова, Г. І. Шаленко ; за ред. Л. В. Савенкової]. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009. – 475 с.

644. Українська педагогічна бібліографія, 2004 рік : покажчик літератури. Вип. 15 / [уклад. : Н. І. Тарасова, Г. І. Шаленко ; за ред. Л. В. Савенкової]. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009. – 340 с.

645. Українська Центральна рада: документи і матеріали : у 2 т. / НАН України. Ін-т історії України. ЦДАВО України / [упоряд. : В. Ф. Верстюк [та ін.] ; ред. В. А. Смолій [та ін.]. – Т. 1: 4 березня – 9 грудня 1917 р. – К. : Наук. думка, 1996. – 590 с.

646. Українська Центральна рада: документи і матеріали : у 2 т. / НАН України. Ін-т історії України. ЦДАВО України / [упоряд. : В. Ф. Верстюк [та ін.] ; ред. В. А. Смолій [та ін.]. – Т. 2 : 10 грудня 1917 – 29 квітня 1918 р. – К. : Наук. думка, 1997. – 422 с.

647. Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року : документи і матеріали / [В. Верстюк (кер.) [та ін.]. Ін-т історії України НАН України ; ЦДАВО України ; Дослідний ін-т сучасної української історії (Філадельфія). – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 2003. – 1024 с.

648. Управління в освіті : матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф. (Львів, 14−16 квіт. 2011 р.) / [відп. ред. Л. Д. Кизименко]. – Львів : Вид-во Львів. політехніки, 2001. – 376 с.

649. Федорчук О. О. Вплив глобалізації на світову політику / О. О. Федорчук // Інтеграційні процеси в міжнародних відносинах: історія та сучасність : зб. наук. праць до 100-річчя МНУ ім. В. О. Сухомлинського : за матеріалами II Всеукр. наук.-практ. конф. молодих вчених і студ. (Миколаїв, 7 квіт. 2014 р.) / [за заг. ред. Н. М. Буглай]. – Миколаїв : МНУ ім. В. О. Сухомлинського, 2014. – С. 271–274.

650. Фідря О. Методологія і тенденція розвитку шкільної історичної освіти // О. Фідря // Історія в школах України. – 1999. – № 3. – С. 31–36.

651. Фідря О. Чи можливо зрозуміти історію? (Методологія історії та формування хронологічних і просторових компетенцій учнів) / О. Фідря // Історія в школах України. – 2004. – № 5. – С. 2–7.

652. Філософія освіти XXI ст.: проблеми і перспективи // Пед. газ. – 2001. – Лют. − № 2. – С. 4–5.

653. Фрейман Г. Концептуальні основи формування життєвих компетентностей на уроках історії / Г. Фрейман // Історія в школах України. – 2008. – № 3. – С. 9–13.

654. Фрейман Г. Ціннісна складова компетентності як основа реалізації змісту суспільствознавчої освіти (на прикладі навчання історії в старших класах) / Г. Фрейман // Історія в школах України. − 2007 – № 8. – С. 7–10.

655. Фрейман Г. О. Соціометричні засади реалізації змісту шкільної історичної освіти / Г. О. Фрейман // Актуальні питання методики викладання історії : зб. наук. праць Бердянського державного педагогічного університету (Педагогічні науки). – 2002. – № 7. – С. 39–48.

656. Харківська Н. Історична освіта і політика / Н. Харківська // Історія та правознавство. – 2010. – № 27 (235). – С. 4–5.

657. Харківська Н. Проблеми співвідношення загальної історії та краєзнавства / Н. Харківська // Історія та правознавство. – 2007 – № 15. – С. 2–3.

658. Харківська Н. Який він сучасний підручник? (інтерв'ю з В. О. Мисаном) / Н. Харківська // Історія та правознавство. – 2006. – № 19–21. – С. 33–35.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ.

Ф. 166. Міністерство освіти і науки України (1988–1992 рр.)

оп. 17

659. Спр. 46. Програми середньої загальноосвітньої школи з історії, основ радянського права і держави, 60 арк.

660. Спр. 85. Програми середньої загальноосвітньої школи з історії УРСР, російської та української мови 8–11 класи, 70 арк.

661. Спр. 109. Накази № 132–167 Міністерства народної освіти України з основної діяльності (6 червня – 30 жовтня 1991 р.), 121 арк.

662. Спр. 110. Накази № 168–189 Міністерства народної освіти України з основної діяльності (6 вересня – 30 жовтня 1991 р.), 81 арк.

663. Спр. 111. Накази № 190–225 Міністерства народної освіти України з основної діяльності (4 листопада – 30 грудня 1991 р.), 152 арк.

664. Спр. 117. Документи засідань колегії міністерства (протоколи, рішення, постанови, доповідні записки). Т. 6, 82 арк.

665. Спр. 121. Документи, направлені до верховної Ради УРСР, Ради Міністрів УРСР та інші державні органи з питань народної освіти (інформації, листування) (3 січня – 29 квітня 1992 р.). Т. 1, 161 с.

666. Спр. 123. Документи направлені до Верховної Ради УРСР, Ради Міністрів УРСР та інші державні органи з питань народної освіти (інформації, листування). Т. 3, 105 арк.

667. Спр. 144. Накази № 1–20 Міністерства народної освіти України з основної діяльності (2–31 січня 1992 р.), 95 арк.

668. Спр. 145. Накази № 21–47 Міністерства народної освіти України з основної діяльності (4–28 лютого 1992 р.), 184 арк.

669. Спр. 146. Накази № 48–77 Міністерства народної освіти України з основної діяльності (4 березня – 30 квітня 1992 р.), 128 арк.

670. Спр. 147. Документи, направлені до Верховної ради України, Кабінету Міністрів України з питань народної освіти (інформації, листування) (2 лютого – 30 квітня 1992 року), 131 арк.

оп. 18

671. Накази Міністерства освіти України з основної діяльності № 1–32 (3 березня – 28 травня 1992 р.), 114 арк.

672. Спр. 9. Протоколи, рішення колегії та документи до них (26 серпня – 23 вересня 1992 року). Т. 3, 102 арк.

673. Спр. 85. Протоколи, рішення колегії та документи до них № 22, 23, 25 (16 березня – 25 травня 1994), 227 арк.

674. Спр. 86. Протоколи, рішення колегії та документи до них № 26, 27, 29, 30, 31, 32 (29 червня – 28 грудня 1994), 252 арк.

Центральний державний архів громадських об’єднань України, м. Київ.

Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України. Загальний відділ ЦК Компартії України. Т. III

оп. 32

675. Спр. 2777. Записки, інформації, довідки відділів ЦК Компартії України, Інституту історії партії при ЦК партії, партійних органів, Київського інституту політології та соціального управління, Мінвузу УРСР, АН УРСР, громадських організацій, Головархіву СРСР про підсумки

виборів, документів держархівів, активізації досліджень з історії Західної України, реорганізації партійних науково-дослідницьких установ, учбових закладів, початок навчального року в учбових закладах, інші питання розвитку науки і освіти (09.01.1990–19.0.31991 рр.), 215 арк.

676. Четвертий міжнародний конгрес україністів : доп. та повідомл. – Історія. – Ч. ІІ. : ХХ століття. – (Одеса, 26–29 серп. 1999 р.). – Одеса ; Львів ; Київ : [б. в.], 1999. – 642 с.

677. Чому і як треба переписувати історію України / Історична правда. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.istpravda.com.ua/articles/

678. Чуб А. За новою структурою / А. Чуб. // Освіта. – 199. – 6 верес. – С. 2.

679. Шалагінова О. І. Історія стародавнього світу : [пробний підруч. для 6 кл.]. / О. І. Шалагінова, Б. Б. Шалагінов. – К. : Зодіак-ЕКО, 1994. – 208 с.

680. Шалагінова О. І. Історія стародавнього світу : підруч. для 6 кл. для загальноосвіт. навч. закл. / О. І. Шалагінова, Б. Б. Шалагінов. – К. : Пед. преса, 2006. – 288 с.

681. Шаповал Ю. Політика пам’яті в сучасній Україні [Електронний ресурс] / Ю. Шаповал. – Права людини в Україні. Інформаційний портал харківської правоохоронної групи. – Режим доступу : www.khpg.org/index.php?id=1230112797

682. Швидько Г. К. Історія України (XIV–XVIII ст.) : [пробний підруч. для 8 кл. серед. шк.] / Г. К. Швидько. – К. : Генеза, 1996. – 304 с.

683. Швидько Г. К. Історія України (XIV–XVIII ст.) : підруч. для 8-го кл. загальноосвіт. навч. закл. / Г. К. Швидько. – К. : Генеза, 2008. – 336 с.

684. Шевченко М. М. Сутність державного управління освітою / М. М. Шевченко // Управління в освіті : зб. матеріалів V Міжнар. наук.-практ. конф. (Львів, 14–16 квіт. 2011 р.). – Львів : Вид-во Львів. політехніки, 2011. – С. 347–348.

685. Шеленкова Н. Л. Визначення ефективності державного управління якістю загальної середньої освіти / Н. Л. Шеленкова // Управління в освіті : зб. матеріалів V Міжнар. наук.-практ. конф. (Львів, 14–16 квіт. 2011 р.). – Львів : Вид-во Львів. політехніки, 2011. – С. 151–152.

686. Шкільна історія очима істориків-науковців : матеріали Робочої наради з моніторингу шк. підруч. історії України / [упоряд. Н. Яковенко]. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 2008. – 128 с.

687. Юридична енциклопедія : в 6-ти т. Т. 2. – К. : Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 1999. – 741 с.

688. Юридична термінологія : довідник / В. В. Головченко, В. С. Ковальський. – К. : Юрінком Інтер, 1998. – 224 с.

689. Яким має бути сучасний підручник з історії України ? // Українська правда. Історична правда [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.istpravda.com.ua/digest/2011/07/13/45566/view_print/

690. Яковенко Н. Вступ до історії / Н. Яковенко. – К. : Критика, 2007. – 376 с.

691. Яковенко Н. Нова доба – нові підручники: про потребу дискусії над підручниками з історії України / Н. Яковенко // Доба. – 2005. – № 2. – С. 24.

692. Яковенко Н. «Образ себе» – «образ Іншого» у шкільних підручниках з історії / Н. Яковенко // Шкільна історія очима істориків-науковців : Матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України : [упоряд. Н. Яковенко]. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 2008. – С. 119–127.

693. Яковенко Н. Одна Кліо, дві історії / Н. Яковенко // Критика. – К. : [б. в.], 2002. – № 12. – С. 12–14.

694. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідеї в Україні XVI–XVII ст. : [монографія] / Н. Яковенко. – К. : Критика, 2002. – 416 с.

695. Яковенко Н. Польща та поляки в шкільних підручниках історії, або відлуння давнього і недавнього минулого [Електронний ресурс] / Н. Яковенко. – Режим доступу : http: // www.ji.lviv.ua/ n28texts/yakovenko.htm

696. Яковенко Н. М. Інститут історії України НАН України [Електронний ресурс] / Н. М. Яковенко. – Режим доступу : www.history.org.ua/?hist=549

697. Янкевич В. Історія допомагає зрозуміти майбутнє (розмова нашого кореспондента з Вільямом Янкевичем, фахівцем із цілісного моделювання соціально-економічного розвитку суспільства) / В. Янкевич // Історія в школах України. – 2005. – № 9. − С. 39–43.

698. Якісна освіта – запорука самореалізації особистості / [за заг. ред. С. М. Ніколаєнка, В. Тесленка]. – К. : Пед. преса, 2007. – 176 с.

699. Gnitecki J. Reformy w oswiacie – paradygmaty, strategie i uwarunkowania globalne / J. Gnitecki // Encyklopedia Pedagogiczna XXI wieku / [red. naukowy T. Pilch]. – Warszawa : Wyd. Akademickie «Zak», 2006. – T. V. – S. 104–111.

ДОДАТКИ

Додаток А

Чинники формування в особистості історичної свідомості

***** – особисті доповнення автора дисертації.

Джерело: Фідря О. Методологія і тенденція розвитку шкільної історичної освіти // О. Фідря // Історія в школах України. – 1999. – № 3. – С. 31–36.

Додаток Б

Органи державного управління в галузі освіти та підпорядковані їм структурні одиниці. 2009 р.

Кабінет Міністрів України. Міністерство освіти і науки України:	Академія педагогічних наук (АПН). Вища атестаційна комісія. Вищі заклади освіти III–IV рівнів акредитації. Інститути підвищення кваліфікації педагогічних працівників.
Обласні державні адміністрації. Управління освіти і науки обласної державної адміністрації:	Інститути післядипломної педагогічної освіти Еколого-натуралістичний центр та станції юних техніків і туристів. Вищі заклади освіти I–II рівня акредитації. Професійно-технічні заклади. Загальноосвітні заклади інтернатного типу.
Районні державні адміністрації. Міські виконавчі комітети. Відділ освіти районної (міської) державної адміністрації:	Районний (міський) методичний кабінет. Загальноосвітні навчальні заклади (I, I–II, I–III ступенів, гімназії, ліцеї, колегіуми). Спеціалізовані школи. Міжшкільний навчально-виробничий комбінат. Дошкільні заклади. Позашкільні навчально-виховні заклади. Заклади та установи недержавної форми власності. Заклади освіти власності сільських територіальних громад (дитячі садки, школи- садки, школи, позашкільні установи).

Джерело: Конституція України. – Х. : Веста ; Ранок, 2007. – С. 42–44, 52–54; Законодавство України про загальну середню освіту (Бюлетень законодавства і юридичної практики України) / [шеф-ред. В. С. Ковальський [та ін.]. – № 9. – К. : Юрінком Інтер, 1999. – С. 14–18; Барабаш Ю. Г. Основи внутрішкільного управління : (навч.-метод. посіб.) / Ю. Г. Барабаш, Р. М. Пріма, Ц. Й. Барабаш. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2009. – С. 29–32.

Додаток В

Перелік указів та розпоряджень президентів України щодо відзначення знаменних подій та вшанування імен визначних осіб з історії України (1993–2009 рр.)

№ з/п	№, дата, назва указу, розпорядження	Безпосередній вплив на навчально-виховний процес	Опосердкований вплив на учнів
1	2	3	4
1	Розпорядження № 15/93-рп від 19 лютого 1993 р. «Про відзначення 400-річчя від дня народження Б. Хмельницького»	Проведення науково-практичних конференцій та інших заходів щодо увічнення пам’яті Б. Хмельницького	Через засоби масової інформації та мережу Internet
2	Указ № 38/1993 від 19 лютого 1993 р. «Про заходи у зв’язку з 60-ми роковинами голодомору в Україні»	Проведення заходів (Дні скорботи, Дні пам’яті)	Через засоби масової інформації та мережу Internet
3	Указ № 818/2000 від 23 червня 2000 р. «Про відзначення 10-ї річниці Декларації про державний суверенітет України»	Проведення конференцій, семінарів, «круглих столів» на тему історії боротьби за незалежність України	
4	Указ № 239/2002 від 13 березня 2002 р. «Про створення літопису народної пам’яті»	Організація і проведення науково-практичних конференцій, «круглих столів», тематичних виставок, творчих вечорів	
5	Указ № 275/2002 від 20 березня 2002 р. «Про заходи у зв’язку з 70-ми роковинами Голодомору в Україні»	Проведення лекцій, уроків Пам’яті та інших заходів на тему Голодомору	
6	Розпорядження № 42/2002-рп від 5 березня 2002 р. «Про відзначення 85-ї річниці утворення Української Центральної Ради»	Організація відповідних тематичних заходів за участю місцевих органів самоврядування, громадських організацій, вчених	Через засоби масової інформації та мережу Internet

Продовження додатка В

1	2	3	4
7	Указ № 279/2002 від 21 березня 2002 р. «Про невідкладні заходи щодо остаточного подолання негативних наслідків тоталітарної політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав церков і релігійних організацій»	Проведення різних заходів у навчально-виховному процесі	
8	Указ № 276/2003 від 26 березня 2003 р. «Про відзначення 60-річчя Перемоги та пам'ятних подій Великої Вітчизняної війни 1941−1945 років»		Через засоби масової інформації та мережу Internet
9	Розпорядження № 87/2003-рп від 7 квітня 2003 р. «Про вшанування пам'яті гетьмана України Павла Скоропадського»		Через засоби масової інформації та мережу Internet
10	Указ № 739/2003 від 22 липня 2003 р. «Про 150-річчя Східної (Кримської) війни 1853–1856 рр.»	Проведення тематичних уроків, лекцій, засідання «круглих столів», науково-практичних конференцій	Через проведення міжнародних науково-практичних конференцій, художніх виставок, видання монографій, науково-популярної та художньої літератури з історичної тематики
11	Розпорядження № 286/2003-рп від 15 вересня 2003 р. «Про 60-ту річницю депортації з Криму кримських татар і осіб інших національностей»		Через засоби масової інформації та мережу Internet

Продовження додатка В

1	2	3	4
12	Указ № 25 від 12 січня 2004 р. «Про відзначення 85-ї річниці проголошення Акта злуки»	Проведення науково-практичних конференцій, «круглих столів», тематичних уроків, лекцій з метою патріотичного виховання молоді	Через засоби масової інформації та мережу Internet
13	Розпорядження № 38/2004-рп від 28 лютого 2004 р. «Про відзначення 65-ї річниці проголошення Карпатської України та вшанування пам'яті президента Августина Волошина»		Через засоби масової інформації та мережу Internet
14	Указ № 504/2005 від 25 березня 2005 р. «Про відзначення 295-ї річниці та підготовку заходів до 300-ї річниці прийняття Конституції Пилипа Орлика»	Впровадження духовно-моральних цінностей у навчально-виховний процес	
15	Розпорядження № 1015/2005-рп від 29 квітня 2005 р. «Про вшанування пам'яті великого князя Галицько-Волинської держави Романа Мстиславовича»	Проведення тематичних лекцій, конференцій, виховних годин, круглих столів, наукових читань	
19	Указ № 1544/2005 від 4 листопада 2005 р. «Про вшанування жертв та постраждалих від голодоморів в Україні»		Через засоби масової інформації та мережу Internet, публікації документів і матеріалів
20	Розпорядження № 1230/2005 від 14 листопада 2005 р. «Про заходи щодо вшанування пам'яті останнього кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського»	Проведення науково-дослідницької та краєзнавчої роботи з виявлення об'єктів, пов'язаних із життям та діяльністю П. Калнишевського	

Продовження додатка В

1	2	3	4
21	Указ № 1644/2005 від 22 листопада 2005 р. «Про відзначення Дня пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій»		Через засоби масової інформації та мережу Internet
22	Указ № 1647/2005 від 24 листопада 2005 р. «Про першочергові заходи щодо збагачення та розвитку культури і духовності українського суспільства»		Через засоби масової інформації. Розроблення загальнодержавної програми дій щодо забезпечення та розвитку культури і духовності україн-ського суспільства
24	Указ № 1015/2006 від 14 жовтня 2006 р. «Про всебічне вивчення та об'єктивне висвітлення діяльності українського визволь-ного руху та сприяння процесу національного примирення»	Всебічне та об'єктивне вивчення діяльності діячів українського визвольного руху	
25	Указ № 250/2007 від 28 березня 2007 р. «Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні»	Проведення тематичних уроків, лекцій про історичні події Голодомору 1932−1933 років в Україні; організація серед школярів всеукраїнського конкурсу науково-практичних робіт «Голодомор 1932–1933 років. Україна пам'ятає»	
26	Указ № 274/2007 від 5 квітня 2007 р. «Про заходи до 60-х роковин операція «Вісла»	Проведення тематичних уроків, лекцій, бесід про події, пов'язані з операцією «Вісла», та включення цієї теми до начальних програм	Через засоби масової інформації та мережу Internet

Продовження додатка В

1	2	3	4
27	Указ № 297/2007 від 12 квітня 2007 р. «Про заходи з відзначення 90-річчя подій Української революції 1917−1921 років та вшанування пам'яті її учасників»	Проведення тематичних заходів: науково-практичних конференцій, «круглих столів» та ін.	
28	Указ № 366/2007 від 28 квітня 2007 р. «Про увічнення пам'яті Мелетія Смотрицького»	Проведення тематичних конференцій, лекцій, бесід та інших заходів	
29	Указ № 378/2007 від 4 травня 2007 р. «Про заходи з підтримки розвитку Українського козацтва»	Проведення туристично-краєзнавчої та культурно-просвітницької роботи серед учнівської молоді з метою виявлення нових об'єктів з історії Українського козацтва	
30	Указ № 419/2007 від 16 травня 2007 р. «Про вшанування пам'яті Ярослава Стецька і Ярослави Стецько»	Об'єктивне висвітлення у навчальних програмах та навчальних підручниках теми українського визвольного руху та участі в ньому Ярослава Стецька і Ярослави Стецько	
34	Указ № 1179/2007 від 4 грудня 2007 р. «Про додаткові заходи щодо підтримки досліджень теми Голодомору 1932–1933 років в Україні»	Проведення досліджень теми Голодомор 1932–1933 рр. в Україні	
35	Указ № 1219/2007 від 13 грудня 2007 р. «Про відзначення у 2008 році Дня соборності України»	Проведення тематичних заходів, спрямованих на патріотичне виховання молоді	Через засоби масової інформації та мережу Internet

Продовження додатка В

1	2	3	4
36	Указ № 67/2008 від 30 січня 2008 р. «Про вшанування пам'яті Василя Стуса»	Об'єктивне висвітлення у навчальних програмах та навчальних підручниках теми українського визвольного та правознавчого руху, участі в ньому Василя Стуса; проведення тематичних заходів	
37	Указ № 78/2008 від 1 лютого 2008 р. «Про відзначення у 2008 році 360-ї річниці подій, пов'язаних з початком Національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття»	Проведення тематичних заходів щодо висвітлення державної, політичної та військової діяльності гетьмана України Б. Хмельницького та його соратників	
38	Указ № 207/2008 від 11 березня 2008 р. «Про відзначення 350-річчя перемоги війська під проводом гетьмана України Івана Виговського у Конотопській битві»	Поглиблене вивчення подій пов'язаних з Конотопською битвою; проведення тематичних конференцій, круглих столів	
40	Указ № 856/2008 від 25 вересня 2008 р. «Про заходи у зв'язку з Днем пам'яті жертв голодоморів»	Проведення у листопаді 2008 р. «Уроку пам'яті», проведення підсумків Всеукраїнського просвітницько-патріотичного конкурсу вчинених дій щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні «Пам'ять народу» та щорічної Всеукраїнської акції «Колосок пам'яті»	Через засоби масової інформації та мережу Internet

Продовження додатка В

1	2	3	4
41	Указ № 6/2009 від 12 січня 2009 р. «Про деякі невідкладні заходи щодо підтримки культури і духовності в Україні»		Через засоби масової інформації та мережу Internet
42	Указ №31/2009 від 21 січня 2009 р. «Про відзначення у 2009 році 360-ї річниці подій пов'язаних зі створенням Української козацької держави»	Проведення тематичних заходів із висвітлення подій періоду створення Української козацької держави	Через засоби масової інформації та мережу Internet
43	Указ № 37/2009 від 23 січня 2009 р. «Про розсекречення, оприлюднення та вивчення архівних документів, пов'язаних з українським визвольним рухом, політичними репресіями та голодоморами в Україні»	Використання результатів досліджень розсекречених архівних документів у навчальних програмах	Через засоби масової інформації та мережу Internet
46	Указ № 281/2009 від 30 квітня 2009 р. «Про заходи у зв'язку з 65-ми роковинами депортації з Криму татар та інших осіб за національною ознакою»	Проведення заходів на вшанування пам'яті жертв депортацій 1944 р. з Криму	Через засоби масової інформації та мережу Internet
47	Указ № 432/2009 від 12 червня 2009 р. «Про додаткові заходи щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні»	Поглиблене вивчення причин та наслідків голодоморів в Україні; залучення шкільної молоді до пошукової та науково-дослідницької діяльності, пов'язаної з дослідженням теми голодоморів в Україні; виховання у молодих громадян почуття патріотизму та поваги до трагічних сторінок національної історії	Через засоби масової інформації та мережу Internet

Закінчення додатка В

1	2	3	4
48	Указ № 566/2009 від 20 серпня 2009 р. «Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами початку Другої світової війни»	Проведення тематичних заходів,спрямованих на донесення до молоді об'єктивної інформації про події Другої світової війни	
49	Указ № 915/2009 від 10 листопада 2009 р. «Про відзначення в Україні 1025-річчя хрещення Київської Русі»	Проведення тематичних заходів («круглих столів», бесід) з висвітлення історії розвитку християнства в Україні з метою виховання у молоді почуття поваги до духовної спадщини українського народу	Через засоби масової інформації та мережу Internet
50	Указ № 923/2009 від 12 листопада 2009 р. «Про деякі заходи щодо відзначення видатних подій національної воєнної історії»	Розроблення планів і програм воєнно-історичної роботи в навчальних закладах; проведення воєнно-історичних читань, науково-практичних конференцій, круглих столів, форумів з питань національної воєнної історії	

Джерело: Матеріали періодичних видань «Голос України», «Офіційний вісник України», «Урядовий кур'єр» за 1993–2009 рр.

Додаток Д
Розподіл навчальних годин з історії за навчальними планами

Клас	Назва навчального предмету	Кількість годин на навчальний рік							
		1991/1992	1996/1997	1998/1999	2001/2002	2005/2006		2009/2010	
5	Історія України*	68	68	34	34	35		35	
	Всесвітня історія	–	–	–	–	–		–	
6	Всесвітня історія**	68	68	68	68	35		35	
	Історія України	–	–	–	–	35		35	
7	Історія України	–	34	34	34	35		35	
	Всесвітня історія	68	68	34	34	35		35	
8	Історія України	68	51	68	34	52		52	
	Всесвітня історія	–	51	34	34	35		35	
9	Історія України	34	51	68	68	52		52	
	Всесвітня історія	68	51	34	34	35		35	
10	Історія України	68	51	68	68	35	105***	35	105***
	Всесвітня історія	68	68	51	51	35	105***	35	105***
11	Історія України	34	51	51	51	35	105***	35	105***
	Всесвітня історія	68	68	68	51	35	105***	35	105***
12	Історія України	–	–	–	–	70	140***	70	140***
	Всесвітня історія	–	–	–	–	35	105***	35	105***

* 1996 р. – «Історія України»; 1998 р., 2001 р., 2005 р., 2009 р. – «Вступ до історії України»; ** 2005 р., 2009 р. – «Історія України. Всесвітня історія (інтегрований курс)»; *** розподіл годин за профільним рівнем змісту освіти.

Джерело: Навчальні плани середніх навчально-виховних закладів України на 1994/1995 навчальний рік // Інформ. зб. М-ва освіти України. – 1994. –

№ 10. – С. 9; Про внесення змін до наказу МОН України № 32 від 23.02.2004 р. «Про затвердження типових навчальних планів загальноосвітніх навчальних закладів 12-річної школи // Інформ. зб. М-ва освіти і науки України. – 2005. – № 10. – С. 3, 8; Про внесення змін до наказу МОН України № 32 від 23.02.2004 р. «Про затвердження типових навчальних планів загальноосвітніх навчальних закладів 12-річної школи // Інформ. зб. М-ва освіти і науки України. – 2009. – № 8. – С. 10, 14–15; Про навчальні плани загальноосвітніх навчально-виховних закладів на 1996/1997 навчальний рік // Інформ. зб. М-ва освіти України. – 1996. – № 11. – С. 28–29; Про типові навчальні плани загальноосвітніх навчальних закладів на 1998/1999 навчальний рік // Інформ. зб. М-ва освіти України. – 1998. – № 10. – С. 14–27; Про типові навчальні плани загальноосвітніх навчальних закладів на 2001/2005 навчальний рік // Інформ. зб. М-ва освіти і науки України. – 2001. – № 9. – С. 17–32; Чуб А. За новою структурою / А. Чуб // Освіта. –1991. – 6 верес. – С. 2.

Додаток Е

Зміст та структура шкільної історичної освіти в Україні

Клас	1989 р.	1992 р.	1996 р.			2005 р.	2009 р.
			ред. 1996 р.	ред. 1998 р.	ред. 2001 р.	ред. 2005 р.	
1	2	3	4	5	6	7	8
5	Епізодичні оповідання з історії СРСР і УРСР	Оповідання з історії України	Історія України	Вступ до історії України	Вступ до історії України. Початковий курс історії України	Історія України. (Вступ до історії)	Історія України. (Вступ до історії)
6	Історія стародавн. світу	Історія стародавн. світу	Історія стародавн. світу / Історія України (з найдавн. часів до VI–IX ст.)	Історія стародавн. світу	Історія стародавн. світу	Історія України. Всесвітня Історія (інтегрований курс)	Історія України. Всесвітня Історія (інтегрований курс)
7	Історія середніх віків	Історія середніх віків (до XV ст.)	Історія середніх віків (до XV ст.)	Історія середніх віків (до XV ст.)	Історія середніх віків (до XV ст.)	Всесвітня історія (до XV ст.)	Всесвітня історія (до XV ст.)
		Історія України (з найдавн. часів до к. XIII ст.)	Історія України (VI–IX ст. – сер. XVI ст.)	Історія України (з найдавн. часів до XVI ст.)	Історія України (з найдавн. часів до XVI ст.)	Історія України (з V по XVI ст.)	Історія України (з V по XVI ст.)
8	Історія СРСР і УРСР (з найдавн. днів до к. XVIII ст.)	Історія середніх віків (XV–XVII ст.)	Нова історія. Ч. I (від Великих географічних відкриттів до кінця XVIII ст.)	Нова історія. (к. XV – к. XVIII ст.)	Всесвітня історія. (від Великих географічних відкриттів до кінця XVIII ст.)	Всесвітня історія. Ранній новий час (к. XV – п. пол. XVII ст.). Новий час. Ч. I (др. пол. XVII – XVIII ст.)	Всесвітня історія. Ранній новий час (к. XV – п. пол. XVII ст.). Новий час. Ч. I (др. пол. XVII–XVIII ст.)
		Історія України (XIV–XVIII ст.)	Нова історія України. Ч. I (сер. XVI – к. XVIII ст.)	Історія України (к. XV – к. XVIII ст.)	Історія України (сер. XVI – п. пол. XVIII ст.)	Історія України (XVI – друга пол. XVIII ст.)	Історія України (XVI – друга пол. XVIII ст.)

Продовження додатка Е

1	2	3	4	5	6	7	8
9	Нова історія (від англ. бурж. рев. XVII ст. до Паризької комуни)	Нова історія (від англ. рев. XVII ст. до кінця Першої світової війни)	Нова історія. Ч. II (к. XVIII ст. до 1918 р.)	Нова історія (к. XVIII ст. – поч. XIX ст.)	Всесвітня історія. Нова історія (к. XVIII ст. – поч. XIX ст.)	Всесвітня історія. Новий час. (к. XVIII ст. – к. XIX ст.)	Всесвітня історія. Нова історія (к. XVIII ст. – к. XIX ст.)
	Історія СРСР і УРСР XIX ст.	Історія України (XIX ст. – 1917 р.)	Нова історія України. Ч. II (к. XVIII ст. – 1917 р.	Історія України (XIX ст. – 1917 р.)	Історія України (сер. XVIII – поч. XX ст.)	Історія України (к. XVIII – друга пол. XIX ст.)	Історія України (к. XVIII – поч. XIX ст.)
10	Нова історія (від Паризької комуни до Першої світової війни). Новітня історія. 1917–1941 рр.	Новітня історія. (1917–1945 рр.)	Новітня історія. (1918–1945 рр.). Ч. I	Новітня історія. (1914–1939 рр.)	Всесвітня історія. Новітній період. (1914–1939 рр.)	Всесвітня історія. (поч. XX ст. – до 1929 р.)	Всесвітня історія. Новітній період. (1914–1939 рр.)
	Історія СРСР і УРСР (з поч. XX ст. – до 1941 р.)	Історія України (1917–1945 рр.)	Новітня історія України (1917–1945 рр.)	Історія України (1917–1939 рр.)	Новітня історія України (1914–1939 рр.)	Новітня історія України (поч. XX ст. – 1920-ті рр.)	Новітня історія України (1914–1939 рр.)
11	Новітня історія (з 1939 р. до наших днів)	Новітня історія (з 1945 р. до наших днів)	Новітня історія (1945–1996 рр.). Ч. II	Новітня історія з (1939 р. до наших днів)	Всесвітня історія (1939–2001 рр.)	Всесвітня історія (1929–1945 рр.)	Всесвітня історія (1939 р. – до наших днів)
	Історія СРСР і УРСР (1941 р. – до наших днів)	Історія України (1945 р. – до наших днів)	Новітня історія України (1945 р. – до наших днів)	Історія України (1939 р. – до наших днів)	Новітня історія України (1939–2001 рр.)	Новітня історія України (к. 20-х – поч. 50-х рр. XX ст.)	Новітня історія України (1939 р. – до наших днів)

Закінчення додатка Е

1	2	3	4	5	6	7	8
12						Всесвітня історія (50-ті рр. XX ст. – до наших днів)	
						Новітня історія України (сер. 50-х рр. XX ст. – до наших днів)	

Джерело: Програма з історії України. 7–11 класи (Проект) // Інформ. зб. М-ва освіти України. – 1992. – № 7–8. – С. 2–64; Програми для середньої загальноосвітньої школи. Історія України. 5–11 кл. Всесвітня історія 6–11 кл. – К. : Перун, 1996. – 126 с.; Програма для загальноосвітніх навчальних закладів України. Історія України. Всесвітня історія. (Нова редакція). 5–11 класи. – К. : Перун, 1998. – 271 с.; Програми для загальноосвітніх навчальних закладів. Історія України. 5–11 класи. Всесвітня історія 6–11 класи. – К. : Шк. світ, 2001. – 87 с.; Програми для загальноосвітніх навчальних закладів. Історія України. Всесвітня історія 6–11 класи. – К. : Перун, 2005. – 142 с.; Програми для середніх навчальних закладів. Історія. 5–11 кл. – К. : Рад. шк., 1989. – 96 с.; Програма з всесвітньої історії для середньої школи (6–8). Проект // Інформ. зб. М-ва освіти України. – 1992. – № 12. – С. 3–24.

Додаток Ж

Анкета для учнів

Шановні учні!

Просимо Вас взяти участь в опитуванні стосовно місця та ролі шкільної історичної освіти в системі загальноосвітніх навчальних закладів *(Вказувати прізвище не потрібно).*

1. Чи Ви вважаєте історію України одним із основних навчальних предметів в загальноосвітній школі?

   (Виберіть один варіант відповіді).

   А. Так. **Б.** Ні. **В.** Важко відповісти.

2. Як Ви вважаєте, держава зацікавлена в об'єктивному висвітленні історичних подій, фактів в шкільному курсі історії ?

   (Виберіть один варіант відповіді).

   А. Так. **Б.** Ні. **В.** Не завжди.

3. Ви навчаєтесь в класі (вкажіть): 5 кл.; 6 кл.; 7 кл.; 8 кл.; 9 кл.; 10 кл.; 11 кл.

Дякуємо за співпрацю.

Анкета для та батьків

Шановні батьки!

Просимо Вас взяти участь в опитуванні стосовно місця та ролі шкільної історії в системі загальноосвітніх навчальних закладів *(Вказувати прізвище не потрібно).*

1. Чи Ви вважаєте історію України одним із основних навчальних предметів в загальноосвітній школі ?

   (Виберіть один варіант відповіді).

   А. Так. **Б.** Ні. **В.** Важко відповісти.

2. Як Ви вважаєте, держава зацікавлена в об'єктивному висвітленні історичних подій, фактів в шкільному курсі історії ?

   (Виберіть один варіант відповіді).

   А. Так. **Б.** Ні. **В.** Не завжди.

3. Ваша дитина навчається в класі (вкажіть): 5 кл., 6 кл.; 7 кл.; 8 кл.; 9 кл.; 10 кл.; 11 кл;.

Дякуємо за співпрацю.

Джерело: розроблено автором дисертації (зберігаються у його особистому архіві).

Додаток З

Результати опитування учнів ЗОШ Луцького району Волинської області стосовно місця та ролі шкільної історичної освіти в системі загальноосвітніх навчальних закладів

Діаграма 1

Діаграма 2

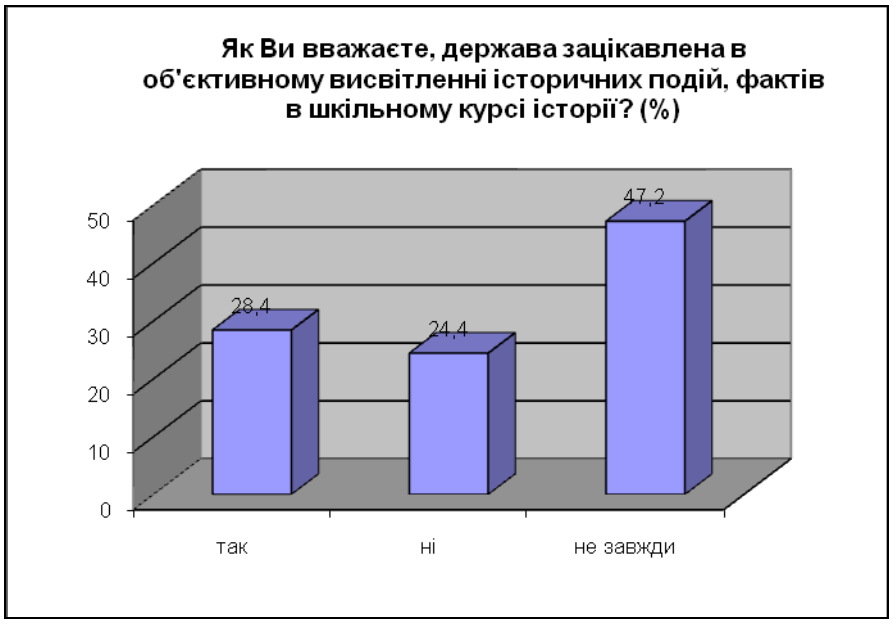

Джерело: підсумки анкетування, проведеного автором дисертації у 2009 р. (зберігаються у його особистому архіві).

Додаток И

Результати опитування батьків, діти яких навчаються в ЗОШ Луцького району Волинської області, стосовно місця та ролі шкільної історичної освіти в системі загальноосвітніх навчальних закладів

Діаграма 1

Діаграма 2

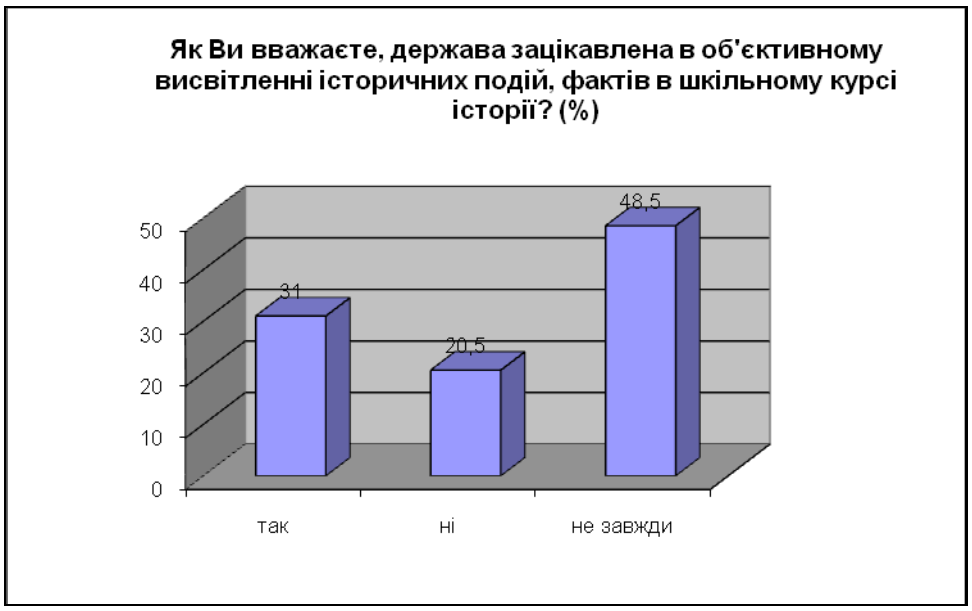

Джерело: підсумки анкетування, проведеного автором дисертації у 2009 р. (зберігаються у його особистому архіві).

Додаток К

Анкети для вчителів історії

Шановний колего, просимо Вас взяти участь у дослідженні «Вплив державної політики на шкільну історичну освіту України». Вам пропонуються запитання і варіанти відповідей. Обведіть довкола номери тих відповідей, з якими Ви згідні. Якщо запропоновані варіанти не відповідають Вашій думці, то в графі «інше» напишіть свою відповідь. Матеріали опитування будуть використовуватися тільки в узагальненому вигляді. Прізвище і школу вказувати не потрібно.

1. Як Ви вважаєте, за роки незалежної України політика держави найбільше впливала на шкільну історичну освіту через: *(Оберіть не більше п'яти відповідей)*

1 – діяльність органів управління освітою;
2 – видання законодавчих, нормативно-правових актів;
3 – проведення нарад, «круглих столів» щодо вироблення перспектив розвитку шкільної історичної освіти;
4 – зміни навчальних планів та програм;
5 – зміни змістового наповнення підручників;
6 – інструктивно-методичні листи (рекомендації);
7 – зміни в навчальних планах підготовки вчителів історії;
8 – зміни в навчальних планах та програмах підвищення кваліфікації вчителів історії;
9 – фахову та методичну літературу;
10 – засоби масової інформації;
11 – інше (що саме? Напишіть) _____

Чи мали вплив законодавчі та нормативні документи і нова історична література на Ваше переосмислення підходів до викладання історії?

		Так	Швидше так, ніж ні	Швидше ні, ніж так	Ні	Важко відповісти
2	Закон України «Про освіту» (1996 р.)	1	2	3	4	5
3	Закон України «Про загальну середню освіту» (1999 р.)	1	2	3	4	5

		Так	Швидше так, ніж ні	Швидше ні, ніж так	Ні	Важко відповісти
4	Державна національна програма «Освіта» («Україна XXI століття») (1992 р.)	1	2	3	4	5
5	Національна доктрина розвитку освіти у XXI столітті. (2001 р.)	1	2	3	4	5
6	Проекти Концепцій шкільної історичної освіти	1	2	3	4	5
7	Державний стандарт базової і повної середньої освіти. Освітня галузь «Суспільствознавство» (2004 р.)	1	2	3	4	5
8	«Україна крізь віки» (15-томне видання за ред. В. Смолія)	1	2	3	4	5
9	«Історія України: нове бачення» (за ред. В. Смолія)	1	2	3	4	5
10	Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні	1	2	3	4	5

Трансформаційні зміни шкільної історичної освіти найбільше торкнулись:

Назва предмету	Так	Ні	Важко сказати
11. Історія України	1	2	3
12. Всесвітня історія	1	2	3
13. Людина і світ	1	2	3
14. Основи філософії	1	2	3

15. На Вашу думку, у викладанні яких періодів історії відбулися найсуттєвіші зміни?

1 – давньої історії України;
2 – історії стародавнього світу;
3 – історії середніх віків;
4 – історії України епохи середньовіччя;
5 – всесвітньої історії нового часу;
6– історії України нового часу;
7 – всесвітньої історії новітнього часу;
8 – історії України новітнього часу;
9 – інше (напишіть) _____

16. Трансформаційні зміни в шкільній історичній освіті, на Вашу думку, пов'язані:

1 – з освітньою політикою незалежної України;
2 – з об'єктивною оцінкою історичного минулого;
3 – з переосмисленням історичних процесів, подій;
4 – з політизацією викладання історії;
5 – з новим прочитанням джерел;
6 – з введенням до наукового обігу нових джерел та матеріалів;
7 – інше (напишіть) _____

17. Які новації в галузі шкільної історичної освіти найбільше вплинули на Вашу педагогічну діяльність?

1 – запровадження нових курсів (варіативна складова);
2 – активне використання краєзнавчого компоненту;
3 – проведення конкурсів, експедицій тощо;
4 – прийняття нового Державного стандарту базової і повної середньої освіти;
5 – можливість використання альтернативних підручників у навчальному процесі;
6 – сприяння у видавництві фахових часописів та газет;
7 – залучення учнів до науково-дослідницької діяльності;
8 – створення та діяльність МАН
9 – інше (напишіть) _____

18. Які наслідки політики держави в галузі шкільної історичної освіти для Вас найбільш значимі?

1 – зміна акцентів у викладанні історії (людиноцентризм, повсякденна історія, краєзнавство тощо);
2 – широке залучення різної документальної бази;
3 – нове змістове наповнення підручників;
4 – внутрішнє оформлення підручників;
5 – демократичні принципи у викладанні курсів історії;
6 – можливість використання різних думок щодо історичних процесів.
7 – інше (напишіть)
_____

19. Які заходи щодо модернізації викладання шкільної історичної освіти, є, на Вашу думку, необхідними (напишіть) **_____**

20. Зазначте, будь ласка, Ваш стаж роботи – _____;

21. Ваша стать: 1 – жін., 2 – чол.;

22. Ваш вік: 1 – до 25 р., 2 – до 35 р., 3 – до 45 р., 4 – до 55 р., 5 – більше 55 р.

Дякуємо за співпрацю!

Джерело: розроблено автором дисертації та працівниками науково-дослідної лабораторії соціологічних досліджень та розвитку освіти Волинського інституту післядипломної педагогічної освіти (зберігаються у його особистому архіві).

Додаток Л

Результати відповідей вчителів історії на запитання «Як Ви вважаєте, за роки незалежності України політика держави найбільше впливала на шкільну історичну освіту через …» (%)

№ з/п	Вплив держави на шкільну історичну освіту відбувався через…	Вінницька обл.	Волинська обл.	Запорізька обл.	Львівська обл.	Одеська обл.	Рівненська обл.
1	Діяльність органів управління освітою	60	51,2	36,36	50,1	58,54	51,92
2	Видання законодавчих, нормативно-правових актів	44	46,4	54,55	45	60,98	44,87
3	Проведення нарад, круглих столів щодо вироблення перспектив розвитку шкільної історичної освіти	20	19,6	13,64	15,5	19,51	14,74
4	Зміни навчальних планів та програм	76	72	77,73	82	80,49	82,05
5	Зміни змістовного наповнення підручників	68	66	68,18	60,2	75,61	62,18
6	Інструктивно-методичні листи (вказівки, рекомендації)	72	41,2	50	35,1	43,90	35,9
7	Зміни в навчальних планах підготовки вчителів історії	20	16,4	22,73	22	12,20	23,72
8	Зміни в начальних планах та програмах підвищення кваліфікації вчителів історії	4	16	13,64	24	9,76	25
9	Фахову та методичну літературу	16	30	27,27	31,1	34,15	32,69
10	Засоби масової інформації	20	32,4	40,91	29,5	18,51	30,77
11	Інше	0,00	2	0,00	0,00	0,00	0,00

Джерело: підсумки анкетувань, проведених автором дисертації у 2009/2010 навчальному році (зберігаються у його особистому архіві).

Додаток М

Результати відповідей вчителів історії на запитання «На Вашу думку, у викладанні яких періодів історії відбулися найсуттєвіші зміни?» (%)

№ з/п	Перелік періодів історії	Вінницька обл.	Волинська обл.	Запорізька обл.	Львівська обл.	Одеська обл.	Рівненська обл.
1	Давня історія України	7,69	6,05	16,67	9,11	2,56	8,92
2	Історія стародавнього світу	0.00	5,24	4,17	4,5	5,13	4,46
3	Історія середніх віків	7,69	5,56	8,33	6	0,00	6,37
4	Історія України епохи середньовіччя	30,77	14,11	0,00	15	12,82	15,29
5	Всесвітня історія нового часу	26,92	16,13	8,33	20,11	43,59	22,29
6	Історія України нового часу	69,23	54,84	62,5	56,32	59,97	57,96
7	Всесвітня історія новітнього часу	30,77	39,11	50	29	51,28	28,66
8	Історія України новітнього часу	80,77	81,85	95,83	78	66,67	77,07

Джерело: підсумки анкетувань, проведених автором дисертації у 2009/2010 навчальному році (зберігаються у його особистому архіві).

Додаток Н

Результати відповідей вчителів історії на запитання «Трансформаційні зміни у шкільній історії, на Вашу думку, пов'язані» (%)

№ з/п	Зміст позицій	Вінницька обл.	Волинська обл.	Запорізька обл.	Львівська обл.	Одеська обл.	Рівненська обл.
1	З освітньою політикою незалежної України	42,31	41,77	58,33	48,43	48,78	47,57
2	З об'єктивною оцінкою історичного минулого	26,92	22,89	20,83	21,25	21,95	20,89
3	З переосмисленням історичних процесів, подій	57,69	44,18	70,83	42,30	56,10	42,41
4	З політизацією викладання історії	46,15	50,2	41,67	40,20	43,90	41,14
5	З новим прочитанням джерел	15,38	20,08	33,33	20,10	29,27	20,25
6	З введенням до наукового обігу нових джерел та матеріалів	46,15	30,12	45,83	35,45	34,15	34,81

Джерело: підсумки анкетувань, проведених автором дисертації у 2009/2010 навчальному році (зберігаються у його особистому архіві).

Додаток П

Результати відповідей вчителів історії на запитання «Які новації в галузі шкільної історичної освіти найбільше вплинули на Вашу педагогічну діяльність?» (%)

№ з/п	Зміст позицій	Волинська обл.	Вінницька обл.	Запорізька обл.	Львівська обл.	Одеська обл.	Рівненська обл.
1	Запровадження нових курсів (варіативна складова)	32,79	11,54	29,17	36,24	21,95	37,74
2	Активне використання краєзнавчого компоненту	39,68	65,38	29,17	41,10	58,24	42,14
3	Проведення конкурсів, експедицій тощо	25,91	23,08	20,83	19	36,59	18,24
4	Прийняття нового Державного стандарту базової і повної середньої освіти	27,53	26,08	50	27,65	39,02	26,42
5	Можливість використання альтернативних підручників у навчальному процесі	38,46	53,85	41,67	25,12	39,02	26,42
6	Сприяння у видавництві фахових часописів та газет	22,91	42,31	20,83	27,50	29,27	27,67
7	Залучення учнів до науково-дослідницької діяльності	31,58	42,31	41,67	35,43	56,10	36,48
8	Створення та діяльність МАН	6,48	7,69	29,17	11,34	36,59	11,95
9	Інше	2,02	0,00	0,00	1,05	0,00	1,89

Джерело: підсумки анкетувань, проведених автором дисертації у 2009/2010 навчальному році (зберігаються у його особистому архіві).

Додаток Р

Результати відповідей вчителів історії на запитання «Які наслідки політики держави в галузі шкільної історичної освіти для Вас найбільш значимі?» (%)

№ з/п	Зміст позицій	Вінницька обл.	Волинська обл.	Запорізька бл.	Львівська обл.	Одеська обл.	Рівненська обл.
1	Зміна акцентів у викладанні історії (людиноцентризм, повсякденна історія, краєзнавство)	38,46	29,48	29,17	34,50	60,98	34,81
2	Широке залучення різної документальної бази	38,46	43,82	20,83	30	41,46	29,11
3	Нове змістове наповнення підручників	34,62	27,49	25	31,15	41,46	29,11
4	Внутрішнє оформлення підручників	19,23	16,33	8,33	11,50	4,88	12,66
5	Демократичні принципи у викладанні курсів історії	69,23	32,67	62,5	43,5	51,22	44,3
6	Можливість використання різних думок щодо історичних процесів	65,38	58,57	79,17	63,10	78,05	63,29
7	Інше	0	0,1	0	1	0	0

Джерело: підсумки анкетувань, проведених автором дисертації у 2009/2010 навчальному році (зберігаються у його особистому архіві).

Додаток С

Відповіді вчителів на запитання «Які заходи щодо модернізації викладання шкільної історичної освіти є, на Вашу думку, необхідними?» (%)

№ з/п	Зміст висловлених позицій	Вінницька обл.	Волинська обл.	Запорізька обл.	Львівська обл.	Одеська обл.	Рівненська обл.
1	2	3	4	5	6	7	8
1	Створення ефективного дидактичного супроводу, забезпечення наочністю і т. д.	3,85	10,66	4,15	1,10	0,00	1,25
2	Вдосконалення шкільних підручників	38,46	35,86	8,3	15	22,5	16,8
3	Вдосконалення програм	0,00	28,28	0,00	5	5	5
4	Зменшення політичного впливу на історію	7,69	11,03	4,15	3	5	3,1
5	Комп’ютеризація навчального процесу	11,53	12,41	8,3	8,6	15	8,7
6	Спрощення навчального матеріалу	26,92	1,38	0,00	0.00	2,5	0.00
7	Збільшення кількості годин на вивчення історії	11,53	23,45	4,15	10	12,5	10,6
8	Використання краєзнавчого матеріалу	0.00	2,76	0.00	1,5	0.00	1,8
9	Якісне науково-методичне забезпечення з предмету	0,00	2,76	0,00	2,5	7,5	2,5
10	Забезпечення фахової підготовки кадрів	0,00	2,76	0,00	0,00	2,5	0,00
11	Покращення матеріальної бази суспільствознавчої галузі	7,69	6,9	4,15	10,5	22,5	10,6
12	Профільне навчання	3,85	4,14	0,00	0,00	0,00	0,00
13	Особливості викладання історії (методичні аспекти)	0,00	14,48	0,00	10,5	7,5	10,6
14	Використання в навчальному процесі інформації з різних джерел	7,69	4,83	0,00	3	0,00	3,1
16	Участь учнів в МАН, турнірах, конференціях	0,00	0,00	0,00	1,5	2,5	1,8
17	Дотримання демократичних принципів у викладанні курсів історії	0,00	0,00	8,3	5,5	0,00	5,6
18	Самостійна діяльність учнів	0,00	0,00	0,00	0,6	2,5	0,6

Джерело: підсумки анкетувань, проведених автором дисертації у 2009/2010 навчальному році (зберігаються у його особистому архіві).